
KAUNO TECHNOLOGIJOS UNIVERSITETAS
LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Rūta
Ubarevičienė

BALTIJOS ŠALIŲ GYVENVIEČIŲ SISTEMŲ
TERITORINĖS ORGANIZACIJOS KAITOS
SOCIODEMOGRAFINĖ ANALIZĖ

MOKSLO DAKTARO DISERTACIJA
Socialiniai mokslai, sociologija (05 S)

Vilnius, 2018

Mokslo daktaro disertacija rengta 2013–2018 metais Lietuvos socialinių tyrimų centre pagal doktorantūros teisę, suteiktą Kauno technologijos universitetui, Lietuvos socialinių tyrimo centrui ir Vytauto Didžiojo universitetui (2011 m. birželio 8 d. įsakymu Nr. V–1019).

Mokslinis vadovas:

vyriaus. m. d. dr. Donatas Burneika (Lietuvos socialinių tyrimų centras, socialiniai mokslai, sociologija – 05S).

PADĖKA

Esu labai dėkinga disertacijos darbo vadovui Donatui Burneikai pirmiausia už tai, kad paskatino mane imtis mokslinio darbo. Taip pat už didelį pasitikėjimą, mokslinę laisvę ir įdomios tyrimų srities atradimą. Dar nebaigusi šios disertacijos esu daugybės darbų bendraautorė ir galiu jaustis lygiaverte savo vadovo kolege. Taip pat esu dėkinga visiems Visuomenės geografijos ir demografijos instituto darbuotojams. Nors pastaruosius metus dirbome skirtingose geografinėse ilgumose, visada jaučiausi šios draugiškos komandos dalimi. Tikiuosi ja likti ir ateityje. Pastaruoju metu geografiškai man buvo artimesnis OTB kolektyvas Nyderlanduose. Esu dėkinga visiems OTB bendradarbiams ir džiaugiuosi galimybe dirbti šioje profesionalioje, įkvepiančioje ir tarptautinėje aplinkoje. Taip pat norėčiau padėkoti pirmojo disertacijos rankraščio recenzentėms prof. Jolantai Aidukaitei ir prof. Dovilei Krupickaitei bei recenzentui prof. Domantui Jasilioniui už naudingas pastabas, komentarus ir suteiktą „žalią šviesą“. Doktorantūros studijų metu turėjau galimybę stažuotis įvairiuose tyrimų centruose užsienyje, todėl esu dėkinga Lietuvos mokslo tarybai ir Švietimo mainų paramos fondui už finansinę paramą. Taip pat norėčiau padėkoti Lietuvos statistikos departamentui už galimybę naudoti surašymo duomenis, kurie suteikė šiam darbui daug pranašumo ir paskatino mane tobulintis statistinės analizės srityje. Žinoma, esu labai dėkinga savo šeimai už palaikymą, ypač savo vyrui už pagalbą, įkvėpimą ir kantrybę. Taip pat mažajai mūsų šeimos narei už jos puikų charakterį ir ilgą miego valandas.

TURINYS

IVADAS.....	6
Tiriamoji problema.....	6
Darbo aktualumas	7
Tyrimo objektas	8
Tikslas	9
Uždaviniai	9
Darbo naujumas ir reikšmė.....	10
Ginamieji disertacijos teiginiai.....	11
Loginė darbo struktūra.....	12
1. TEORINIS PAGRINDIMAS IR TYRIMŲ APŽVALGA	13
1.1. Gyventojų teritorinio persiskirstymo problema ir tyrimų poreikis	13
1.1.1. Gyventojų teritorinis persiskirstymas.....	13
1.1.2. Sociodemografinė erdvinė struktūra	15
1.1.3. Disertacijoje vartojami terminai.....	18
1.2. Teorinės perspektyvos.....	21
1.2.1. Erdvės ir visuomenės sąveika: bendrosios sociologijos teorijos	21
1.2.2. Regioniniai skirtumai ir socioerdvinė struktūra iš visuomenės geografijos perspektyvos.....	24
1.2.3. Migracijos teorijos – dviejų teorinių perspektyvų grupių sąsajos	29
1.3. Posocialistinių šalių ir Baltijos šalių tyrimų apžvalga.....	34
1.3.1. Socioerdvinės struktūros kaita posocialistinėse Europos šalyse.....	34
1.3.2. Baltijos šalių tyrimai	42
1.3.3. Apgyvendinimo sistemos kaita: vidaus migracijos pasekmė.....	43
1.3.4. Metropoliniai regionai – visuomenės erdvinės struktūros pagrindas	45
1.4. Teorinių perspektyvų ir tyrimų apžvalgos apibendrinimas	48

2.	DARBO METODOLOGIJA	50
2.1.	Darbo rengimo metodika	50
2.2.	Kokybinis tyrimas: ekspertų apklausa	51
2.3.	Kiekybinis tyrimas: duomenys, metodai ir jų patikimumas	52
2.4.	Administracinio-statistinio suskirstymo problema	56
3.	TYRIMŲ REZULTATAI	58
3.1.	Baltijos šalių gyventojų skaičiaus ir teritorinio pasiskirstymo kaitos bendrosios tendencijos.....	58
3.1.1.	Baltijos šalys posocialistinio regiono ir Europos kontekste	58
3.1.2.	Bendrieji Baltijos šalių demografinės raidos bruožai.....	66
3.1.3.	Baltijos šalių socioerdvinio vystymosi tendencijos (remiantis ekspertų apklausomis)	69
3.2.	Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaita.....	84
3.2.1.	Baltijos šalių miestų sistemų kaita.....	84
3.2.2.	Gyventojų skaičiaus teritorinio pasiskirstymo kaita ir ją lemiantys veiksniai	108
3.2.3.	Metropoliniai regionai: ribų ir struktūrinių dalių analizė (Lietuvos pavyzdžiu).....	142
3.3.	Vidaus migracijos teritoriniai ypatumai (Lietuvos pavyzdžiu)	149
3.3.1.	Vidaus migracija ir gyvenviečių sistemos kaita	150
3.3.2.	Vidaus migracijos kryptys.....	154
3.3.3.	Vidaus migracijos įtaka rezidencinei diferenciacijai	156
3.3.4.	Rezidencinė diferenciacija Baltijos šalyse	162
	DISKUSIJA	168
	IŠVADOS	172
	NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS	175
	PRIEDAI.....	203
	PUBLIKACIJŲ IR PRANEŠIMŲ SĄRAŠAS:.....	210

ĮVADAS

Tiriamoji problema

Sisteminės reformos prasidėjusios po 1990-ųjų lėmė, kad per pastaruosius dešimtmečius Vidurio ir Rytų Europos valstybės¹ patyrė itin dideles politinės, ekonominės bei socialinės struktūros transformacijas. Įvykę pokyčiai atsispindi nuolat besikeičiančioje šių šalių teritorinėje sąrangoje. Pasak L. Sýkora (1999a, p. 79), „posocialistinių² šalių politinėms transformacijoms įvykti prireikė kelių savaičių, ekonominės sistemos pertvarkos buvo įvykdytos per keletą metų, o gyvenviečių sistemos teritorinės organizacijos kaita vyks dar daugelį metų ir dešimtmečių.“ Erdvinės ir socialinės kaitos procesai posocialistinėse Europos valstybėse yra dar labiau sustiprinami bendrų pasaulio raidos tendencijų (globalizacijos, mokslo ir technologijų pažangos, antrojo demografinio perėjimo ir kt.), tad lemia dar intensyvesnius pokyčius lyginant su daugeliu kitų pasaulio valstybių.

Baltijos šalims pereinamasis laikotarpis buvo išskirtinis. Tai lėmė keletas priežasčių. Visų pirma, Lietuva, Latvija ir Estija yra vienintelės valstybės patyrusios visišką perėjimą iš vienos erdvės be ekonominių ir politinių sienų – komunistinės Sovietų Sąjungos, į Europos Sąjungą – vieną iš liberaliausių ir atvirausių pasaulio ekonomikų. Antra, pastaraisiais dešimtmečiais, Baltijos šalys (ypač Lietuva ir Latvija) buvo vienos iš sparčiausiai gyventojų netenkančių valstybių pasaulyje (United Nations, 2017). Trečia, sovietiniu laikotarpiu įgyvendinta regioninio (teritorinio) planavimo politika padarė didelę įtaką Baltijos šalių gyvenviečių sistemai. Šioms šalims atgavus nepriklausomybę jų teritorinę sąrangą ėmė keisti su laisvu žmonių ir kapitalo judėjimu susiję veiksniai. Visos šios priežastys sąlygojo, kad per gana trumpą laiką ėmė iš esmės keistis teritorinė Baltijos šalių organizacija. Tai palietė tiek gyventojų, tiek ekonominės veiklos teritorinį persiskirstymą.

Teritorinės organizacijos kaita, ypač metropolizacijos-periferizacijos pjūviu, Baltijos šalyse yra akivaizdi. Deja, mažai žinoma apie konkrečius ją lemiančius

¹ Šiame darbe, terminas Vidurio ir Rytų Europos valstybės vartojamas įvardinti šalims, kurios buvo Sovietinio komunistinio bloko dalimi nuo 1945/1950 iki 1989/1991 ir šiuo metu yra Europos Sąjungos narėmis: Bulgarija, Čekija, Estija, Kroatija, Latvija, Lietuva, Lenkija, Rumunija, Slovakija, Slovėnija, Vengrija ir buvusi Rytų Vokietija. Darbe taip pat vartojami terminai „sovietinės“ ir „posovietinės“ šalys – tai Sovietų Sąjungai priklausiusios respublikos: Armėnija, Azerbaidžanas, Baltarusija, Estija, Gruzija, Kazachstanas, Kirgizija, Latvija, Lietuva, Moldavija, Rusija, Tadžikija, Turkmėnija, Ukraina, Uzbekija.

² Šiame darbe sąvokos posocializmas ir pokomunizmas vartojamos kaip sinonimai nors komunizmas yra ekstremali socializmo forma. Komunizmas yra politinė sistema, tuo tarpu socializmas, pirmiausia, yra ekonominė sistema, kuri gali egzistuoti esant įvairioms politinėms sistemoms ('Diffen', 2017). Vis dėlto, visos buvusios socialistinės valstybės analizuojamos šiame darbe, buvo valdomos komunistinių režimų.

veiksnius bei šių procesų intensyvumą. Šiame darbe keliami klausimai: Kaip perėjimas iš socialistinės į kapitalistinę sistemą paveikė Baltijos šalių gyvenviečių sistemas? Kokios yra pagrindinės kaitos tendencijos? Kokie yra Baltijos šalių skirtumai ir panašumai? Kaip teritorinės struktūros kaita yra susijusi su rezidencine diferenciacija? Kokios Baltijos šalių teritorinės organizacijos galime tikėtis ateityje?

Šiame darbe didžiausias dėmesys skiriamas pokyčiams, susijusiems su gyventojų teritoriniu pasiskirstymu. Šis reiškinys gali būti apibūdinamas tiek kiekybiškai, tiek ir kokybiškai. Pirmuoju atveju kalbama apie gyventojų skaičiaus kaitą, pavyzdžiui, jų koncentraciją metropoliniuose regionuose ir tuštėjimą už jų. Antruoju atveju – tai yra gyventojų sudėties pokyčiai, kurie skirtingose erdvėse vyksta skirtingai. Būtent kiekybiniai ir kokybiniai gyventojų pokyčiai kartu lemia socioerdvinės struktūros kaitą šalių viduje.

Disertacijoje analizuojamos ir lyginamos trijų Baltijos valstybių socioerdvinio vystymosi tendencijos pastaraisiais dešimtmečiais. Spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas bei vidaus migracija, nukreipta į metropolinius (didžiųjų miestų) regionus, lemia didelius teritorinės organizacijos pokyčius bei regioninių skirtumų augimą. Itin didelis dėmesys skiriamas vidaus migracijai. Būtent vidaus migracija turi didžiausią įtaką gyvenviečių sistemos kaitai posovietiniu laikotarpiu. Reikia paminėti, kad Lietuvoje vidaus migracija iki šiol yra labai mažai ištirta sritis.

Darbo aktualumas

Visų pirma, šio darbo aktualumą iliustruoja pastaraisiais metais stipriai išaugęs dėmesys demografinėms Baltijos šalių problemoms. Lietuva yra antroje vietoje pasaulyje pagal gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus, per pastarąjį dešimtmetį praradusi net 14 proc. šalies gyventojų (United Nations, 2017). Mūsų šalį nežymiai lenkia tik nedidelė (55 tūkst. gyventojų) Marianos Šiaurinių Salų Sandrauga, esanti Ramiajame vandenyne. Latvija šioje statistikoje atsidūrė ketvirtoje, o Estija 16-oje vietoje.

Spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas yra neatsiejamas nuo gyvenviečių sistemos teritorinės organizacijos kaitos. Mūsų šalies žiniasklaidoje pastaraisiais metais plačiai aptarinėjami tiek „tuštėjančios“ Lietuvos, o ypač periferinių regionų (Činkienė, 2012; Garkauskas, 2016; Jackevičius, 2016; Pečiulytė, 2013; Pūkenė, 2017), tiek didžiųjų miestų nevaldomos plėtros klausimai (Jančys, 2012; Labutytė-Atkočaitienė, 2015; Vanagas, 2016). Tai atspindi skambios antraštės: „Gyventojų skaičius mažėja drastiškai“, „Nykstanti Lietuva“, „Nevaldoma emigracija“, „Regioninė atskirtis – padėtis be išeities“ ir kt. Nekyla abejonių, kad panašias antraštes galima rasti ir kitų Baltijos šalių žiniasklaidoje. Būtent šie, daug dėmesio

sulaukiantys, visuomenės erdvinės struktūros kaitos procesai ir yra išsamiai analizuojami šioje disertacijoje.

Stipriai sumažėjęs gyventojų skaičius bei gyvenviečių sistemų pokyčiai kelia didelius iššūkius tolimesnei Baltijos šalių raidai. Šiose valstybėse yra būtina kelti klausimą, kaip kuo racionaliau ir efektyviai išnaudoti ribotą demografinį, socialinį ir ekonominį miestų bei regionų potencialą kartu užtikrinant, kad visiems gyventojams būtų suteiktas pakankamas gyvenimo lygis ir galimybės. Esant susiklosčiusioms aplinkybėms stebėtina, kad iki šiol Baltijos šalyse nėra gerai išvystytų valstybės strategijų, planų ar ateities vizijų. Siekiant tai pakeisti, vienas iš svarbiausių uždavinių turėtų būti siekis įgyti daugiau žinių apie vykstančius sociodemografinius procesus ir jų teritorinius ypatumus. Ypač Lietuvos atveju, turime labai mažai objektyvių, tyrimais grįstų žinių, apie socioerdvinę šalies kaitą ir ją lemiančius veiksnius. Būtent visuomenės erdvinės struktūros kaitos tyrimai ir paieškos, kaip adaptuotis prie stipriai sumažėjusio gyventojų skaičiaus, turėtų būti vienas iš svarbiausių Lietuvos ir kitų Baltijos šalių nacionalinių prioritetų; ypač žinant, kad tiek, bendraja prasme, socialinės, tiek, konkrečiai, demografinės struktūros pokyčiai yra labai netolygūs erdvėje. Politikos formavimui bei efektyvių priemonių pasirinkimui yra būtina įgyti daugiau moksliniais metodais grįstų žinių apie esamą visuomenės erdvinę organizaciją (kurios teritorinį pagrindą sudaro gyvenviečių sistema), jos kaitą ir tai lemiančius veiksnius. Šioje disertacijoje ir gilinamasi būtent į tai, kokios yra pagrindinės Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaitos tendencijos, kas jas lemia ir ko galima tikėtis ateityje. Tikimasi, kad šis tiriamasis darbas leis geriau pažinti vykstančių socioerdvinių pokyčių mechanizmą Baltijos šalyse ir tokiu būdu prisidės prie siekio išvengti, daryti įtaką ir, ypač, kovoti su neigiamomis pasekmėmis.

Apibendrinant, šio darbo aktualumą galima išskaidyti į tris elementus:

Mokslinis aktualumas – poreikis suprasti vykstančius pokyčius ir jų tendencijas;

Praktinis, ekonominis aktualumas – poreikis efektyviai ir racionaliai planuoti ir išnaudoti esamus žmogiškuosius ir ekonominius resursus;

Socialinis aktualumas – žinojimas, kad visuomenės be didelių socialinių ir erdvinių skirtumų yra stabilesnės, konkurencingesnės, teisingesnės ir laimingesnės.

Tyrimo objektas

Plačiąja prasme – Baltijos šalių gyvenviečių sistemos.

Siaurąja prasme – Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaita ir su ja susijusi rezidencinė diferenciacija, visų pirma sąlygojama gyventojų vidaus migracijos.

Tikslas

Nustatyti svarbiausias gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos nulemtas sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas Baltijos valstybėse nepriklausomybės laikotarpiu.

Šioje disertacijoje siekiama atskleisti Baltijos valstybių gyvenviečių sistemų kaitos panašumus ir skirtumus, įvertinti svarbiausias šią kaitą lemiančias regionų charakteristikas bei atskleisti vieno iš pagrindinių gyvenviečių sistemos kaitą lemiančio veiksnių – vidaus migracijos – poveikį valstybių sociodemografinės struktūros kaitai.

Uždaviniai

Tikslui įgyvendinti suformuluoti uždaviniai:

1. Atlikti sociologijos ir visuomenės geografijos teorinių perspektyvų, skirtingais aspektais aiškinančių socioerdvinės struktūros formavimąsi ir kaitą, apžvalgą.
2. Apžvelgti ir susisteminti socioerdvinės struktūros kaitos posocialistinėse šalyse tyrimus;
3. Nustatyti, kurie dabartinės gyvenviečių sistemų erdvinės kaitos aspektai yra charakteringiausi ir problematiškiausi Baltijos šalių ekspertų nuomone.
4. Nustatyti pagrindines Baltijos šalių miestų sistemų kaitos tendencijas.
5. Nustatyti gyventojų skaičiaus kaitos erdvinės charakteristikas Baltijos šalyse ir įvardinti pagrindinius veiksnius, kurie prisideda prie gyvenviečių sistemos kaitos.
6. Pristatyti metropolinio regiono koncepciją bei, Lietuvos metropolinių regionų pavyzdžiu, pateikti jo ribų ir struktūrinių dalių nustatymo metodiką.
7. Atskleisti vidaus migracijos krypčių ir sudėties, kaip pagrindinio gyvenviečių sistemos kaitos ir rezidencinės diferenciacijos veiksnio, teritorinius ypatumus Lietuvoje.
8. Įvertinti pasirinktų kiekybinės analizės metodų tinkamumą atliktiems tyrimams bei rezultatų patikimumui.

Darbo naujumas ir reikšmė

Darbo naujumas gali būti diskutuojamas tiek teorinėje, tiek metodinėje plotmėse. Galima išskirti tris svarbiausius šio darbo naujumą ir reikšmę nusakančius aspektus:

Tarpdiscipliniškumas. Tai tarpdisciplininis mokslinis tyrimas, apjungiantis geografijos, sociologijos, regioninio planavimo, urbanistikos ir ekonomikos disciplinas bei jų teorijas. Tokiu būdu siekiama parodyti, kad socioerdvinės kaitos tyrimuose labai svarbus yra kompleksinis požiūris.

Palyginamoji Baltijos šalių studija. Apskritai, Baltijos šalių palyginamųjų studijų yra labai mažai. Šis tyrimas yra pirmasis, kuriame nagrinėjama trijų Baltijos šalių socioerdvinė raida, atliekant detalaus teritorinio lygmens sociodemografinių duomenų analizę. Tiriamos panašios savo istorine patirtimi, geografine padėtimi, dydžiu bei gyventojų skaičiumi šalys. Unikalu yra tai, kad sovietiniu periodu jose buvo formuojamos skirtingos gyvenviečių (miestų) sistemos: policentrinė Lietuvoje, monocentrinė Latvijoje ir iš dalies monocentrinė Estijoje. Būtent vienodas Baltijos šalių kontekstas, tačiau iš esmės skirtingi tiriamo objekto – gyvenviečių sistemų – parametrai, sukuria labai parankią situaciją tyrimams ir net galimybę prisidėti prie teorinių perspektyvų plėtojimo. Nuo politinių reformų pradžios Baltijos šalyse praėjo beveik trys dešimtmečiai. Pasak Smith ir Timár (2010, p. 116), dabar yra tinkamas laikas įvertinti dramatiškus politinius, ekonominius ir socioerdvinius pokyčius bei apsvarstyti socialines ir ekonomines šių permainų pasekmes posocialistinėse šalyse. Nors ši disertacija skirta socioerdviniams procesams Baltijos šalyse aptarti, tyrimų rezultatai taip pat yra vertingi ir kitoms Vidurio ir Rytų Europos šalims, kurios patyrė panašias vystymosi trajektorijas pastaraisiais dešimtmečiais. Be to, palyginamasis šio darbo aspektas leidžia objektyviau įvertinti Lietuvoje vykstančius procesus. Tai leidžia geriau suprasti mūsų šalyje vykstančių procesų priežastis, mastą ir tendencijas, numatyti vystymosi perspektyvas bei pasiūlyti kylančių problemų sprendimo būdus.

Taikomi duomenys ir metodai. Šiame darbe itin svarbi erdvinė dimensija, tad siekiama naudoti kiek įmanoma detalesnio geografinio lygmens duomenis. Atsižvelgiant į individualius tyrimų klausimus bei reikiamų duomenų prieinamumą visose trijose Baltijos šalyse, erdvinės analizės atliekamos LAU 1 ir LAU 2 lygmens regionų lygmeniu (Lietuvos atveju, šie regionai atitinka savivaldybes ir seniūnijas). Dalis tyrimų atlikta naudojant individualaus lygmens (sinonimai: asmens lygmens, mikro) duomenis, kurie iki šiol nebuvo taikomi detalaus teritorinio lygmens socioerdvinių reiškinių analizei Lietuvoje, tačiau gana plačiai yra naudojami Estijoje

ir Latvijoje. Būtent individualaus lygio geografiškai apibrėžtų duomenų analizė yra vienas iš įdomiausių ir naujausių šio mokslinio darbo aspektų. Šie duomenys neabejotinai turėtų tapti svarbiu sociodemografinių tyrimų pagrindu Lietuvoje. Disertacijoje yra derinami statistinės ir kartografinės analizės metodai. Pastarieji būdingi geografijos krypties darbams, tačiau rečiau sutinkami sociologų darbuose. Šių metodų derinimas yra labai parankus siekiant atskleisti pagrindines sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas bei, žinoma, vizualiai iliustruoti tyrimų rezultatus.

Ginamieji disertacijos teiginiai

1. Baltijos šalims būdingos intensyvesnės sociodemografinės erdvinės transformacijos lyginant su kitomis Europos šalimis. Tai lemia jų išskirtinė geopolitinė-istorinė praeitis ir geografinė padėtis.
2. Metropolinių regionų augimas ir periferinių regionų depopuliacija yra svarbiausi socioerdvinės transformacijos reiškiniai, o vidaus migracija – svarbiausias šių pokyčių procesas visose trijose Baltijos šalyse.
3. Erdvinės struktūros kinta žymiai lėčiau nei jas formuojantys socialiniai reiškiniai. Jei sovietinio periodo socialinis bei ekonominis paveldas nebeturi lemiamos įtakos visuomenės raidai, tai erdvinės struktūros palikimas, tikėtina, vis dar stabdo šalies socialinę raidą. Pavyzdžiui, dalis gyventojų vis dar gyvena ir dirba ne ten, kur vystomos didžiausią pridėtinę vertę sukuriančios darbo vietos.
4. Pagrindinis teritorinio gyventojų persiskirstymo ir regioninių skirtumų augimo mechanizmas – vidaus migracija – ne tik keičia gyventojų skaičių, kuria naujas teritorines sistemas (metropolinius regionus), bet ir „išrūšiuoja“ gyventojus pagal sociodemografines charakteristikas tiek šių sistemų viduje, tiek centro-periferijos ašyje šalies mastu.
5. Didelę įtaką socioerdviniam Baltijos šalių vystymuisi nepriklausomybės laikotarpiu turi jų gyvenviečių sistemos. Kadangi gyvenviečių sistemos yra skirtingos, socioerdvinės transformacijos Baltijos šalyse taip pat įgauna skirtingą erdvinę raišką ir intensyvumą, nors bendrosios socioekonominės kaitos tendencijos šiose šalyse yra panašios.
6. Naudoti kiekybiniai duomenys bei taikyti statistinės analizės metodai leidžia įvertinti įvairių veiksnių santykinę įtaką rezidencinei diferenciacijai

šalių viduje bei šio proceso tolimesnę eigą. Visose Baltijos šalyse svarbiausias gyventojų kaitos veiksnys yra teritorijos padėtis augančių metropolinių centrų atžvilgiu.

Loginė darbo struktūra

Disertacijos loginę struktūrą atspindi darbo turinys. Disertaciją sudaro trys pagrindinės dalys:

Teorinis pagrindimas ir tyrimų apžvalga. Šioje dalyje pateikiami svarbiausi terminai ir pagrindinių sąvokų sampratos, sudarančios šios disertacijos pagrindą. Pristatomos teorinės perspektyvos, įvairiais aspektais aiškinančios teritorinio gyventojų persiskirstymo priežastis ir pasekmes bei socioerdvinių netolygumų formavimąsi. Taip pat pateikiama išsami užsienio, Baltijos šalių ir Lietuvos tyrimų apžvalga, atskleidžianti nagrinėjamos temos kompleksiskumą ir išryškinanti aktualiausias socioerdvinių vystymosi tendencijas.

Darbo metodologija. Šioje dalyje pristatomi tyrimams naudojami duomenys bei metodai, taip pat aptariama administracinio-statistinio suskirstymo problema. Konkretūs tyrimo metodai pasirinkti atsižvelgiant į duomenų prieinamumą ir ankstesnę autorės tiriamojo darbo patirtį.

Tyrimų rezultatai. Rezultatai pristatomi trijuose skyriuose. Pirmame skyriuje pateikiamas Baltijos šalių padėties Europos ir posocialistinio regiono kontekste įvertinimas. Ši apžvalga padeda geriau suprasti ir įvertinti procesų, būdingų Baltijos šalims, priežastis ir intensyvumą. Toliau šiame skyriuje gilinamasi į Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaitą, atliekamas šių šalių tarpusavio palyginimas. Tam naudojami du metodai: pagrindinių statistinių rodiklių analizė bei ekspertų apklausa. Ekspertų apklausa leido atskleisti svarbiausias socioerdvinės kaitos tendencijas Baltijos šalyse ir, kartu su literatūros apžvalga, padiktavo disertacijoje keliamus uždavinius. Antrasis tyrimo rezultatų skyrius skirtas Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaitos tyrimams. Jame išsamiai analizuojama ir lyginama (1) miestų sistemų kaita, (2) gyventojų teritorinis persiskirstymas šalių viduje ir (3) remiantis Lietuvos pavyzdžiu, atliekama metropolinių regionų analizė. Iš esmės, antrame skyriuje siekiama atskleisti metropolinių regionų formavimosi mechanizmus. Būtent metropolizacija yra charakteringiausias gyvenviečių sistemų kaitos proceso pavyzdys ne tik Baltijos šalyse, bet ir visoje Vidurio ir Rytų Europoje. Tyrimo eigoje nustatyta, kad svarbiausias veiksnys, lemiantis gyvenviečių sistemos kaitą, o kartu ir regioninių skirtumų augimą, yra vidaus migracija. Tad paskutinis, trečiasis, disertacijos rezultatų skyrius yra skirtas vidaus migracijos teritoriniams

ypatumams Lietuvoje nustatyti. Šiame skyriuje, naudojant asmens lygio gyventojų surašymų duomenis, analizuojamos vidaus migracijos srautų kryptys ir jų sociodemografinė struktūra. Atskleidžiama vidaus migracijos įtaka rezidencinės diferenciacijos procesams Lietuvoje. Deja, nebuvo įmanoma atlikti kitų Baltijos šalių analogiško tyrimo dėl duomenų prieinamumo bei ribotos disertacijos darbo apimties.

Disertacija pabaigiama diskusija ir bendromis atliktų tyrimų išvadoms. Diskusijoje aptariamos sąsajos tarp teorinio pagrindimo ir tyrimų apžvalgos dalies bei gautų tyrimo rezultatų. Taip pat aptariami šio darbo trūkumai, pateikiami pasiūlymai tolimesniems tyrimams bei regioninės politikos formavimui. Pabaigoje struktūrizuotai pateikiamos bendrosios šios disertacijos išvados.

1. TEORINIS PAGRINDIMAS IR TYRIMŲ APŽVALGA

1.1. Gyventojų teritorinio persiskirstymo problema ir tyrimų poreikis

Šiame skyriuje išsamiau pristatomos pagrindinių sąvokų sampratos, kurios sudaro šios disertacijos pagrindą, bei darbe vartojami terminai.

1.1.1. Gyventojų teritorinis persiskirstymas

Teritorinė gyventojų sklaida yra svarbus veiksnys atspindintis žmoniškųjų ir ekonominių resursų pasiskirstymą ir įvairių veiklų išdėstymą. Tai yra sudėtingų, nuolat vykstančių ir besikeičiančių sąveikų tarp ekonominių, politinių, socialinių ir kultūrinių jėgų rezultatas (Gottdiener & Hutchison, 2006: 12 p.). Veikiant šioms jėgoms vyksta nuolatiniai gyventojų teritorinio persiskirstymo procesai tiek šalių viduje, tiek tarp jų. Be gyventojų skaičiaus kaitos ir jų teritorinio persiskirstymo, nemažiau svarbi yra gyventojų sudėtis ir jos kaita, pvz., amžius, išsilavinimas, užimtumas, namų ūkių sudėtis ir kt. Deja, daugeliu atvejų, darbo vietų išsidėstymas, socialinė infrastruktūra ir kiti elementai, nespėja vienodu greičiu adaptuotis prie besikeičiančio gyventojų skaičiaus bei sudėties. Dažnai tai tampa kliūtimi gyventojų poreikių užtikrinimui bei sėkmingam ir subalansuotam regionų bei visos šalies vystymuisi. Tai taip pat reiškia, kad gyventojai, priklausomai nuo to kurioje vietoje jie gyvena, turi skirtingas galimybes siekti ir realizuoti savo tikslus.

Pastaraisiais dešimtmečiais daugelyje pasaulio šalių intensyvus gyventojų persiskirstymas yra lydimas regioninių skirtumų augimo (Dubois et al., 2007). Vienas iš ryškiausių procesų – metropolijų ir periferijų formavimasis (Ehrlich, Kriszan, & Lang, 2012; Lang, Henn, Sgibnev, & Ehrlich, 2015). Metropolius paprastai formuoja

sostinės ir kiti didieji miestai (apie tai 1.3.4 skyriuje). Juose yra didžiausia gyventojų bei ekonominės veiklos koncentracija. Be to, čia yra didesnė išsilavinusių, geras pajamas gaunančių gyventojų dalis ir mažesnis nedarbo lygis. Anot Kühn (2015), aglomeracijos (metropoliai) pačios užtikrina savo augimą, nes būtent jose sukuriamos palankios sąlygos plėtoti inovacijoms ir dėl to pritraukiama daugiau investicijų. Tai toliau stiprina aglomeracijas, o kartu ir skatina jų ekonominį bei demografinį augimą. Kitas, su pirmuoju susijęs ir reikšmingai prie regioninių skirtumų augimo prisidedantis procesas yra vidaus migracija iš kitų – gyventojų netekančių – regionų. Tyrimai, atliekami įvairiose šalyse rodo, kad migracijoms yra būdingas selektyvumas, t. y., skirtingos žmonių grupės turi skirtingą potencialą migruoti, taip pat skiriasi vyraujančios jų migracijos kryptys (Boschman, 2015; Fratesi & Percoco, 2014; Kanbur & Rapoport, 2005; Tervo, 2000). Dėl to, gyventojų netekantys regionai paprastai praranda svarbiausią, t. y. kuriančią didžiausią pridėtinę vertę bei reproduktyvaus amžiaus, gyventojų dalį. Tokiu būdu atotrūkis tarp regionų nuolatos didėja: metropolinių regionų gyventojų skaičius auga ir ekonomika stiprėja, o daugelis likusių teritorijų susiduria su demografiniu ir ekonominiu nuosmikiu. Tokį vystymosi scenarijų apibūdina kumuliacinio augimo (angl. *cumulative causation*) teorinė perspektyva, plačiau aptariama 1.2.3 skyriuje. Teigiama, kad dideli regioniniai skirtumai gali kelti grėsmę šalių socialiniam ir ekonominiam stabilumui (Ehrlich et al., 2012; Hudson, 2015; Lang, 2011).

Daugelis pasaulio valstybių susiduria su teritorinio vystymosi netolygumais. Šiam reiškiniui skiriamas vis didesnis politikos, žiniasklaidos ir mokslininkų dėmesys. Didėjantys socioerdvinės struktūros (terminas, apibūdinantis visuomenės socialinės struktūros erdvinius aspektus, pristatomas kitame skyriuje) skirtumai kelia iššūkius tiek gyventojams, turintiems prisitaikyti prie besikeičiančios socialinės ir ekonominės aplinkos, tiek valstybių politikos formuotojams, kurie yra atsakingi už socialinės infrastruktūros perorganizavimą, pritaikant ją pasikeitusiai situacijai (tai liečia apgyvendinimą, darbo vietas, aptarnavimą ir kt.). Iššūkiai kyla ir verslui, susiduriančiam su žmoniškųjų resursų trūkumo problema „depresiniuose“ regionuose. Žinojimas, kaip visuomenė yra organizuota erdvėje ir kokie veiksniai veikia šios organizacijos kaitą yra labai svarbus siekiant racionalaus ir efektyvaus demografinio, socialinio ir ekonominio potencialo išnaudojimo, o taip pat ir sprendžiant socialinės politikos ir teritorijų planavimo uždavinius. Būtent šiuo atveju itin svarbus vaidmuo turėtų tekti sociodemografinės erdvinės struktūros (terminas vartojamas apibūdinant demografinius socioerdvinės struktūros aspektus, plačiau patariamas kitame skyriuje) kaitos tyrimams. Šiais tyrimais siekiama nustatyti, kas

lemia gyventojų, pasižyminčių skirtingomis demografinėmis, socioekonominėmis, kultūrinėmis ir kt. charakteristikomis pasiskirstymą erdvėje ir šio reiškimo kaitą.

Socioerdvinę valstybių sąrangą formuoja sprendimai priimami tiek globaliame, tiek lokaliame lygmenyje. Įstatymai ir kiti teisiniai reguliavimai, svyravimai nekilnojamo turto rinkoje, socialinė ir būsto politika bei kiti makroaplinkos veiksniai suformuoja žmonių ar jų grupių sprendimų priėmimo aplinką. Tuo tarpu asmeniniai žmonių prioritetai bei galimybės apsprendžia tai, kaip elgsis ir kokius sprendimus priims pavieniai individai bei organizacijos ir kokios bus atskirų teritorijų bei valstybių raidos trajektorijos. Tai skatina ieškoti socioerdvinės organizacijos dėsningumą ir aiškintis jos kaitos priežastis. Kita vertus, tai labai kompleksinis reiškinys, tad tiksliai numatyti, kaip keisis visuomenės teritorinė organizacija yra labai sudėtinga.

1.1.2. Sociodemografinė erdvinė struktūra

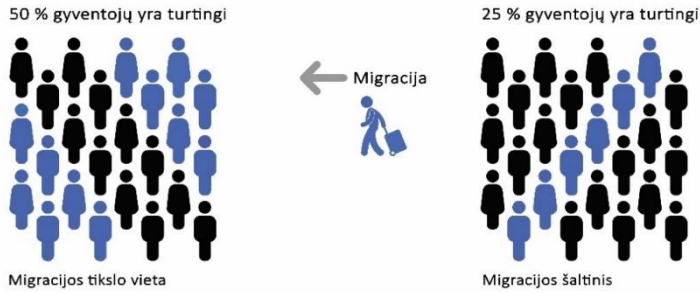
Prieš aptariant kas yra sociodemografinė erdvinė struktūra, pirmiausia reikia pristatyti socioerdvinės struktūros sąvoką. Socioerdvinės struktūros terminas moksliniuose darbuose yra sutinkamas gana dažnai, tačiau konkretaus šios sampratos apibrėžimo nėra, o skirtingi autoriai šiuo ar panašiais terminais apibrėžia kiek skirtingus visuomenės erdvinės organizacijos aspektus. Socialinę struktūrą sudaro socialinės institucijos ir institucionalizuotų santykių modeliai; be to, tai ir mus jungiantys socialiniai tinklai ir jų sąveika užpildanti mūsų kasdienį gyvenimą (Cole, 2017). Tokiu atveju, socioerdvinė struktūra – tai visuomenės socialinė organizacija erdvėje. Bendriausia prasme, šis terminas vartojamas apibūdinant visuomenėje vykstančių procesų erdvinės dimensijas, pabrėžiant, kad visi socialiniai procesai vyksta erdvėje, ją veikia ir yra jos veikiami. Neretai vartojami tokie terminai kaip sociodemografinė struktūra, socialinė segregacija, socialinė bei erdvinė poliarizacija, socialinė stratifikacija, socialinė atskirtis, rezidencinė diferenciacija ir pan., iš dalies apibūdinantys socioerdvinę visuomenės struktūrą ar tam tikrus jos aspektus. Visos šios sąvokos nurodo tam tikrų skirtumų buvimą, tačiau vienu atveju pabrėžiama socialinė dimensija ar tam tikri jos aspektai, o kitu erdvinė. Nemažai šiuos procesus analizuojančių tyrėjų pažymi, kad šios dvi dimensijos neturėtų būti analizuojamos atsietai viena nuo kitos (Gans, 2002; Gieryn, 2000; Goodchild, Anselin, Appelbaum, & Harthorn, 2000; Logan, 2012). Dar viena svarbi dimensija – socioerdvinės struktūros kaita laike. Visos kartu šios komponentės yra labai reikšmingos siekiant suprasti visuomenėje vykstančių reiškinų tęstinumą ir priežastingumus. Tai taip pat labai aktualu nagrinėjant gyvenviečių sistemų kaitą.

Šiame darbe bus tiriamas socioerdvinės struktūros pagrindas – gyventojai bei jų demografinę ir socioekonominę sudėtį atspindinčios charakteristikos. Tai šioje disertacijoje įvardijama sociodemografinė erdvine struktūra. Sociodemografinė erdvinė struktūra, analizuojama šiame darbe, apima ne visus sudėtingo socialinio pasaulio aspektus, bet jos pagrindą – tai yra gyventojus pasižyminčius skirtingomis demografinėmis ir socioekonominėmis charakteristikomis, tokiais kaip amžius, tautybė, išsilavinimas, santuokinė padėtis, namų ūkio dydis, užimtumas, profesija, pragyvenimo šaltinis. Atitinkamai, sociodemografiniai erdviniai pokyčiai – tai yra visuomenės demografinės ir socioekonominės struktūros pokyčiai vykstantys tam tikroje teritorijoje. Šių pokyčių pasekmė – rezidencinės diferenciacijos procesai, dažniausiai pasireiškiantys tuo, kad skirtingos gyventojų grupės ima gyventi skirtingose erdvėse. Kadangi šis darbas remiasi kiekybinės statistinės analizės metodais, sociodemografinės struktūros samprata apibūdinama tik tais aspektais, kuriais yra renkami statistiniai duomenys.

Visuomenės struktūros teritorinius (erdvinius) pokyčius sąlygoja dvi pagrindinės priežastys: gyventojų migracija³ ir *in situ* (lot. buvimo vietoje) kaita (Boschman, 2015; Musterd, Marcińczak, van Ham, & Tammaru, 2016). Pirmuoju atveju, kiekvienam individui keičiant gyvenamąją vietą tai reiškia, kad keičiasi tiek jo buvusios, tiek naujosios gyvenamosios vietos (pvz., kaimynystės) gyventojų sudėtis. Kadangi gyventojų migracija paprastai yra selektyvus procesas (plačiau 1.2.3 skyriuje), dažnai jis lemia rezidencinės diferenciacijos procesus, t. y., gyventojų išsirūšiovimą pagal tam tikrus požymius (1.1 pav.). Tuo tarpu *in situ* kaita vyksta dėl socialinio mobilumo – individų ar socialinių grupių judėjimo tarp socialinių sluoksnių; pavyzdžiui, žmogus įgyja aukštesnę išsilavinimą, tačiau nekeičia gyvenamosios vietos. Paprastai abu čia aptariami procesai vyksta vienu metu. Sociodemografinės erdvinės struktūros kaitai įtakos turi ir išoriniai veiksniai, tokie kaip darbo ir būsto rinka bei valstybės vykdoma socialinė politika. Kitaip sakant, įtakos turi tiek individualaus lygio veiksniai, tiek ir socialinė struktūra. Pagal A. Giddens (1984), rezultatai lemia jų abiejų sąveika (plačiau 1.2 skyriuje).

³ Šiuo atveju turimas omenyje gyvenamosios vietos keitimas, nepriklausomai nuo migracijos tipo (žr. terminą *migracija*).

1.1 pav. Rezidencinės diferenciacijos iliustracija (sudaryta autorės)

Kaip ir atliekant bet kokius kitus tyrimus, analizuojant įvairius sociodemografinės erdvinės struktūros aspektus daromos tam tikros prielaidos, leidžiančios „supaprastinti“ tyrimo objektą „ignoruoju“ tam tikrų veiksnių įtakas. Pavyzdžiui, atsižvelgiant į faktą, kad visuomenė yra labai dinamiška ir jos struktūra nuolat keičiasi dėl pastovaus žmonių mobilumo (tiek socialinio, tiek erdvinio), dažniausiai sociodemografinė erdvinė struktūra yra analizuojama žmonių gyvenamosios vietos atžvilgiu (van Ham, Tammaru, de Vuijst, & Zwiers, 2016). Tokį tiriamo objekto susiaurinimą paprastai lemia kelios priežastys (taip pat ir šiame darbe). Pirmiausia, gyvenamoji vieta yra gana pastovi ir tai leidžia tirti gyventojų, turinčių skirtingas demografines ir socioekonominės charakteristikas pasiskirstymo dėsninumus. Antra, tai paranku duomenų atžvilgiu, kadangi daugelis duomenų yra renkami ir kaupiami siejant juos būtent su gyvenamąja vieta. Trečia, tam tikrų žmonių grupių (pvz., tautinių mažumų, žemas pajamas gaunančiųjų) koncentracija gyvenamosios vietos atžvilgiu, signalizuoja apie esamas ar grėšiančias problemas; tokios koncentracijos vietos sulaukia daugiau tyrėjų ir teritorijų planuotojų dėmesio (ypač Vakarų šalyse).

Priklausomai nuo tyrimo objekto, sociodemografinės erdvinės organizacijos kaitą ir ją lemiančius veiksniai galima aiškinti dvejopai: 1) remiantis tradicine sociologine perspektyva, kuomet analizuojama sąveika tarp individo ar visuomenės ir erdvės; šiuo atveju svarbesnis yra žmogus ir jo pasirinkimai; 2) remiantis geografinė perspektyva, kuri tradiciškai prioritetizuoja socialinės struktūros vaidmenį; tyrimo objektas yra socialinių reiškinių erdvinė struktūra bei šios struktūros priežastingumai. Taigi, vienu atveju labiau pabrėžiami mikro, o kitu makro veiksniai, t. y., arba socialinis veikėjas (kitai dar vadinamas agentu arba aktoriumi), arba socialinė struktūra. Toks skirstymas, žinoma, yra santykinis kaip ir griežta mokslinių tyrimų klasifikacija.

Šio darbo autorės nuomone, norint suprasti visuomenės teritorinę organizaciją ir jos kaitos mechanizmus reikalingas tarpdisciplininis požiūris. Šioje disertacijoje siekiama integruoti sociologijos ir geografijos mokslo sritims priskiriamas teorines perspektyvas (nors toks skirstymas taip pat yra sąlyginis), laikant jas vienodai svarbiomis aiškinant socioerdvinę ar, konkrečiau, sociodemografinę erdvinę struktūrą. Be to, siekiama atsižvelgti į skirtingame teritoriniame lygmenyje pasireiškiančius procesus. 1.2 dalyje išsamiau pristatomos abiem mokslo kryptims priskiriamos teorinės perspektyvos, kuriomis aiškinami gyventojų teritorinio persiskirstymo veiksniai ir procesai.

1.1.3. Disertacijoje vartojami terminai

Darbe yra vartojami terminai, kurie įvairiuose literatūros šaltiniuose yra pasitelkiami apibūdinant kiek skirtingus visuomenės raidos aspektus. Šiame skyriuje pateikiami disertacijoje dažnai vartojamų sąvokų paaiškinimai.

Socioerdvinė struktūra – visuomenės socialinė organizacija erdvėje. Bendriausia prasme, šis terminas vartojamas apibūdinant visuomenėje vykstančių procesų erdvinės dimensijas, pabrėžiant, kad visi socialiniai procesai vyksta erdvėje, ją veikia ir yra jos veikiami.

Sociodemografinė erdvinė struktūra – tai terminas, vartojamas apibūdinant demografinius socioerdvinės struktūros aspektus. Sociodemografinės erdvinės struktūros, kuri yra šio darbo tiesioginis objektas, terminas apibūdina ne visus sudėtingo socialinio pasaulio aspektus, bet jos pagrindą – tai yra gyventojus pasižyminčius skirtingomis demografinėmis ir socioekonominėmis charakteristikomis. Kadangi šis darbas remiasi kiekybinės statistinės analizės metodais, sociodemografinės struktūros samprata apibūdinama tik tais aspektais, kuriais yra renkama statistinė informacija (tai gyventojų amžius, tautybė, išsilavinimas, santuokinė padėtis, namų ūkio dydis, užimtumas, profesija, pragyvenimo šaltinis).

Rezidencinė diferenciacija – yra suprantama kaip viena iš socioerdvinės struktūros formų, atsirandanti, kai skirtingose vietose gyvena skirtingų demografinių, socioekonominių, politinių ar kultūrinių charakteristikų gyventojai. Kitaip sakant, tai yra gyventojų išsiviešėjimas erdvėje pagal tam tikrus požymius. Diferenciacijos nebuvimas reiškia tolygią socioerdvinę struktūrą (toks buvo socialistinio planavimo idealas). Ir priešingai, stipri diferenciacija reiškia, kad

visuomenėje egzistuoja aiški erdvinė fragmentacija, nes skirtingos žmonių grupės gyvena skirtingose erdvėse. Terminas „rezidencinė diferenciacija“ apibūdina tiek patį netolygus pasiskirstymo faktą, tiek ir procesą (diferencijavimąsi). Literatūroje, kaip sinonimas dažnai sutinkamas **rezidencinės (arba socioerdvinės) segregacijos** terminas.

Socialinė erdvinė (socioerdvinė) segregacija – plačiąja prasme, tai netolygus vienos visuomenės grupės pasiskirstymas tam tikroje teritorijoje kitų grupių atžvilgiu (Hiebert, 2009, p. 673; Park, Burgess, & McKenzie, 1925). T. y., santykinai didesnė ar mažesnė vienos grupės žmonių koncentracija tam tikroje vietoje lyginant su miesto, regiono ar šalies vidurkiu. Socialinės segregacijos terminas mokslinėje literatūroje vartojamas apibūdinant tiek horizontalius, tiek vertikalius visuomenės sluoksniavimosi procesus. Segregacija dažniausiai aptariama amžiaus, pajamų, socioekonominio statuso, išsilavinimo bei politinių pažiūrų aspektais. Dažniausiai segregacija yra tiriama gyvenamosios vietos atžvilgiu (tuo atveju, ji tampa rezidencinės diferenciacijos sinonimu), tačiau ji taip pat gali pasireikšti darbo vietoje (Andersson, García-Pérez, Haltiwanger, McCue, & Sanders, 2014; van Ham & Tammaru, 2016), mokykloje (Owens, Reardon, & Jencks, 2016; Valenzuela, Bellei, & de los Ríos, 2014; Yang Hansen & Gustafsson, 2016), laisvalaikio pasirinkimo ir kitose srityse (Silm & Ahas, 2014; Toomet, Silm, Saluveer, Tammaru, & Ahas, 2012). Socialinė erdvinė segregacija yra socialinės stratifikacijos (visuomenės sluoksniavimosi į skirtingas grupes) rezultatas, tik pastarasis terminas neturi erdvinės dimensijos. Šiame darbe segregacijos terminas vartojamas išimtinai erdviniams gyventojų persiskirstymo procesams apibūdinti.

Socioerdvinė poliarizacija – tai visuomenės socialinės organizacijos erdvinė kaita, kuriai būdingas dvipolis pobūdis, t. y. koncentracija vienoje erdvėje ir dekoncentracija kitose. Kalbant šalies lygmeniu, pabrėžiama centro-periferijos ašis, tačiau poliarizuotas vystymasis būdingas daugeliui teritorinių sistemų (pvz., pasiturintys gyventojai koncentruojasi Lietuvos metropolinių miestų šiaurinėse dalyse, o vargingesni sluoksniai – pramoniniuose pietiniuose rajonuose). Iš esmės, tai socialinės segregacijos atvejis, kai socialinių procesų koncentracija vyksta ne fragmentuotai, bet priešingomis kryptimis, pavyzdžiui, vienur didėja vyrų, o kitur moterų koncentracija, vienur vargingų, o kitur pasiturinčių visuomenės sluoksnių koncentracija.

Metropolinis regionas (MR) – tai urbanistinė erdvinė struktūra, susiformavusi plečiantis tarpregioninio centro funkcijas atliekančiam šalies miestui. Šie regionai

dažnai apima daugiau nei vienos savivaldybės teritoriją, o daugelis jos gyventojų palaiko kasdienius ryšius su centrine regiono dalimi. Konkrečiai – tai miestai ir jų priemiesčiai. Metropolinio regiono sąvoka yra artima tarptautinėje mokslinėje literatūroje įsitvirtinusiai metropolinės erdvės (angl. metropolitan area) ir miesto regiono (ang. city region) sąvokoms.

Metropolizacija – šalies teritorijos vystymasis, kuriam būdinga auganti metropolinių regionų santykinė reikšmė įvairiose visuomenės gyvenimo srityse.

Periferizacija, pasak G. Pociūtės (2014), suvokiama apjungiant dvi dedamąsias: statinę ir dinamišką erdves, t. y. vertinant rodiklių pokytį laike. Kad būtų galima suvokti poslinkį viena (neigiama) ar kita (teigiama) kryptimi, turėtų būti nustatytas vidurkis, nuo kurio poslinkis teigiama ar neigiama kryptimi atspindėtų egzistuojančią situaciją. Periferizacija yra daugelyje šalių vykstantis procesas, kurį sąlygoja istorinės, politinės, ekonominės, geografinės ir demografinės aplinkybės. Periferizaciją atspindi socialiniai bei ekonominiai rodikliai, tačiau geriausiai ją atskleidžia demografinių rodiklių kaita (Pociūtė, 2014).

Migracija. Gyventojų migracija apima bet koki judėjimą: miesto ar valstybės viduje arba kertant jos sienas; ilgam ar trumpam laikotarpiui; savanorišką arba priverstinį; legalų ir nelegalų bei kt. (Damulienė, 2013). Šiame darbe remiamasi Baltijos šalių Statistikos departamentų duomenimis, tad pasitelkiamas oficialus migracijos apibrėžimas: migracija – tai pastovios gyvenamosios vietos keitimas vieneriems metams ar ilgiau. Plačiąja prasme, migracijos procesas yra sudėtingesnis: prasideda migracijos nuostatų ir potencialo formavimusi ir baigiasi imigrantų integracija tikslo šalyse (Sipavičienė & Stankūnienė, 2011).

Gyvenviečių sistema – tarpusavio ryšiais susieta hierarchinė miestų, miestelių ir kaimų bei jų gyventojų sistema.

Miestų sistema – miesto statusą turinčių gyvenviečių pasiskirstymas hierarchinėje miestų sistemoje.

Terminai **teritorinis ir erdvinis** šiame darbe vartojami kaip sinonimai. Vakarų šalių literatūroje dažniau vartojamas terminais erdvinis (angl. *spatial*), tuo tarpu Lietuvoje šio pobūdžio tyriuose vyrauja terminas „teritorinis“. Bet kuriuo atveju, laikomasi nuostatos, kad visi teritoriniai procesai vyksta erdvėje, todėl esminio skirtumo tarp šių sąvokų nėra.

1.2. Teorinės perspektyvos

Šiame skyriuje, siekiant geriau atskleisti tyrimo objektą ir analizuojamus procesus, yra apžvelgiamos sociologijos ir visuomenės geografijos mokslo kryptims priskiriamos teorinės perspektyvos, skirtingais aspektais aiškinančios socioerdvinės struktūros formavimąsi ir kaitą. Kita vertus, šios teorijos yra persipynusios, tad nėra visiškai teisinga jas priskirti kuriai nors vienai mokslo krypčiai, o ir pačių mokslo krypčių griežtas atribojimas vargu ar yra prasmingas. Daugelis aptartų teorijų plačiai pasitelkiamos įvairios krypties socialiniuose moksluose. Ši apžvalga leidžia plačiau pažvelgti į darbe nagrinėjamus reiškinius ir kartu parodo jų kompleksumą.

1.2.1. Erdvės ir visuomenės sąveika: bendrosios sociologijos teorijos

Šios darbo dalies tikslas – išsiaiškinti kaip socioerdvinių skirtumų formavimasis aiškinamas iš tradicinės sociologinės perspektyvos. Siekiama atsakyti į klausimus, kaip ir kodėl formuojasi socioerdviniai skirtumai. Čia apžvelgiamos bei, siejant su tyrimo objektu, interpretuojamos tik kai kurios šiam darbui reikšmingos sociologijos srities teorijos. Aptariamos teorijos paprastai yra pasitelkiamos skirtingo teritorinio lygmens veiksmų analizei.

Visuomenės struktūra bei sąveika tarp erdvės ir visuomenės yra viena iš svarbiausių socialinių mokslų tyrinėjimo krypčių, ypač daug dėmesio sulaukianti nuo 20 a. Anot prancūzų filosofo ir sociologo H. Lefebvre, erdvė nėra neutrali ir pasyvi; Erdvė yra nuolat kuriama ir perkuriama, dėl to ji reprezentuoja kovą klasių sudalintoje visuomenėje (Urry, 2005). Pagal marksistinę sampratą, erdvė egzistuoja dialektiniame sąryšyje su socialine sistema, įgydama, kaupdama ir perteikdama konkrečią prasmę tam tikrame socialiniame kontekste (Lefebvre 1991[1974]; Haas 2012). H. Lefebvre kalba apie kartu egzistuojančias, tačiau skirtingus aspektus reprezentuojančias fizinę, mentalinę ir socialinę erdves. M. Gottdiener ir R. Hutchison (2006: XV p.) taip pat teigia, kad erdviniai (išdėstymo) veiksniai yra neatskiriami nuo kasdienių socialinių santykių, todėl negalima kalbėti apie vieną iš jų, tuo pačiu metu nekalbant apie kitą. Erdvė yra ne tik vieta, kurioje vyksta veiksmas, bet ji pati veikia kaip reikšmingas objektas, pagal kurį mes orientuojame savo elgesį. Todėl socialinės organizacijos formavimuisi svarbūs yra ne tik socialiniai santykiai, bet ir visuomenės sąveika su ją supančia aplinka (Lefebvre, 1991). Panašių minčių galima rasti ir daugelio kitų teoretikų darbuose. Postmoderniosios politinės geografijos atstovas ir

miesto planuotojas E. Soja (1989) teigia, kad organizuota erdvė nėra uždara sistema su savo pačios autonominėmis susidarymo ir transformavimosi taisyklėmis, tai taip pat nėra tik klasių struktūros išraiška, išskylanti iš socialinių gamybos santykių. Pasak E. Sojos, erdvė reprezentuoja dialektiškai apibrėžtą bendrą gamybos santykių komponentą, – santykių, kurie yra tuo pačiu metu erdviniai ir socialiniai. Sąveikos tarp individo ir erdvės svarbą taip pat pabrėžia geografai D. Harvey (2009) ir D. Massey (2005).

Šiame kontekste svarbu aptarti ir vieno iš žymiausių šiuolaikinių sociologų – A. Giddens (Giddens, 1984), 20 a. antroje pusėje išplėtotą **struktūracijos teoriją**. Tai socialines sistemas nagrinėjanti teorija, paremta struktūros ir agentų analize. Anot Giddens'o viskas vyksta erdvėje, kuri ir veikia jos dalyvius ir tuo pat metu erdvė yra jų konstruojama, taigi sąveika tarp abiejų yra neatskiriama. Šioje teorijoje yra vienodai reikšmingi mikro ir makro veiksniai. Pritaikant šią teoriją nagrinėjamai temai galima pateikti šį pavyzdį: šeimos sprendimą išsikraustyti gali nulemti konkrečios gyvenamosios aplinkos savybės, pavyzdžiui, didelė tautinių mažumų koncentracija kaimynystėje. Šeimos išsikraustymas tiesiogiai paveiks tautinės sudėties kaitą tiek buvusioje, tiek ir naujoje kaimynystėje. Be to, tai turės įtakos abiejų kaimynysčių tolimesnei socioerdvinei kaitai. Taigi, kiekvienas veiksmas yra ir priežastis, ir pasekmė tolimesnės kaitos. Tai yra sąveika ir rezultatas tarp abiejų.

Sociodemografinės erdvinės struktūros kaita (kitais žodžiais – gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaita) yra sąlygojama žmonių ar jų grupių poreikių kaitos⁴. Todėl šiame kontekste mums rūpimas klausimas yra, kas lemia gyvenamosios vietos keitimą ir jos pasirinkimą. Paaiškinimą galime rasti vienoje iš universaliausių – **racionalaus pasirinkimo** – teorijų. Tai yra individų (mikro aspektas) elgesį aiškinanti teorija. Ši teorija remiasi naudos (sau) maksimizavimo schema. Tai reiškia, kad prieš priimdamas bet kokį sprendimą individas pirmiausia įvertina galimų pasirinkimų kaštus ir priima sprendimą, kuris, jo žiniomis, turės daugiausia naudos ir suteiks didžiausią pasitenkinimą (Norkus, 2003). Šią teoriją galima lengvai pritaikyti aiškinant žmonių gyvenamosios vietos keitimo procesus. Būtent tai ir atliko amerikiečių ekonomistas L. A. Sjaastad (1962), žmogiškojo kapitalo teoriją išvystęs į studiją apie migracijos pasirinkimus. Anot Sjaastad, prieš keisdamas gyvenamąją vietą, individas pasveria migracijos naudą ir migracijos kaštus (ekonominius ir neekonominius). Į gyvenamosios vietos keitimą žiūrima kaip į investiciją, tad sprendimas ją keisti priimamas tuomet, kai tikėtina nauda, atsižvelgiant į numatomų pajamų skirtumą ir persikraustymo išlaidas, viršija naudą jei nebūtų migruojama.

⁴ Egzistuoja ir nesavanoriška migracija (van Ham et al., 2016), tačiau ji nėra aptariama šioje disertacijoje.

Individai, keičiantys gyvenamąją vietą, visada ieško geriausios tikėtinos naudos. D. Ley'us (1983) teigia, kad toks požiūris yra akivaizdus realybės supaprastinimas. Nutolęs metropolis, pavyzdžiui, niekada nėra suvokiamas idealiais materialiais matais, kaip teigiama ekonominio determinizmo modeliuose. Metropolis turi reikšmę, kuri yra subjektyvi ir kuri apsprendžia ketinimus ir veiksmą.

Dažnai racionalaus pasirinkimo teorijos ištakomis laikomas A. Smith'o veikalas „Tautų turtas“ (1776). Jame teigiama, kad savanaudiški tikslai ir veiksmai tinkamoje aplinkoje gali būti naudingi visuomenei. Taigi į racionalaus pasirinkimo teoriją galima žvelgti ne vien iš individo pozicijos: individualių pasirinkimų suma sąlygoja visos struktūros kaitą. Individai per savo elgesį ir sąveikas su kitais individualiais ir aplinka pastoviai keičia egzistuojančias erdvinės sąrangas ir konstruoja naujas erdves išreiškiančias jų poreikius ir pasirinkimus (Gottdiener, Hutchison 2006). Kalbant apie gyventojų teritorinį pasiskirstymą, galima tikėtis, kad tai veda į tam tikrą visuomenės erdvinę optimizaciją. Ši optimizacija yra itin aktuali šiuolaikiniuose miestuose, kuriuos kuria dinamiška visuomenė ir kurie dėl to yra nuolatiniame formavimosi ir transformacijos procese.

Urbanizuotos aplinkos kompleksiškas (tiek jos fizinės-erdvinės, tiek socialinės sąrangos prasme) lėmė platų teorijų, aiškinančių miesto socioerdvinę organizaciją, spektrą. Įvairios teorijos, plėtojamose ne tik sociologų, bet ir geografų, ekonomistų, urbanistų darbuose, siekia paaikškinti šios organizacijos dėsningumus ir priežastingumus. Pavyzdžiui, **naujoji miesto sociologija**⁵ į miestą žvelgia kaip į labai kompleksinę darinių ir teigia, kad socioerdvinės miesto struktūros formavimuisi įtakos turi tiek globalūs, tiek ir lokalūs veiksniai. Ypač svarbia naujojoje miesto sociologijoje yra tapusi socioerdvinė perspektyva, pabrėžianti sąveikas tarp visuomenės ir aplinkos bei aiškinanti politikos, ekonomikos, socialinių institucijų ir atskirų individų rolę erdvinių struktūrų formavimuisi (Gottdiener, Hutchison 2006, 2, 19 p.).

Dar viena teorinė perspektyva, kurią tai pat svarbu paminėti – **pokolonializmas** (angl. post-colonialism). Šio darbo empirinėje dalyje analizuojami procesai, vykstantys visuomenėse patyrusiose dideles struktūrines reformas,

⁵ Naujoji miestų sociologija – tai svarbi paradigma plėtota 1970 – 1980 m., kurios tikslas užginčyti sociologijoje ir miestų ekologijoje vyraujančias prielaidas ir aiškinamąsias schemas. Naująją miestų sociologiją sudaro įvairios teorijos, kurias vienija keletas pagrindinių prielaidų. Pirmiausia, ši teorijų grupė yra orientuota į centrinį agentų (angl. human agency) vaidmenį, kuris ir apsprendžia miestų gyvavimą. Svarbiausia rolė formuojant miestus suteikiama galingiems ekonomikos dalyviams (ypač susijusiems su nekilnojamo turto pramone). Kita prielaida, kad metropolijų vystymasis ir erdvinės segregacijos struktūra nėra neišvengiami, bet kyla iš sąmoningų veiksmų, kurių imasi atskiri sprendimų priėmėjai, veikdami esant tam tikroms istorinėms aplinkybėms (Gottdiener, Hutchison 2006).

sąlygotas, visų pirma, politinės sistemos kaitos. Nors posocialistines transformacijas įprasta nagrinėti kaip atskirą transformacijų rūšį, yra nemažai autorių, kurie posocialistines valstybes priskiria pokolonijinių valstybių grupei (Stenning, 2005; Stenning & Hörschelmann, 2008). Iš to seka ir kitos svarbios paradigmos, susijusios su nagrinėjama tema: neoliberalizmas (angl. neo-liberalism), globalizacija (angl. globalization), vesternalizacija (angl. westernisation), europeanizacija (angl. europeanization) ir kt. Šie procesai sudaro sąlygas ir prielaidas posocialistinių šalių vystymosi trajektorijoms.

Nors autorių ir teorijų, kuriuose integruotai žiūrima į visuomenės ir erdvės sąveiką, yra ne taip ir mažai, vis tik, A.R. Tickamyer (2000) pabrėžia nepakankamą erdvinės dimensijos, kaip socialinio gyvenimo audinio dalies, integravimą į sociologiją.

1.2.2. Regioniniai skirtumai ir socioerdvinė struktūra iš visuomenės geografijos perspektyvos

Šioje dalyje apžvelgiamos regioninio vystymosi teorijos. Kaip ir praeitame skyriuje, pristatomos kelios teorinės perspektyvos, aiškinančios skirtingame teritoriniame lygmenyje vykstančius procesus. Daugiau dėmesio skiriama regioninių skirtumų augimą akcentuojančioms teorinėms perspektyvoms, kadangi šis procesas yra tiesiogiai susijęs su socioerdvinių skirtumų augimu.

Pastaraisiais dešimtmečiais netolygus regioninis vystymasis tampa vis labiau akivaizdus tarptautiniu, nacionaliniu, regioniniu ir lokaliu lygmeniu (Kühn, 2015). Regioniniai skirtumai sulaukia vis didesnio tarptautinių organizacijų, valdžios institucijų, mokslininkų ir visuomenės susidomėjimo. Manoma, kad dideli regioniniai skirtumai kelia grėsmę šalių socialiniam ir ekonominiam stabilumui (Ehrlich et al., 2012; Hudson, 2015; Lang, 2011). Regioninis vystymasis ir planavimas yra svarbi valstybių vidaus politikos dalis. Suprantant regioninių skirtumų formavimosi mechanizmus, atitinkama linkme galima kreipti valstybių vidaus (regioninę, socialinę ir kt.) politiką. Regioninių, o kartu ir socioerdvinių skirtumų mažinimas yra centrinis gerovės valstybės tikslas. Tokioje valstybėje siekiama sumažinti socialinę nelygybę, sukeliama kapitalo akumuliacijos. Tikima, kad socioerdvinių skirtumų formavimosi valdymas padeda užtikrinti ekonomikos stabilumą ir sumažina didelių ekonomikos krizių riziką (Gregory, Johnston, Pratt, Watts, & Whatmore, 2009, p. 625-626).

Susidomėjimas regioniniais netolygumais ir jų augimo priežastimis nuolat auga (Dawkins, 2003; Hudson, 2005). Daugybė teorinio ir empirinio pobūdžio mokslinių darbų nagrinėja regioninių netolygumų atsiradimo priežastis bei jų įtaką visuomenės raidai bei ekonomikai (Hudson, 2015). Šiais, iš esmės erdvinio pobūdžio procesais, vis labiau domisi ne tik geografijos ar urbanistikos, bet ir ekonomikos, sociologijos, politikos mokslų ir kitų sričių atstovai. Daroma bendra išvada, kad tam tikro dydžio nelygybė yra neišvengiama laisvos rinkos ekonomikos sąlygomis (Cassiers & Kesteloot, 2012; Dawkins, 2003; DeFilippis, 2017; Hudson, 2011; Smith & Timár, 2010). Be to, pastebima, kad regioniniai netolygumai didėja augant ekonomikai ir kylant išsivystymo lygiui (Kim, 2008).

Yra daugybė teorijų aiškinančių regioninį vystymąsi ir regioninių skirtumų augimą. Visos jos yra tiesiogiai susijusios su gyvenviečių sistemos kaita. Nors griežtai jų suskirstyti neįmanoma, galima pabandyti išskirti tris teorijų grupes, pagal tai, kokiame lygmenyje vyksta analizuojami procesai:

- **Globalūs procesai:** kapitalistinis gamybos būdas (angl. *capitalist mode of production*), priklausomumo teorija (angl. *dependency theory*), pasaulio sistemų teorija (angl. *world system theory*).
- **Nacionalinio ir regioninio lygmens procesai:** išdėstymo teorijos (angl. *location theories*), ekonominės divergencijos teorijos (angl. *theories of regional economic divergence*), regioninės poliarizacijos teorijos (angl. *theories of regional polarisation*), kelio priklausomybės teorija (angl. *path dependency theory*), kritinė politinė ekonomija (angl. *critical political economy*), urbanizacijos teorijos (angl. *urban theories*).
- **Lokalūs procesai** (svarbus individo vaidmuo ir jo pasirinkimai): racionalaus pasirinkimo teorija (angl. *rational choice theory*), kaimynystės efektas (angl. *neighborhood effect*), miesto gyvenimo ciklo teorija (angl. *urban life cycle theory*).

Nors visos paminėtos teorinės perspektyvos vienaip ar kitaip gali būti susietos su nagrinėjama tema, šiame skyriuje bus aptartos tik kelios iš jų, integruotai žvelgiant į skirtingame teritoriniame lygmenyje vykstančius procesus, paprastai sąlygojančius teritorinių skirtumų augimą.

Pagrindine netolygaus regioninio vystymosi priežastimi tiek klasikinėse, tiek modernesnėse regioninio vystymosi teorijose, dažniausiai laikomas kapitalistinis gamybos būdas (Dawkins, 2003; Haas, 2012; Harvey, 1999). K. Marx'as (2010) pabrėžia, kad netolygus vystymasis yra genetiškai užkoduotas kapitalistiniame

gamybos būde. Tačiau, kaip teigia R. Hudson (2005), nors toks labai abstraktus požiūris gali padėti nustatyti pagrindinius priežastinius netolygaus vystymosi mechanizmus ir būtinus struktūrinius santykius, juo remiantis negalima numatyti, kurie regionai augs ir klestės, o kurie „trauksis“. Be to, pasak R. Hudson, vien tik kapitalizmo egzistavimu negalima paaiškinti, kurios kapitalo ir darbo jėgos grupės ir kokiuose regionuose bus „laiminčios“ ir kurios „pralaiminčios“ būdamos integruota dinamiškų procesų dalimi. Tą patį galima pasakyti apie teorines perspektyvas plėtojamas nuo 1970 m., tokias kaip pasaulio sistemų teorija, tinklų teorija, naujoji prekybos teorija. Nors jose ir kalbama apie regioninius skirtumus ir netolygaus vystymosi modelius, jos nėra pritaikomos aiškinant konkrečių regionų ar individualių valstybių erdvinį vystymąsi. Pasak D. Massey (2005), globalizacija ir kapitalizmas veikia priešingomis kryptimis: globalizacija regioninius skirtumus mažina, o kapitalizmas paprastai juos didina.

Pirmosios teorijos, kuriose aiškinamas regioninis vystymasis pradėtos plėtoti 20 a. pirmoje pusėje. Jos atsirado kaip kritika neoklasikinėms teorijoms, kurios neigė netolygų vystymąsi ir darė prielaidą, kad skirtumai tarp regionų laikui bėgant mažėja (Dawkins, 2003; Myrdal, 1957; Sjaastad, 1962). Tradiciniai regionų vystymosi modeliai yra paremti **išdėstymo teorija** (angl. *location theory*), kuri ėmė formuotis Vokietijoje, tokių tyrėjų kaip W. Christaller (1933), A. Lösch (1940) ir J. H. von Thünen (1926) dėka. Jų vystomos teorijos ir modeliai, skirti ūkinės (ekonominės) veiklos išdėstymo aiškinimui, demonstruoja regioninio vystymosi procesus industriniu laikotarpiu. Deja, šios teorijos neskyrė daug dėmesio regioninių skirtumų augimui. Pavyzdžiui, jose daroma prielaida, kad rinkos yra tobulai konkurencingos, gamybos technologijos identiškos, o darbo ir kapitalo sąnaudos vienodos visuose regionuose (Dawkins, 2003). Dėl šios kritikos, ir kaip atsakas į didėjančią globalizaciją, liberalizaciją ir technologinį progresą, šeštajame dešimtmetyje ėmė formuotis **regionų ekonomikos divergencijos teorijos** (angl. *theories of regional economic divergence*). Jose kalbama apie diversifikuotą regionų vystymąsi ir regionų išskirtinumą pabrėžiančius elementus (Capello, 2009). Šių teorijų grupei yra priskiriamos G. Myrdal (1957) išplėtotą **kumuliacinio augimo teorija**, F. Perroux (1955) – **augimo poliaus modelis** ir J. Friedman (1966) – **centro-periferijos modelis**. Visos šios teorinės perspektyvos gali būti pritaikomos aiškinant apgyvendinimo sistemų kaitą.

Teritorinio vystymosi netolygumai dažniausiai atsiskleidžia per centralizacijos ir periferizacijos procesą (Kühn, 2015; Lang, 2011; Lang et al., 2015; Pociūtė, 2014). Kalbant apie centro-periferijos modelio naudojimą analizuojant atskirtį tarp miesto (centro) ir jį supančio regiono (periferijos), pirmasis tokias idėjas pateikė J. Friedman

(1966), kuris taip pat yra laikomas vienu iš centro-periferijos modelio pradininkų. Jis vienas pirmųjų iškėlė idėją, kad pagal socioekonominius rodiklius pasaulis gali būti padalintas į dviejų tipų regionus: centrus, kurie dažniausiai yra metropolijos, pasižyminčios aktyvia ekonomine ir socialine veikla, bei periferijas – metropolijų išnaudojamas įvairiems resursams. Anot J. Friedman, centrų ir periferijų formavimasis teritorijoje yra natūralus reiškinys, nulemtas funkcijų teritorijoje pasiskirstymo, svarbių objektų išsidėstymo, valstybėje vykdomos politikos bei kitų priežasčių. Centro formavimasis sąlygoja ir periferijos atsiradimą. Tai neatsiejamos erdvinės regioninės sistemos dalys. Beje, prisimenant ankstesnį skyrių, apie centrus ir periferijas savo darbuose kalba ir H. Lefebvre (Haas, 2012; Lefebvre, 1991). Jis naudoja „centriškumo“ koncepciją, kuria apibūdina valstybės tendenciją koncentruoti galią (Lefebvre 1991, p. 378). Anot H. Lefebvre, kuomet kapitalistinė valstybė koncentruoja gamybos būdus tam tikrose vietose, tuo pačiu metu galia yra atimama iš kitų vietų, ir tokiu būdu yra kuriamos periferijos. Taigi, centriškumas ir periferija ne tik egzistuoja kartu, bet šie procesai ir kuria vienas kitą. Be to, centriškumas nėra pastovus, nes galia gali judėti iš vienos vietos į kitą. Didžiąja dalimi toks vystymosi scenarijus atitinka G. Myrdal (1957) kumuliacinio augimo (angl. *cumulative causation*) teoriją. Visgi, pagal pastarąjį vystymosi modelį, prasidėjus neigiamoms vystymosi tendencijoms, jas sustabdyti ar apgręžti yra nebeik neįmanoma; Pavyzdžiui, ėmus lėtėti ekonomikos augimui, pradeda mažėti gyventojų skaičius, surenkama mažiau mokesčių, traukiasi paslaugų sektorius ir infrastruktūra, daugėja apleistų pastatų. Tokia save stiprinanti pokyčių raida mažina „besitraukiančių“ teritorijų patrauklumą ten liekantiems gyventi ir didina jų išvykimo tikimybę (Elshof, van Wissen, & Mulder, 2014).

Daugelyje šalių, įvairiomis politinėmis ir planavimo priemonėmis yra siekiama subalansuoti erdvinį vystymąsi (Hudson, 2015). Kita vertus, regioninių skirtumų didėjimas yra vertinamas nevienareikšmiškai. Anot M. Kühn (2015), „aglomeracijos [metropoliai] suteikia kontekstą kurtis inovacijoms, o tai savo ruožtu pritraukia dar daugiau veiklos ir stiprina aglomeracijas.“ Be to, tam tikrame regione vykstantis augimas gali būti naudingas visos šalies mastu (Capello, 2009; Puga, 2010; Quigley, 2013). Tai gali pasireikšti įvairiais aspektais. Pavyzdžiui, per „pasklidimo efektą“ (angl. *spillover effect*), inovacijų kūrimą, didėjančią ekonominę efektyvumą, geresnes įsidarbinimo galimybes, galimybę dalyvauti pasaulinėje konkurencijoje, - visa tai sunkiai pasiekiami „mažoms vietoms“. Tuo tarpu resursų perskirstymas lėtina ekonomikos augimą, nes iš augančių ir sėkmingų „rankų“ atimami resursai, kurie galėtų būti toliau panaudojami didesnei pridėtinei vertei kurti. Iš kitos pusės,

teritorijos, esančios už metropolijų ribų ir patiriančios „tuštėjimą“, nebūtinai susiduria vien tik su neigiamomis pasekmėmis. Jose galima plėtoti daug erdvės reikalaujančias veiklas (žemės ūkį, alternatyvią energetiką), renatūralizuojasi gamta ir pan.

Teritorinių netolygumų formavimąsi taip pat galima aiškinti „kaimynystės efektu“ (van Ham, Manley, Bailey, Simpson, & Maclennan, 2012). Tai požiūris, kad socialinę organizaciją ir jos kaitą sąlygoja lokalių (individualių) interesų sąveikos. Nors kaimynystės efekto teorija ir tyrimai socialiniuose moksluose yra gana nauja sritis, tačiau ją sudarantys teiginiai, kad socialiniai fenomenai turi būti aiškinami per individų veiksmus ar kad makro socialinių reiškinių paaiškinimai turi būti pateikiami kartu su mikro pagrindimu, sutinkami M. Weberio metodologinio individualizmo teorijoje (‘Stanford Encyclopedia of Philosophy’, 2013). Be to, kaimynystės efekto teorija turi nemažai bendrų sąlyčio taškų su racionalaus pasirinkimo teorija, kuri taip pat teigia, kad kompleksiniai socialiniai reiškiniai turi būti aiškinami per individualius veiksmus, kurie ir „kuria“ tuos reiškinius (Leonavičius, Norkus, & Tereškinas, 2005). Erdvinė organizacija yra daugelio nepriklausomų asmeninių sprendimų, paremtų moralinėmis, politinėmis, ekologinėmis ir ekonominėmis aplinkybėmis, rezultatas (Gottdiener, Hutchison 2006, 13 p.).

Reikia pažymėti, kad pati kaimynystės sąvoka šioje teorinėje perspektyvoje traktuojama gana laisvai. Paprastai tai yra nedidelis miesto erdvės vienetas, pasižymintis erdvinio homogeniškumu ir besiskiriantis nuo aplinkinių kaimynysčių. Kiti autoriai tai apibrėžia kaip santykinai didelę bendruomenę, kurią sudaro tam tikrais ryšiais susijusių žmonių ir institucijų, įsikūrusių erdviškai apibrėžtoje teritorijoje, grupė (Gottdiener & Hutchison, 2006, 194 p.; Sampson, Morenoff, & Gannon-Rowley, 2002). Esminis kaimynystės efekto teorijos teiginys – lokali aplinka ir vietos kontekstas turi didelę įtaką individų elgesiui, jų priimamiems sprendimams ir gyvenimo galimybėms (Hedman, van Ham, & Manley, 2011; Sampson et al., 2002). Miesto sociologai, ypač socioerdvinės perspektyvos šalininkai, yra įsitikinę, kad socialinį elgesį lemia ne tik sąveikos tarp individų, bet taip pat ir jų sąveikos su aplinka, o erdvė yra socialinės organizacijos komponentas. Toks buvo ir H. Lefebvre požiūris.

Kaimynystės efekto teorijos aiškinimai gali būti pritaikyti dviem aspektais. Pirmuoju atveju, individas, gyvendamas tam tikroje aplinkoje ir būdamas jos dalimi, yra veikiamas bendro tos aplinkos konteksto. Gyvenimas tam tikroje socialinėje (ir fizinėje) aplinkoje gali turėti įtakos jo paties socialiniam elgesiui ir pasiekimams gyvenime. Tokiu atveju, kaimynystė veikia tarsi tam tikras asimiliacijos mechanizmas. Kadangi bet koks miestas ar bet kuri jo dalis gali turėti skirtingą įtaką

elgesiui, tai savo ruožtu turėtų vesti į didėjančią socialinę (erdvinę) segregaciją. Antruoju atveju, vienas iš svarbiausių veiksnių, paaiškinančių segregaciją, yra selektyvus mobilumas (angl. *selective mobility*) (Boschman, 2015; van Ham & Clark, 2009). T. y., žmonės pasirinkdami gyvenamąją vietą atsižvelgia į eilę veiksnių, susijusių su fiziniais, socialiniais, ekonominiais, kultūriniais ir kt. aspektais. Kaimynystės efekto tyrimai rodo, kad egzistuoja ryšys tarp vietos konteksto ir mobilumo: mobilumas sąlygoja vietos kontekstą, o vietos kontekstas sąlygoja mobilumą (Hedman et al., 2011). Kontekstas šiuo atveju yra kaimynystė, o mobilumas – gyvenamosios vietos pakeitimas. Tyrimai šioje srityje siekia atsakyti į klausimą, kokią įtaką skirtingos kaimynysčių charakteristikos daro įvairioms populiacijos grupėms renkantis gyvenamąją vietą. Teigiama, kad visi sprendimai atliekami individų ar namų ūkių sąlygoja bendrą kaimynysčių išsirūšiavimo mechanizmą, t. y., lemia tam tikrą sociodemografinę erdvinę struktūrą bei segregacijos lygį mieste. Naujos gyvenamosios vietos pasirinkimui įtakos turi pasitenkinimo lygis dabartine aplinka, prioritetai, galimybės bei suvaržymai. Ne visi namų ūkiai turi galimybes pasirinkti jiems labiausiai patinkančias vietas. Tai yra susiję su ekonomine konkurencija, kurios mechanizmai ir įtaka miesto sociodemografinėi organizacijai taip pat yra aiškinami miesto ekologijos teorijoje. Kaimynystės efekto teorijoje laikomasi nuomonės, kad socialinė miesto struktūra yra nulemta „iš apačios į viršų“ (angl. *bottom-up*) kylančių sprendimų. Kita vertus, realybėje individualūs sprendimai dažnai yra sąlygojami „aukštesnės-tvarkos“ procesu, tokių kaip socialinės gerovės užtikrinimo sistema, įstatymų bazė ir pan. (Sampson et al., 2002).

Šiame skyriuje apžvelgtos teorinės perspektyvos aiškinančios skirtingame teritoriniame lygmenyje (globaliame, nacionaliniame, regioniniame, lokaliame) vykstančius procesus, kurie lemia socioerdvinių netolygumų atsiradimą. Kaip matyti, visos aptartos teorinės perspektyvos pateikia svarius argumentus. Tad logiška yra teigti, kad visos kartu šios teorinės priegigos geriausiai paaiškina sociodemografinės erdvinės struktūros formavimosi ir kaitos mechanizmus.

1.2.3. Migracijos teorijos – dviejų teorinių perspektyvų grupių sąsajos

Šiame skyriuje aptariamos migracijos teorijos. Ši teorijų grupė iš dalies persidengia su aukščiau aptartomis sociologijos ir geografijos sritims priskiriamomis teorinėmis perspektyvomis. Visgi, šiame skyriuje ir yra siekiama apjungti įvairius socioerdvinę kaitą aiškinančius požiūrius ir įvardinti konkretesnius gyventojų teritorinės organizacijos kaitą sąlygojančius veiksnius.

Gyvenviečių sistemos kaita, kurią iš esmės nusako gyventojų skaičiaus kaita bei teritorinis persiskirstymas, yra sąlygojama dviejų tarpusavyje glaudžiai susijusių elementų: gyventojų natūralios kaitos ir neto migracijos. Abu iš jų dažniausiai pasižymi tam tikra (skirtinga) teritorine raiška. Visgi, tyrimais nustatyta (Boyle, Halfacree, & Robinson, 1998, p. 45; Martí-Henneberg, 2005; Slee & Miller, 2015), kad didesnę įtaką gyventojų teritoriniam persiskirstymui turi migracijos procesas. Migracija yra itin kompleksiškas reiškinys ir neegzistuoja vienintelis modelis, kuriuo būtų galima visapusiškai jį paaiškinti. Atskiros teorinės perspektyvos analizuoja skirtingus migracijos aspektus ir tokiu būdu papildo viena kitą. Nors šioje dalyje aptariamos teorinės prieigos ir modeliai dažniau taikomi kalbant apie tarptautinę migraciją, tačiau jie taip pat gerai pritaikomi daugeliui vidaus migracijos aspektų paaiškinti. Be to, kaip teigia N. van Hear (2010), nors didžioji dalis migracijos studijų analizuoja tarptautinę migraciją, kiekybiniu atžvilgiu, vidaus migracija turi daug svarbesnį vaidmenį.

Vienas iš tradicinių ir dominuojančių požiūrių, kuriuo aiškinama žmonių migracija, remiasi **neoklasikine ekonomikos teorija**. Joje teigiama, kad sprendimas migruoti daugiausiai priklauso nuo dviejų ekonominių veiksnių: nedarbo lygio ir darbo užmokesčio regioninių skirtumų skirtingose (Abreu, 2010; Arango, 2000; Lewis, 1954; Sjaastad, 1962; Stark & Bloom, 1985). Dėl to pagrindiniai migracijos srautai formuojasi iš regionų, kuriuose yra aukštas nedarbo lygis ir/ar žemas darbo užmokestis, į regionus, kuriuose šie rodikliai yra geresni. Neoklasikinės ekonomikos požiūriu, darbo jėgos migracija mažina regioninius skirtumus, tad galiausiai turėtų suformuoti erdvinę pusiausvyrą (Sjaastad, 1962).

Nepaisant neoklasikinės ekonomikos teorinio modelio populiarumo ir sėkmės, jis sulaukė nemažai kritikos. Kaip teigia P. M. Blau ir O. D. Duncan (1967, 243 p.), „migracija tai nėra lengvas tekėjimas pasroviui į ten kur galimybės yra geresnės.“⁶ Gyventojų migracija yra daug sudėtingesnis ir daugiasluoksnis reiškinys, o ekonominiai motyvai ir racionalus pasirinkimas nėra vieninteliai ir svarbiausi žmonių sprendimą migruoti lemiantys veiksniai. Pavyzdžiui, C. Ní Laoire (2000) migracijos veiksnių kompleksškumą aiškina per deterministinę, humanistinę ir biografinę prieigas. Instituciniai (politiniai) apribojimai, asmeninės savybės, migracijos tinklai (ryšiai tarp individų bei migracijos kilmės ir paskirties vietų),

⁶ Originalo (angl.) kalba: „Men do not flow from places of poor to places of good opportunity with the ease of water“.

šeimos gyvenimo ciklo pakopa⁷ ir kiti veiksniai yra nemažiau svarbūs nulemiant pasirinkimą keisti gyvenamą vietą.

Įdomu tai, kad klasikinės ekonomikos modelis numato erdvinės pusiausvyros (ekvilibriumo) susiformavimą, t. y. maksimalią naudą visų individų atžvilgiu. Deja, daugelyje empirinių studijų ši prielaida nepasitvirtina (Olligschlaeger, 1986). Įvairių šalių tyrimai rodo, kad migracija ne mažina erdvinius skirtumus, o, priešingai, juos didina. Be to, migracija yra būtina, praeitame skyriuje pristatyto, kumuliacinio augimo (Myrdal, 1957) sąlyga. Nenuostabu, kad dėl to buvo išplėtota daug kitų migraciją aiškinančių teorijų (pvz., **migracijos ekonomikos teorija** (angl. *The new economics of labour migration*), **dviejų darbo rinkų teorija** (angl. *Dual labour market theory*), **migracijos tinklo teorija** (angl. *Migrant network theory*) ir **pasaulio sistemų teorija** (angl. *World system theory*)), kuriose migracija būtent ir charakterizuojama, kaip procesas didinantis erdvinę ir socialinę nelygybę (Abreu, 2010; Arango, 2000). Teoriniuose ir empiriniuose darbuose teigiama, kad migracijos (tiek vidaus, tiek tarptautinės) procesai paprastai sąlygoja didesnę žmonių ir ekonomikos resursų koncentraciją vienuose regionuose ir jų mažėjimą kituose. Būtent dėl migracijos proceso didėja atotrūkis tarp „augančių“ ir „besitraukiančių“ regionų. Panašūs regioninių skirtumų formavimosi mechanizmai yra apibūdinami jau aptartose regioninio vystymosi teorijose (Capello, 2009; Dawkins, 2003). Analogiškos teritorinių skirtumų augimo tendencijos gali būti stebimos tiek vienos šalies ir jos regionų mastu, tiek globaliu lygmeniu (Florida, 2008).

Be to, kad migracija reikšmingai prisideda prie žmonių ir ekonominės veiklos koncentracijos tam tikrose regionuose, jai taip pat būdingas selektyvumas (Boschman, 2015; Fratesi & Percoco, 2014; Kanbur & Rapoport, 2005; Tervo, 2000). Tai reiškia, kad skirtingos visuomenės grupės turi skirtingas galimybes bei motyvacijas keisti gyvenamąją vietą. Be to, migracijos kryptys yra stipriai susijusios su žmonių asmeninėmis charakteristikomis. Tokiu būdu, skirtingos visuomenės grupės ilgainiui yra linkusios susitelkti skirtingose vietose (regionuose, miestuose ar jų dalyse), tad formuojasi sociodemografiniai erdviniai skirtumai (rezidencinė diferenciacija, poliarizacija ir pan.). Anot W. Clark ir kt. (Clark, van Ham, & Coulter, 2014) šie skirtumai sudaro pagrindą tolesnių migracijos procesų struktūrai. Tai reiškia, kad ryšiai tarp migracijos ir rezidencinės diferenciacijos augimo yra dvipusiai ir turintys grįžtamąjį bei stiprinamąjį efektą. Kitaip sakant, migracija stipriai prisideda prie

⁷ Dažniausiai išskiriamos šios pakopos: šeimos sukūrimas, mažus vaikus auginančios poros, mokyklinio amžiaus vaikus auginančios poros, vidutinio amžiaus tėvai, „tušti namai“ iš jų išvykus vaikams (angl. *empty nest*), senstantys sutuoktiniai.

sociodemografinės erdvinės struktūros formavimosi ir kartu yra jos sąlygojama (van Hear, 2010). To rezultatas – didėjanti rezidencinė diferenciacija.

Dažniausiai migracija yra atsakas į darbo rinkos sąlygas, išsilavinimo galimybes, šeiminius veiksnius ar kitas aplinkybes (Biagi, Faggian, & McCann, 2011; Niodomysl, 2011; Nivalainen, 2004). Jauni suaugusieji turi didžiausią tikimybę migruoti, tuo tarpu su amžiumi ši tikimybė mažėja, nes didėja žmonių įsipareigojimai ir prisirišimas prie gyvenamosios vietos, tad migracija tampa sudėtingesnė, o jos kaštai didesni (Coulter & Scott, 2015; Elshof et al., 2014; Tervo, 2000); vartojamas terminas – „senėjimas vietoje“ (angl. *aging in place*) (Steinführer & Haase, 2007). Kai kurių tyrimų rezultatai rodo, kad mažesne migracijos tikimybe pasižymi tautinių mažumų atstovai (Sjöberg & Tammaru, 1999; Tammaru, van Ham, Leetmaa, Kährlik, & Kamenik, 2013), bet yra tyrimų, rodančių priešingus rezultatus (Bonvalet, Carpenter, & White, 1995; Finney & Simpson, 2008). Pagal U. Fratesi ir M. Percoco (2014), didžiausia tikimybe migruoti pasižymi aukštą kvalifikaciją turintys individai, be to, paprastai jie turi didžiausią naudą iš migracijos, o jų migravimo atstumas būna tolimesnis. Būsto charakteristikos taip pat yra svarbios migraciniam elgesiui; pavyzdžiui, pagal būsto nuosavybės tipą, didesne tikimybe migruoti pasižymi būstus nuomojantys namų ūkiai (Coulter & Scott, 2015; Tervo, 2000).

Tyrimai rodo, kad be individualių charakteristikų, aiškinant žmonių migraciją taip pat svarbūs yra aplinkos (konteksto) veiksniai, tokie kaip regione esantis nedarbo lygis, (Etzo, 2008). Daugelio studijų rezultatai rodo, kad su didesne emigracija yra susijęs aukštas nedarbo lygis (Ní Laoire, 2000; Nivalainen, 2004; Panagopoulos & Barreira, 2012; Stockdale, 2004). Kita vertus, H. Tervo (2000, p. 343) atlikta studija parodė, kad nors „didesnis nedarbo lygis regione skatina emigraciją, tačiau emigruoja nebūtinai bedarbiai.“ Kitų tyrimų rezultatai rodo, kad sąryšio tarp šių dviejų rodiklių nėra ar net randamas atvirkštinis efektas (Elshof et al., 2014; Etzo, 2008). Kiti aplinkos (konteksto) veiksniai, galintys turėti įtakos migracijai yra darbo rinkos struktūra, urbanizacijos laipsnis, gyventojų tankumas ir atstumas iki metropolinio regiono (Nivalainen, 2004). Bendra tendencija – žmonės migruoja iš mažiau į labiau urbanizuotas teritorijas ir iš žemės ūkio ir regionų, kuriuose vyrauja pramonės veikla, į paslaugų centrus. Iš kitos pusės, **miesto gyvavimo ciklo teorija** sako, kad urbanizacija dažnai yra lydima suburbanizacijos ir deurbanizacijos procesų (van den Berg, Drewett, Klaassen, Rossi, & Vijverberg, 1982). Laisvos ekonomikos sąlygomis šie procesai vyksta paraleliai, kadangi žmonės turi skirtingus poreikius, galimybes ir motyvus, tad jų prioritetai gyvenamosios vietos atžvilgiu taip pat yra skirtingi (Ambinakudige & Parisi, 2015). Tuo tarpu nenoras keisti gyvenamosios vietos gali

būti sąlygotas arba žmonių pasirinkimo, arba tam tikrų suvaržymų (Coulter & Scott, 2015; Haug, 2008).

Be migracijos selektyvumo, kitas svarbus efektas yra „grandininė migracija“. Tai yra procesas, kurio metu pradinis migracijos srautas paskatina tolesnius srautus, kuomet prie pirmųjų išvykusių prisijungia jų šeimų nariai ir draugai (Haug, 2008; Sipavičienė & Stankūnienė, 2011). Migracijos paskirties vietoje besiplečiantys socialiniai ryšiai sumažina migracijos kainą ir riziką. „Grandininė migracija“ paprastai vyksta spartėjančiu tempu, nes su kiekvienu papildomu asmeniu socialinis tinklas plečias ir stiprėja. Iš kitos pusės, gyvenamojoje aplinkoje esantys socialiniai ryšiai gali sulaukyti nuo sprendimo emigruoti. Tad socialiniai ryšiai gali veikti ir kaip stumiantis, ir kaip traukiantis veiksnys (angl. *push and pull*). Buvimas socialinio tinklo dalimi daro reikšmingą įtaką migracijos sprendimui. Sprendimas migruoti priimamas tuo atveju, kai įvertinus galimus pokyčius, privalumai nusveria trūkumus. O tai, vėlgi, yra racionalaus pasirinkimo teorijos esmė. Tai aptariama ir migracijos tinklo teorijoje.

Dideli išvykstamosios migracijos srautai dažnai yra lydimi neigiamų efektų, tokių kaip gyventojų senėjimas ir mažėjantis gimstamumas regionuose iš kurių išvykstama. Kitas neigiamas aspektas, dažniau sutinkamas kalbant apie tarptautinę migraciją, bet nemažiau aktualus ir vidaus migracijos atveju, yra „protų nutekėjimas“, kuomet išvyksta išsilavinę žmonės, bei „protų švaistymas“, kuomet išsilavinę emigrantai užima žemesnės kvalifikacijos reikalaujančias pareigas (Favell, 2008; Kazlauskienė & Rinkevičius, 2006; Kelo & Wächter, 2004). Visos šios neigiamos migracijos pasekmės yra itin būdingos Vidurio ir Rytų Europos šalims (plačiau aptariama 1.3.1 dalyje).

Apibendrinant atliktą teorinių perspektyvų bei tyrimų apžvalgą galima teigti, kad svarbiausi gyventojų teritorinės organizacijos kaitą sąlygojantys veiksniai yra susiję su migracijos procesu. Regionai, kuriuose vyrauja išvykstamoji migracija praranda svarbią žmogiškojo kapitalo, o galiausiai ir ekonominį potencialą. Dėl to, tokiuose regionuose ilgainiui ima vyrėti žemesnio išsilavinimo ir žemesnės kvalifikacijos gyventojai. Metropoliniuose regionuose, priešingai, ima telktis didžiausias demografinis ir ekonominis potencialas. Šie regionai tampa svarbiausiais šalies vystymosi branduoliais. Taigi, migracijos procesas paprastai yra lydimas didėjančių regioninių skirtumų ir didėjančio atotrūkio tarp „laiminčių“ ir „pralaiminčių“ regionų.

1.3. Posocialistinių šalių ir Baltijos šalių tyrimų apžvalga

Šiame skyriuje, remiantis įvairiais autoriais ir literatūros šaltiniais, pristatomos bendrosios posocialistinių šalių socioerdvinio vystymosi tendencijos. Trumpai aptariami jų erdvinio vystymosi ypatumai socialistiniu laikotarpiu ir daugiau dėmesio skiriama procesams prasidėjusiems pereinamuoju laikotarpiu bei vykstantiems iki šiol. Ši apžvalga leis palyginti ir įvertinti 1.2. skyriuje aptartas teorines perspektyvas su realiomis pastarųjų dešimtmečių posocialistinių šalių vystymosi trajektorijomis. Tyrimų apžvalga taip pat leis integruotai pažvelgti į skirtingas tyrimų sritis, atskleis nagrinėjamos temos kompleksškumą ir išryškins aktualiausias socioerdvinio vystymosi tendencijas.

1.3.1. Socioerdvinės struktūros kaita posocialistinėse Europos šalyse

Dėl tų pačių politinės ir ekonominės raidos aplinkybių Vidurio ir Rytų Europos regiono šalys pastaraisiais dešimtmečiais patiria panašias socioerdvinio vystymosi tendencijas. Būtent šio regiono kontekste daugiausiai ir yra analizuojamos Baltijos šalys. Kita vertus, šiame darbe daroma prielaida, kad Baltijos šalių geopolitinė situacija yra išskirtinė bendrame Europos kontekste ir tai atspindi jų socioerdvinės kaitos ypatumai. Baltijos šalyse, lyginant jas su kitomis posocialistinėmis šalimis, turėtų pasireikšti didesnis vykstančių procesų intensyvumas: didesni emigracijos ir depopuliacijos tempai, spartesnis gyventojų senėjimas, ryškesni metropolizacijos ir periferizacijos procesai ir kt. Dalis šių aspektų bus aptarti 3.1.1. dalyje, lyginant pastarųjų dešimtmečių Baltijos šalių raidą posocialistinio regiono ir visos Europos kontekste.

Nuo 20 a. vidurio pagal komandinės ekonomikos modelį vystytose komunistinėse Europos šalyse ilgainiui susiformavo specifinė socioerdvinė struktūra, kuri gerokai skyrėsi nuo laisvos rinkos kuriamos teritorinės organizacijos (Turok & Mykhnenko, 2007). Anot M. Gentile ir bendraautorių (2012, p. 292), socialistinėse Vidurio ir Rytų Europos šalyse „buvo siekiama panaikinti socialinius, ekonominius ir regioninius skirtumus ir nelygybes, atkakliai siekiant visiškos socialinės, ekonominės ir erdvinės homogenizacijos.“ Tai buvo įgyvendinama reguliuojant ekonomikos resursų pasiskirstymą ir žmonių judėjimą (net šalių viduje). Ši politika apėmė miestų augimo koordinavimą, dažnai stengiantis suformuoti miestų hierarchiją, kurioje nebūtų ryškiai dominuojančių centrų (Bertaud & Renaud, 1997; Enyedi, 1998; Korcelli, 1995; Krišjāne & Bērziņš, 2009). Nors centrinis planavimas buvo įgyvendinamas gana sėkmingai, visgi užsibrėžtų tikslų to meto valdžiai pasiekti

nepavyko (Bater, 1980; Huzinec, 1978; Musil, 2005). Kai kurie miestai augo daug sparčiau nei buvo tikimasi, nepavyko panaikinti ir socialinės nelygybės. Nepaisant to, kad skirtingose Vidurio ir Rytų Europos šalyse komunistinės ideologijos principai buvo taikyti skirtingu mastu, šis istorijos laikotarpis paliko žymų pėdsaką ir iki šiol turi didelę įtaką šių šalių socioerdvinei organizacijai ir jos kaitai (Korcelli, 1995).

Žlugus Sovietų komunistiniam režimui, Vidurio ir Rytų Europos šalyse prasidėjo naujas socioerdvinio vystymosi etapas, kurį paženklino politinės, ekonominės, socialinės ir erdvinės transformacijos (Gentile et al., 2012; Kornai, 2006; Kovács, 1999; Musil, 1993; Sailer-Fliege, 1999; Shleifer & Treisman, 2014; Smith & Timár, 2010). Jas sąlygojo ne tik perėjimas nuo komandinės ekonomikos prie laisvos rinkos ekonomikos modelio ar kitos su struktūrinėmis reformomis susijusios permainos, tačiau ir bendros pasaulio tendencijos, tokios kaip globalizacija, mokslo ir technologijų pažanga bei antrasis demografinis perėjimas⁸, pasiekusios posocialistines šalis griuvus Sovietų Sąjungai. Struktūriniai ekonomikos pokyčiai (sumažėjęs pirminio sektoriaus vaidmuo, komercinių paslaugų sektoriaus augimas), suintensyvėjusi urbanizacija, suburbanizacija ir kt. lėmė itin sparčią visuomenės struktūros ir teritorinės sąrangos kaitą, kokios nėra tekę patirti Vakarų šalims (Hamilton, Andrews, & Pichler-Milanovic, 2005; Steinführer & Haase, 2007; Tammaru, Kulu, & Kask, 2004). Kartu su šiais pokyčiais, socioerdviniai skirtumai tarp Rytų ir Vakarų Europos ėmė mažėti.

Dažnai yra teigiama, kad pereinamasis laikotarpis posocialistinėms šalims buvo sėkmingas ir įvyko per gana trumpą laiką (Hirt & Stanilov, 2009; Tsenkova & Nedovic-Budic, 2006), tačiau be daugybės teigiamų aspektų, būtina atsižvelgti ir į neigiamas pasekmes. Viena iš ryškiausių ir dažniausiai aptarinėjamų – demografinės tendencijos, visų pirma, spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas, prasidėjęs netrukus po struktūrinių reformų. Prie to prisideda tiek neigiama natūrali gyventojų kaita, tiek neigiama neto migracija. Intensyvią emigraciją (pastarąjį dešimtmetį daugelyje šalių ji sudaro daugiau nei 70 proc. demografinės kaitos (Eurostat, 2017)) paskatino ekonomikos recesija(-os), prasidėjusi(-ios) staiga pasikeitus ekonominei aplinkai, ir atsivėrusios geresnės galimybės (darbo, mokslo ir gyvenimo kokybės) užsienyje. Posocialistinių Europos regioną galima įvardyti kaip vieną didžiausių imigracijos į Vakarų Europą šaltinių. Gyventojų skaičiaus kaita šiame regione pastaraisiais

⁸ Antrasis demografinis perėjimas (angl. Second demographic transition) aiškina demografinės elgsenos kaitą ir šeimos transformaciją. Jis siejamas su perėjimu nuo santuokos prie kohabitacijos, atidėjimu arba atsisakymu gimdyti ir kt., kas lemia mažėjantį gimstamumo lygį bei visuomenės senėjimą (Kanopienė, 2008; Mayhew, 2015). Antra vertus, literatūroje nėra vieningos nuomonės dėl demografinių perėjimų išskyrimo (pirmojo, antrojo ir kt.) bei atskirų jų fazių įvardijimo (Rychtaříková, 1999).

dešimtmečiais buvo tokia sparti, kad demografai šį reiškinį vadina „demografiniu šoku“, „demografinė krizė“ ar „demografiniu išsivaikščiojimu“ (Eberstadt, 1994; Rychtaříková, 1999; Sobotka, Zeman, & Kantorová, 2003; Stankūnienė, 2003; Steinführer & Haase, 2007). Įdomu tai, kad daugelyje šalių gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai spartėjo nuo pat reformų pradžios, tačiau gyventojų skaičiaus „nuostoliai“ buvo gerokai didesni antrajame poreforminiame dešimtmetyje. Tai galima paaiškinti didėjančiais emigracijos srautais, ypač suintensyvėjusiais posocialistinėms šalims prisijungus prie ES (Kahanec, Zaičeva, & Zimmermann, 2010; Thaut, 2009). Prie didėjančios emigracijos prisideda mažėjantys politiniai, ekonominiai, socialiniai, kultūriniai bei psichologiniai barjerai ir besiplečiantys socialiniai ryšiai užsienyje (Haug, 2008; Stockdale, 2002) (žr. 1.2.3 dalį). Didelė emigracija yra lydima tokių reiškinų kaip gyventojų senėjimas ir mažėjantis gimstamumas, kadangi jauni žmonės sudaro didžiąją išvykstančiųjų dalį. Tokios tendencijos yra būdingos visoms posocialistinėms Vidurio ir Rytų Europos šalims. Daugelyje jų gyventojų skaičiaus mažėjimas neapsiriboja tik tam tikrais regionais ar miestais, o apima didžiąją šių valstybių dalį (‘German Federal Institute...’, 2015).

Šiuo metu daugeliui pasaulio šalių būdingas netolygus regioninis vystymasis ir regioninių skirtumų didėjimas. Tai dažnai siejama su neoliberalaus kapitalizmo ekonomikos modeliu (Harvey, 1999). Posocialistinėse šalyse gana neseniai įsigalėjo neoliberali ekonomika ir kartu staiga sumažėjo valdžios vaidmuo reguliuojant įvairių resursų paskirstymą; tuo pačiu metu daugelis iš šių šalių neturi stiprios regioninės politikos (Hamilton et al., 2005; Kährlik & Tammaru, 2008). Tokia situacija lėmė staigų ir spartų regioninių skirtumų augimą. Spartus metropolinių miestų ekonominės galios augimas bei į juos nukreipti vidaus migracijos srautai kontrastuoja su gerokai lėtesniu vystymusi ar net „traukimusi“ (angl. *shrinkage*) tų teritorijų, kurios yra už didžiųjų metropolijų ribų (Ehrlich et al., 2012). Pasak Ehrlich et al. (2012), yra stebimos trys posocialistinių šalių erdvinio vystymosi tendencijos: 1) Rytų-Vakarų gradientas, kuomet spartesniu augimu pasižymi vakarinės posocialistinio regiono dalys; 2) dideli vystymosi skirtumai tarp pagrindinių urbanizuotų regionų ir periferinių kaimo vietovių; 3) stipri poliarizacija tarp pagrindinių metropolijų (dažniausiai sostinių) ir likusių teritorijų.

Perėjimas prie rinkos ekonomikos, stiprėjanti vietinė ir tarptautinė konkurencija, globalizacijos procesai ir kiti reiškiniai tapo nemažu išbandymu posocialistinių, ypač posovietinių, šalių socialinėms ir ekonominėms sistemoms. Šiose šalyse vis dar tebevykstančius socioerdvinius pokyčius galima suvokti kaip teritorinės organizacijos optimizaciją prisitaikant prie rinkos ekonomikos sąlygų. Ši

optimizacija vyksta rinkos jėgoms keičiant socialistiniu laikotarpiu vykdytą decentralizacijos ir erdvinės homogenizacijos politiką. Tai tapo iššūkiu siekiant užtikrinti subalansuotą teritorinį vystymą.

Posocialistinių šalių socioerdvinė struktūra ir jos kaitos procesai įvairiais aspektais yra analizuojami nuo pat devintojo dešimtmečio pradžios. Šių tyrimų apimtis nuolat auga ir plečiasi į naujas sferas. Siekiant pateikti išsamią, su šio darbo tema susijusių, tyrimų apžvalgą galima išskirti šias pagrindines tyrimų sritis:

Tyrimai, kuriuose aptariami bendri socioerdviniai pokyčiai, susiję su politinės ir ekonominės sistemos kaita posocialistinėse Europos šalyse. Šie tyrimai pradėti anksčiausiai, iš karto po politinių 1989 – 1991 m. permainų, ir yra tęsiami iki šiol. Tai bendro pobūdžio darbai, kuriuose analizuojama sisteminių pokyčių įtaka šalių socialiniam ir erdviniam vystymuisi, dažnai daugiau dėmesio skiriant urbanizuotų teritorijų kaitai (Gentile et al., 2012; Hamilton, 1999; Hamilton et al., 2005; Kornai, 2000, 2006; Kovács, 1999; Musil, 2005; Pickles & Smith, 2007; Smith & Timár, 2010; Szelenyi, 1996; Tsenkova, 2006).

Demografinė kaita. Visose Vidurio ir Rytų Europos šalyse pastaraisiais dešimtmečiais sparčiai mažėja gyventojų skaičius (Eurostat, 2017; United Nations, 2017). Tam skiriamas vis didesnis žiniasklaidos, politikų ir mokslininkų dėmesys. Moksliniuose darbuose nagrinėjamos gyventojų skaičiaus mažėjimo priežastys ir pasekmės bei teritoriniai šio proceso aspektai. Įdomu tai, kad daugiausiai dėmesio skiriama miestų ar metropolijų gyventojų skaičiaus mažėjimui (Haase, Athanasopoulou, & Rink, 2013; Haase, Grossmann, & Rink, 2013; Leetmaa, Kriszan, Nuga, & Burdack, 2015; Maes, Loopmans, & Kesteloot, 2012; Rink, Couch, Haase, Krzysztofik, & Nadolu, 2014; Rumpel, Slach, Tichá, & Bednář, 2010; Steinfuhrer et al., 2010; Stryjakiewicz, Ciesiółka, & Jaroszewska, 2012). Tuo tarpu ne metropoliniams regionams – kur depopuliacija intensyviausia – tenka gerokai mažiau dėmesio. Analizuojama tiek natūrali gyventojų kaita (Civinskas, Genys, Kuzmickaitė, & Tretjakova, 2011; Eberstadt, 1994; Gentile, 2007; Rychtaříková, 1999; Sobotka et al., 2003; Stankūnienė, 2003; Steinführer & Haase, 2007; Weber, 2015), tiek emigracija (Anniste, Tammaru, Pungas, & Paas, 2012; Genelyte, 2017; Klüsener, Stankūnienė, Grigoriev, & Jasilionis, 2015; Rakauskienė & Ranceva, 2012; Thaut, 2009). Mažiau yra studijų, integruojančių abu demografinius veiksmus.

Didėjantys regioniniai skirtumai. Metropolizacija-periferizacija. Didėjantys regioniniai skirtumai yra vienas iš ryškiausių erdvinio vystymosi bruožų posocialistinėse šalyse. Šie procesai yra susiję su gyventojų persiskirstymu šalių

viduje: didžiųjų miestų ir juos supančių regionų populiacija ir ekonominė galia auga likusių teritorijų sąskaita. Pastarąjį dešimtmetį posocialistinio regiono vystymasis apibūdinamas naudojant tokius terminus kaip centralizacija, metropolizacija, periferizacija, poliarizacija (Ehrlich et al., 2012; Hudson, 2011, 2015; Karachurina & Mkrtchyan, 2015; Kühn, 2015; Lang, 2011, 2012, 2015; Leetmaa & Tammaru, 2007; Müller & Siedentop, 2004; Pociūtė, 2014; Raagmaa, 2003; Valatka, 2015). Itin daug posocialistinių šalių tyrėjų dėmesio sulaukia metropolizacijos procesai (Borén & Gentile, 2007; Grigorescu et al., 2012; Jacobs, 2013; Kährlik & Tammaru, 2008; Kok & Kovács, 1999; Novák & Sýkora, 2007; Nuissl & Rink, 2005; Sýkora & Ouředníček, 2007; Ubarevičienė, Burneika, & Kriaučiūnas, 2011). Gyventojų skaičiaus ir ekonominio potencialo mažėjimas periferiniuose kaimiškuose regionuose yra mažėjančios žemės ūkio reikšmės ir kitų struktūrinių pokyčių pasekmė (Enyedi, 1998; Tammaru, 2001). Tuo tarpu vidurkį viršijantis gyventojų skaičiaus mažėjimas vidutinio dydžio miestuose dažniausiai aiškinamas kaip deindustrializacijos padarinys. Visi šie procesai gali būti siejami su vidaus migracija, ypač kuomet ji yra atrankinio pobūdžio. Todėl dažniausiai teritorinės organizacijos kaita yra neatskiriama nuo socioerdvinės struktūros kaitos, o regioninių skirtumų didėjimas vyksta ne tik kiekybiniu (gyventojų skaičiaus), bet ir kokybiniu (gyventojų sudėties) atžvilgiu. Metropolizacija yra glaudžiai susijusi su suburbanizacijos procesu, kadangi būtent didžiųjų miestų priemiesčiai yra vienintelės teritorijos, kuriose gyventojų skaičius pastaraisiais dešimtmečiais nuolatos auga, tuo tarpu centrinėse miestų dalyse, daugeliu atvejų, gyventojų skaičius mažėja. Tokia erdvinė miestų plėtra skatina vartoti metropolinio regiono sąvoką (žr. 1.3.4 skyrių; Ubarevičienė, 2014).

Priemiesčių augimas. Vienas iš ryškiausių posocialistinio miesto bruožų – intensyvi priemiesčių plėtra, prasidėjusi iš karto po ekonomikos ir būsto rinkos liberalizacijos. A. Kahrik ir T. Tammaru (2008) teigimu, sparti gyvenamųjų teritorijų plėtra prasidėjo dėl augančios namų ūkių gerovės bei atsiradus būsto paskolų galimybėms. Svarbu pažymėti, kad spartus priemiesčių augimas yra viena iš mažėjančio (vidinio) miesto gyventojų skaičiaus priežasčių. Anot Z. Kovács (1999) ir L. Sýkora bei S. Bouzarovski (2012), priešingai nei Vakarų šalyse, Rytų Europoje suburbanizacijos procese dalyvauja ne tik labiausiai pasiturintys gyventojai, tačiau ir žemesnio socialinio statuso gyventojai bei pensininkai, ieškantys pigesnio pragyvenimo. Itin daug tyrimų apie priemiesčių augimą buvo atliekama pirmajame 21 a. dešimtmetyje. Galima išskirti dvi tyrimų grupes (nors dažnai tarp jų nėra aiškios ribos): 1) priemiesčių augimą analizuojantys tyrimai, kurie orientuoti į fizinę miesto plėtrą ir gyventojų skaičiaus kaitą, ir 2) priemiesčių kaitos tyrimai, kurie analizuoja

gyventojų sudėties kaitą bei miesto plėtros įtaką esamai sociodemografinėi erdvinei struktūrai. Abu aspektus analizuojančių mokslinių darbų posocialistinėse šalyse yra gausu (Ahas, Aasa, Silm, & Tiru, 2010; Bērziņš, 2011; Brown & Schafft, 2002; Cirtautas, 2013, 2017; Hirt, 2007; Kährlik, Leetmaa, & Tammaru, 2012; Kok & Kovács, 1999; Krišjāne & Bērziņš, 2009, 2012; Krišjāne, Krišjāne, Ivlevs, & Bauls, 2012; Kupiszewski, Durham, & Rees, 1998; Leetmaa & Tammaru, 2007; Leetmaa, Tammaru, & Anniste, 2009; Ouředníček, 2007; Soaita, 2013; Špačková, Dvořáková, & Tobrmanová, 2016; Tammaru, 2001; Timár & Váradi, 2001)

Miestų erdvės kaita. Tai studijos, apimančios tyrimus susijusius su būstu (ypač sovietinės statybos) ir jo kaita (Hirt, 2013; Hirt & Kovachev, 2006; Kährlik & Tammaru, 2010; Milstead, 2008; Temelova, Novak, Ourednicek, & Puldova, 2011), miesto centro deindustrializacija (Kiss, 2004), miesto atnaujinimo projektais (Feldman, 2000; Temelová, 2007), džentrifikacijos procesais (Harth, Scheller, & Herlyn, 1998; Krupickaitė & Standl, 2004; Sýkora, 1999a), ūkio subjektų išsidėstymo miestuose kaita (Ubarevičienė & Burneika, 2015). Taip pat yra ir bendresnio pobūdžio studijų apie miestų erdvės kaitą posocialistiniu laikotarpiu (Brade, Herfert, & Wiest, 2009; Hamilton et al., 2005; Sailer-Fliege, 1999; Scott & Kühn, 2012; Stanilov, 2007a; Sýkora & Bouzarovski, 2012; Tsenkova & Nedovic-Budic, 2006).

Netolygus erdvinis vystymasis ir sociodemografinių skirtumų augimas: rezidencinė diferenciacija. Šiuo metu bene sparčiausiai augantis tyrimų laukas apima studijas susijusias su rezidencinės diferenciacijos procesais. Socialinė, ekonominė ir erdvinė homogenizacija buvo socialistinio planavimo idealas (Bater, 1980; Demko & Regulska, 1987; Gentile et al., 2012). Ir nors tokio idealo sukurti nepavyko, vis tik, bendrai yra pripažįstama, kad sociodemografiniai erdviniai skirtumai (pvz., pajamų ir tautinė nelygybė) socialistinėse šalyse buvo mažesni lyginant su kapitalistinėmis valstybėmis (Gentile, 2004; Ruoppila, 2006a; Ruoppila & Kährlik, 2003; Sailer-Fliege, 1999; Smith, 1996). Kita vertus, daugelio posocialistinių šalių tyrimų rezultatai rodo pastebimą rezidencinės diferenciacijos augimą nuo 1990 m. (Marcinčzak, Tammaru, Novák, et al., 2015; Smith & Timár, 2010; Sýkora, 1999b; Szelényi, 2001; Tammaru, Musterd, van Ham, & Marcinčzak, 2016; Tsenkova, 2006). Anot Sýkora (Sýkora, 2009), didėjanti pajamų nelygybė ir gyvenviečių sistemos transformacijos yra pagrindinė augančios rezidencinės diferenciacijos posocialistinėse valstybėse priežastis. Dažniausiai sociodemografinė erdvinė struktūra ir jos kaita analizuojama lokaliu teritoriniu lygmeniu, pvz., konkrečiuose miestuose ir jų kaimynystėse (Brade et al., 2009; Burneika & Ubarevičienė, 2016; Burneika, Ubarevičienė, & Valatka, 2016; Kährlik & Tammaru, 2008; Krupickaitė, 2014;

Ladányi, 2015; Ruoppila, 2006b; Sýkora, 1999a, 2009; Szelenyi, 1996; Tereškinas, Žilys, & Indiliūnaitė, 2013; Tsenkova, 2006; Žilys, 2013).

Vidaus migracijos tyrimai. Beveik visose aukščiau išvardintose tyrimų grupėse, pagrindinis socioerdvinę kaitą lemiantis veiksnys yra migracija, tad ir tyrimus būtų galima minėti tuos pačius. Konkrečiai vidaus migracija yra analizuojama šiuose darbuose: (Bērziņš & Krišjāne, 2008; Bloze, 2008; Brown, Kulcsar, Kulcsar, & Obadovic, 2005; Buch, Hamann, Niebuhr, & Rossen, 2013; Kährlik et al., 2012; Katus et al., 1998; Krišjāne & Bērziņš, 2012; Krišjāne, Krišjāne, & Bauls, 2009; Kulu & Billari, 2004, 2006; Kupiszewski et al., 1998; Nugin, 2014; Ott, 2001; Parysek & Wdowicka, 2002; Podolák, 1995; Šimon, 2012; Sjöberg & Tammaru, 1999; Sýkora & Čermák, 1998; Tammaru & Sjöberg, 1999).

Apibendrinimas ir kritika esamiems tyrimams. Atsiranda vis daugiau kritikos dabartinei posocialistinių šalių tyrimų tradicijai. Tai pasireiškia keliais aspektais. Kai kurie autoriai kritikuoja pernelyg siauras posocialistinių šalių tyrėjų akademines ambicijas integruojant teorinius ir empirinius tyrimus į globalų visuomenės geografijos ar, apskritai, socialinių mokslų lauką (Jauhainen, 2009; Sjöberg, 2014; Sýkora & Bouzarovski, 2012; Tuvikene, 2016). Teigiama, kad nors tyrimų apie posocialistinių šalių vystymąsi yra atliekama daug, tačiau jie mažai prisideda prie bendrų teorijų vystymo bei metodologijos kūrimo (Wiest, 2012). Daugelis esamų tyrimų yra regioninio, aprašomojo pobūdžio, tad turi labai nedidelę reikšmę pasauliniame ir tarpdisciplininiame kontekste. Anot kritikų, sparti posocialistinių šalių kaita sudaro tyrėjams unikalias galimybes prisidėti prie teorijų plėtojimo. Pasak Stanilov (2007b), vidurio ir rytų Europos šalys yra puiki socioerdvinių procesų „stebėjimo laboratorija“.

Kita dalis kritikos yra nukreipta į terminų vartojimą. Diskutuojama, ar regionas vis dar turėtų būti vadinamas posocialistiniu/pokomunistiniu (diskusija vyksta ir dėl šių dviejų terminų), nėra vieningos nuomonės, dėl terminų „tranzitinis“ ir „post-tranzitinis“ naudojimo (Tuvikene, 2016). Teigiama, kad rytų ir vidurio Europos valstybių raidą jau labiau įtakoja kapitalizmo sistema ir globalūs veiksniai nei bendra jų istorinė praeitis (Hirt, 2013; Stenning & Hörschelmann, 2008). Kritikos taip pat sulaukiama dėl to, kad trūksta studijų tarptautiškumo, palyginamojo aspekto. Kita vertus, pastaraisiais metais atsiranda vis daugiau didelių tarptautinių mokslo studijų,

apjungiančių rytų ir vakarų Europos šalis (pvz., *Deprivedhoods*⁹, *Divercities*¹⁰), taip pat palyginamųjų vidurio ir rytų Europos šalių studijų (pvz., *RegPol*¹¹, *ira-urban*¹²)

Kalbant apie posocialistinių šalių ir jų miestų tyrimus, reikia pažymėti, kad skirtingų šalių ištirtumas yra labai nevienodas. Pagal publikacijų gausą užsienio tarptautiniuose mokslo leidiniuose¹³ išsiskiria Estija (Anniste et al., 2012; Hess, Tammaru, & Leetmaa, 2012; Kährrik, 2002, 2006; Kährrik et al., 2012; Kährrik & Tammaru, 2008, 2010, Kulu & Billari, 2004, 2006; Kulu & Tammaru, 2003; Leetmaa & Tammaru, 2007; Leetmaa et al., 2009; Leetmaa, Tammaru, & Hess, 2015; Mägi, Leetmaa, Tammaru, & van Ham, 2016; Marcińczak, Tammaru, Strömgren, & Lindgren, 2015; Raagmaa, 1996; Ruoppila & Kährrik, 2003; Tammaru, 2000, 2001, 2002, 2003, 2005, Tammaru et al., 2013, 2004; Tammaru, Leetmaa, Silm, & Ahas, 2009; Tammaru, Kährrik, Mägi, Novák, & Leetmaa, 2016; Tammaru & Leetmaa, 2007; Tammaru, Marcinczak, van Ham, & Musterd, 2016; Tammaru & Sjöberg, 1999), Lenkija (Budnikowski, 1992; Czerny, 2002; Czerny & Czerny, 2002; Domanski, 2003; Kabisch, Haase, & Haase, 2012; Korcelli, 1990; Kotus, 2006; Kupiszewski et al., 1998; Leyk, 2016; Marcińczak, 2007; Marcińczak, Gentile, & Stepniak, 2013; Marcińczak, Musterd, & Stepniak, 2012; Marcińczak & Sagan, 2011; Parysek & Wdowicka, 2002; Solon, 2009; Stasiak, 1992; Stryjakiewicz et al., 2012; Szymanska & Matczak, 2002; Walford & Kurek, 2008; Weltrowska, 2002), Čekija (Kostelecký, 2000; Maes et al., 2012; Novák & Sýkora, 2007; Ouředníček, 2007; Sobotka et al., 2003; Špačková, Dvořáková, et al., 2016; Špačková, Pospíšilová, & Ouředníček, 2016; Sýkora, 1999a, 1999b, 2009; Sýkora & Čermák, 1998; Sýkora & Ouředníček, 2007), Vengrija (Brown & Kulcsar, 2009; Brown et al., 2005; Brown & Schafft, 2002; Kiss, 2004; Kok, 1999; Kok & Kovács, 1999; Kovács, 1994; Ladányi, 2015; Szabó, Szabó, & Kovács, 2014; Timár & Váradi, 2001). Mažiau darbų tarptautiniuose mokslo leidiniuose galima rasti apie Lietuvoje (Burneika, Daugirdas, Kriaučiūnas, Ribokas, & Ubarevičienė, 2013; Burneika & Ubarevičienė, 2016; Burneika, Ubarevičienė, & Valatka, 2016; Krupickaitė, 2014; Krupickaitė, Pociūtė, & Peciukonytė, 2014; Pociūtė-Sereikienė, Kriaučiūnas, & Ubarevičienė, 2014; Ubarevičienė & Burneika, 2015; Ubarevičienė, van Ham, &

⁹ Daugiau informacijos: <http://www.deprivedhoods.eu/>

¹⁰ Daugiau informacijos: <https://www.urbandivercities.eu/>

¹¹ Daugiau informacijos: <http://www.regpol2.eu/>

¹² Daugiau informacijos: <http://www.ira-urban.de/>

¹³ Į šią literatūros apžvalgą įtraukti moksliniai tyrimai, kurie aprašyti anglų kalba ir publikuoti tarptautiniuose mokslo leidiniuose. Nors iš esmės šis kalbų barjeras riboja tyrimų apžvalgą, tačiau kartu jis leidžia objektyviau įvertinti skirtingų šalių ištirtumo lygį. Lietuvos atveju, minimos ir kai kurios lietuvių kalba parengtos publikacijos.

Burneika, 2016; Valatka, Burneika, & Ubarevičienė, 2016), Latvijoje (Bērziņš, 2011; Krišjāne & Bērziņš, 2009, 2012, 2014; Krišjāne, Bērziņš, & Kratovičs, 2016; Krišjāne et al., 2009, 2012; Pužulis & Kūle, 2016), Bulgarijoje (Hirt, 2006, 2007, 2008; Hirt & Kovachev, 2006; Hirt & Stanilov, 2007), Rumunijoje (Constantinescu, 2012; Grigorescu et al., 2012; Marcińczak, Gentile, Rufat, & Chelcea, 2014) vykstančius socioerdvinius procesus.

1.3.2. Baltijos šalių tyrimai

Pirmieji moksliniai Baltijos šalių socioerdvinės kaitos tyrimai (nepaisant kelių išimčių, pvz., Grava, 1993; Samonis, 1995) tarptautiniuose mokslo leidiniuose publikuoti praėjusio tūkstantmečio pabaigoje (Katus et al., 1998; Sjöberg & Tammaru, 1999; Tammaru & Sjöberg, 1999). Žinoma, sunku vertinti nacionaliniuose leidiniuose išleistų darbų skaičių ir apimtį. Vėliau publikacijų skaičius ir tyrimų įvairovė ėmė sparčiai augti. Didžiausia tyrimų gausa ir įvairovė pasižymi Estija. Šios šalies mokslininkai išsiskiria dideliu aktyvumu viso posocialistinio regiono kontekste. Latvijos, o ypač Lietuvos, socioerdvines transformacijas tiriantys darbai tarptautiniuose mokslo leidiniuose sutinkami gerokai rečiau. Kalbant apie socioerdvinę kaitą, Baltijos šalyse, kaip ir daugelyje kitų Europos šalių, daugiausiai atliekami su metropolizacija, periferizacija, priemiesčių augimu ir kaita, segregacija bei rezidencine diferenciacija susiję tyrimai.

Lietuvos, daugiausia Vilniaus miesto, socioerdvinės transformacijos analizuojamos Burneikos ir Ubarevičienės darbuose (Burneika & Ubarevičienė, 2011; Burneika, Ubarevičienė, & Pociūtė, 2013; Burneika, Ubarevičienė, & Valatka, 2016; Ubarevičienė, Burneika, & van Ham, 2015; Ubarevičienė et al., 2011; Valatka et al., 2016). Įvairūs socioerdvinių Lietuvos transformacijų aspektai taip pat aptariami kitų mokslininkų darbuose (Brade et al., 2009; Cirtautas, 2017; Daunora, 2013; Krupickaitė, 2014; Krupickaitė et al., 2014; Valatka, 2015; Žilys, 2013). Itin mažai yra palyginamųjų Baltijos šalių studijų. Kai kurie palyginamieji socioerdvinių transformacijų aspektai aptariami M. Åberg (2005), B. Melniko (2008), D. Krupickaitės (2003), J. Vanago ir kt. (2002), M. Cirtauto (2013) darbuose.

1.3.3. Apgyvandinimo sistemos kaita: vidaus migracijos pasekmė

Posocialistinėse šalyse vykstantys socioerdviniai pokyčiai pasireiškia įvairiais teritoriniais lygmenimis: nacionaliniu, regioniniu, lokaliu. Šioje dalyje norima susieti visas aukščiau pristatytas tyrimų sritis ir parodyti, kad bendras analizuojamų procesų rezultatas – gyvenviečių sistemos kaita.

Visos pristatytos tyrimų kryptys vienu ar kitu atžvilgiu analizuoja procesus, susijusius su gyventojų migracijomis: kaimas-miestas, miestas-priemiestis, miestų viduje ir kt. Kaip jau buvo aptarta anksčiau, migracijai būdingas selektyvumas. Taigi, žmonėms keičiant gyvenamąją vietą, gyvenviečių sistemos kaita vyksta tiek kiekybiniu (gyventojų skaičiaus), tiek ir kokybiniu (gyventojų sudėties) atžvilgiu. Kitaip sakant, vyraujančios migracijos kryptys ir tai, kad skirtingomis kryptimis migruoja skirtingos grupės žmonių, kuria labai kompleksiską sistemą ir lemia gyventojų išsirūšiovimą erdvėje. Tai vyksta tiek visos šalies mastu, tiek atskirų kaimynysčių atveju. Beje, tarptautinė migracija, nors šiame darbe ji detalčiau nenagrinėjama, taip pat yra selektyvi (pvz., daugiausiai migruoja jauni žmonės), ir prisideda prie teritorinės organizacijos kaitos. Kita vertus, Baltijos šalių atveju, tarptautinė migracija reikšminga kaip gyvenvietes naikinantis, bet ne kaip jas kuriantis veiksnys. Be to, kaip jau buvo minėta, pasak N. van Hear (2010), kiekybiniu atžvilgiu, vidaus migracija paprastai turi svarbesnį vaidmenį nei tarptautinė.

Svarbiausi apgyvendinimo sistemos elementai yra miestai. Skirtingi miestai ir jų gyventojai yra nevienodai veikiami įvairių politinių, ekonominių, socialinių ir aplinkos (ekologinių) veiksnių. Šis poveikis priklauso nuo miestų geografinės padėties, ekonominės ir socialinės bazės ir kt. Tad miestų sistemos taip pat nuolat kinta: keičiasi miestų dydis, gali kisti ir jų išsidėstymas hierarchinėje sistemoje, o taip pat ir miestų hierarchijos tipas (Rosen & Resnick, 1980). Suprasti šiuos pokyčius, o dar geriau, sugebėti juos prognozuoti, yra labai svarbu tam, kad būtų galima racionaliai ir efektyviai paskirstyti demografinį, socialinį ir ekonominį miestų bei visos šalies potencialą. Daugelyje šalių, veikiant laisvos rinkos ekonomikai, didieji miestai dominuoja vis labiau, koncentruodami žmonių ir ekonomikos resursus (Scott & Storper, 2007). Antra vertus, vis daugiau mokslininkų, politikų ir visuomenės dėmesio krypta į miestus, kuriuose gyventojų skaičius mažėja. Nors tai palyginus naujas, kelis dešimtmečius egzistuojantis, reiškinys, dabar jis sutinkamas daugelyje išsivysčiusių pasaulio šalių (Haase, Athanasopoulou, & Rink, 2016; Martinez-Fernandez, Audirac, Fol, & Cunningham-Sabot, 2012). Daugiausiai tai siejama su deindustrializacijos ir dekoncentracijos pasekmėmis. „Besitraukiantys“ miestai ypač būdingi Vidurio ir Rytų Europos šalims (Turok & Mykhnenko, 2007).

Metropolizacijos tendencija čia taip pat intensyviausia. Taigi, egzistuoja aiški poliarizacija sąlygojanti miestų, o kartu ir visos apgyvendinimo sistemos, kaitą. Toks kontrastas skatina skirti ypatingą dėmesį gyvenviečių sistemų vystymosi trajektorijų analizei tiek nacionaliniame, tiek ir tarptautiniame kontekste. Visgi, stebina tai, kad tokių tyrimų yra atliekama ypatingai mažai, ir ne vien tik Vidurio ir Rytų Europos šalių kontekste.

Kalbant apie Baltijos šalis, reikia išskirti du procesus darančius didžiausią įtaką gyvenviečių sistemos kaitai: mažėjantis bendras šių šalių gyventojų skaičius ir didėjanti gyventojų koncentracija metropoliniuose regionuose. Dėl to stipriai didėja gyventojų pasiskirstymo teritoriniai skirtumai šalių viduje. Tai pastebi visų Baltijos šalių tyrėjai (žr. 3.1.3 skyrių). Teritorinių skirtumų didėjimui neigiamą įtaką turi vidaus migracija. Pavyzdžiui, M. Bērziņš skaičiavimais, nuo 1999 iki 2008 metų vidaus migracija, susijusi su Ryga, išaugo nuo 37 iki 43 proc. ir tai reikšmingai atsiliepia regioninių skirtumų šalies viduje augimui. Neatsiejama nuo gyventojų migracijos yra ekonominės veiklos (svarbiausia – darbo vietų) išdėstymo kaita. Tai abipusiškai veikiančios ir vienas kitą skatinantys procesai.

Nepaisant didelių struktūrinių reformų, įvykusių 20 a. pab., ir, be abejonės, turėjusių didelę įtaką teritorinės organizacijos kaitai, iki šiol yra atlikta labai mažai studijų, analizuojančių Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaitą. Išimtis yra J. Vanago ir kt. (2002) ir D. Krupickaitės (2003) atlikti palyginamieji Baltijos šalių miestų sistemų tyrimai. Šios studijos atliktos daugiau nei prieš dešimtmetį ir daugiausia dėmesio skiria miestų sistemų raidai sovietiniu periodu. Tuo tarpu, remiantis bendrais statistiniais rodikliais, galima pastebėti, kad didžiausi gyventojų skaičiaus ir jų teritorinio pasiskirstymo pokyčiai prasidėjo po 2000-ųjų metų. Tai skatina iš naujo peržiūrėti ir įvertinti gyvenviečių sistemų Baltijos šalyse kaitos trajektorijas.

Kalbant apie konkrečias Baltijos šalis, reikia paminėti, kad Lietuvos gyvenviečių sistemos tyrimams yra skiriamas didesnis dėmesys lyginant su kitomis šalimis. Tai daugiausia lemia visos Sovietų Sąjungos kontekste išskirtinė Lietuvos gyvenviečių sistema (Cirtautas, 2013; Daunora, 2007; Kriaučiūnas, Krupickaitė, Pociūtė-Sereikienė, & Ubarevičienė, 2014; Krupickaitė, 2003; Šešelgis, 1996; Vanagas, 2003; Vanagas et al., 2002). Lietuvoje sovietmečiu suformuota vieningo apgyvendinimo sistema ir jos kaitos tendencijos vertinamos labai nevienareikšmiškai. Tai atskleis šios disertacijos 3.1.3. skyriuje pristatytų ekspertų apklausų rezultatai. Mažiau atliekama Latvijos ir Estijos gyvenviečių sistemų kaitos tyrimų. Kita vertus, galima tikėtis, kad ir miestų sistemų pokyčiai šiose šalyse pastaraisiais dešimtmečiais nebuvo tokie ryškūs.

Vidaus migracija kartu su sparčia depopuliacija (daugiausia lemiamą emigracijos) yra pagrindiniai apgyvendinimo sistemos kaitos veiksniai. Paradoksalu, tačiau būtent Lietuvoje apie vidaus migraciją – vyraujančias kryptis ir sudėtį – yra žinoma mažiausiai lyginant su kitomis Baltijos šalimis. Iš dalies tai yra ribotų ir kartu ne itin patikimų duomenų pasekmė. Bet taip pat rezultatas to, kad Latvijos ir Estijos tyrėjai žymiai anksčiau ėmė taikyti individualaus lygmens duomenis migracijos tyrimams (pvz., Katus et al., 1998). Iki šiol vidaus migracijos tyrimams Lietuvoje buvo taikomi savivaldybėms agreguoti duomenys (Juškevičius, 2015; Kuliešis & Pareigienė, 2011), kurie leido analizuoti tik neto migracijos rodiklius. Tad mažai yra žinoma apie konkrečias vidaus migracijos kryptis ir ypač apie jų sudėtį, visų pirma, gyventojų demografines ir socioekonominės charakteristikas. Šią žinių spragą, naudojant individualaus lygio Lietuvos gyventojų surašymo duomenis, bus siekiama užpildyti šios disertacijos 3.3 dalyje.

1.3.4. Metropoliniai regionai – visuomenės erdvinės struktūros pagrindas¹⁴

Viena ryškiausių teritorinio vystymosi formų, atspindinti tiek politikos, tiek ekonomikos ir socialinės aplinkos dabartinius teritorinės struktūros formavimosi ypatumus, – santykinis didžiųjų miestų ir jų regionų įtakos augimas (Audirac, 2007; Borén & Gentile, 2007; Renski, 2008; Sýkora & Ouředníček, 2007). Literatūroje sutinkamos įvairios sąvokos, skirtos apibūdinti teritorinę sistemą, kurią sudaro miestas ir jo įtakos sferoje esančios teritorijos. Dažniausiai sutinkama *metropolinio regiono* sąvoka, paprastai apimanti ne tik fizinį gyventojų susikonglomeravimą, bet ir visuomenės teritorinės organizacijos kaitos aspektus (Parr, 2005, 2007). Pasak J. Parr (2005), **metropolinis regionas** – tai ekstensyvio miesto plėtros formuojamas regionas, apimantis centrinį miestą ir jo hinterlandą (t. y. teritoriją, esančią miesto ekonominės, socialinės ar kitos įtakos zonoje, pavyzdžiui, teritoriją iš kurios į miestą vykstama dirbti, apsipirkti ar mokytis) (Harrison, 2010; Jonas & Ward, 2007). Kaip **metropolinio regiono** alternatyvos, literatūroje dažnai yra sutinkamos **funkcinio miesto regiono ar urbanizuoto regiono** sąvokos (Karlsson & Olsson, 2006; Peeters, 2011). Paprastai jos pasitelkiamos apibūdinant mažesnes teritorijas, kurios tiesiogiai funkcionuoja kaip miestas. Šie regionai apima miestus supančius priemiesčius, o didžioji jų gyventojų dalis palaiko kasdienius ryšius su miestu.

¹⁴ Šis disertacijos skyrius yra parengtas pagal publikaciją: Ubarevičienė, R. (2014). Lietuvos teritorijos apgyvendinimo kaita XXI a.: miestų-regionų formavimasis. Lietuvos socialinė raida 3, p. 92-112. Vilnius: LSTC.

Metropoliniai regionai tapo svarbiu teritorinės-ekonominės organizacijos komponentu jau 19 a. Žinoma, nuo to laiko tiek patys regionai (jų struktūra, dydis, teritorinė organizacija ir kt.), tiek jų vaidmuo valstybių ekonomikai ir politikai stipriai pakito. Šiuo metu, metropolinio regiono terminas plačiai vartojamas akademiniam kontekste ir gali būti sutinkamas politinėje bei ekonominėje sferose. Kita vertus, plačiai priimto metropolinio regiono termino vartojimo apibrėžimo nėra, tad ši sąvoka vartojama gana lanksčiai ir skirtingo dydžio teritorinėms struktūroms apibūdinti. Metropolinis regionas dažniausiai traktuojamas kaip teritorinė sistema, kurios pagrindinis elementas yra centrinis miestas, darantis stiprią įtaką jį supančio regiono vystymuisi, ir atvirkščiai, paties miesto vystymasis yra priklausomas nuo jį supančio regiono. Anot J. Parr (2005), tarp šių zonų egzistuoja akivaizdi teritorinė tarpusavio priklausomybė, kuri pirmiausia pasireiškia per pasiūlos ir paklausos ryšį. Intensyvūs mainai ir funkcijų pasiskirstymas tarp regiono centrinės dalies ir jį supančios teritorijos leidžia metropoliniam regionui funkcionuoti kaip uždarai sistemai ir savarankiškam ekonominiam vienetui. Šie regionai paprastai yra svarbiausios atviros ekonominės sistemos dalys ir dažnai formuoja nacionalines ar tarpnacionalines ekonomines ašis bei koridorius. Vakarų šalyse į metropolinius regionus dažnai žiūrima kaip į branduolius, tarpusavyje konkuruojančius globalioje ekonomikoje ir galinčius pritraukti daugiausia investicijų (Scott, Agnew, Soja, & Storper, 2001).

Pagrindinis vaidmuo metropolinio regiono vystymosi procese tenka centriniam miestui, kuriuo tampa regioninis ar nacionalinis metropolis, turintis specifines funkcijas ar ekonomines veiklas (Armen, 1972). Ilgą laiką šio metropolinio miesto ir kartu jo regiono augimas buvo palaikomas koncentracijos (žmonių, kapitalo, ekonomikos ir kt.) proceso, kuris pasireiškia per urbanizaciją ir aglomeracijų ar klasterių formavimąsi. Ekonominių veiklų polinkis koncentruotis yra aiškinamas klasikinėse ekonomikos ir išdėstymo teorijose, pvz., M. Weberio, H. Hotellingo (Dawkins, 2003; McCann, 2001). Tai yra svarbus tyrimo objektas ir šių laikų regioninėse studijose (Quigley, 2013; Scott & Storper, 2007). Įdomu tai, kad jei anksčiau žmonės ir daugelis ekonominių veiklų buvo linkę telktis išimtinai miesto zonoje, dabar daug kur pastebimi šios zonos dekoncentracijos reiškiniai (Brown & Schafft, 2002; Rappaport & Jordan, 2003; Steinführer & Haase, 2007). Kitaip sakant, koncentracijos tendencijos tebesitęsia, tačiau daug kur jos persikėlė į miestus supančius regionus, kur šiuo metu ir vyksta spartesnis ekonomikos ir gyventojų skaičiaus augimas (miesto mastu vykstanti dispersija vis tiek nekeičia šalies mastu vykstančios koncentracijos). Bet kuriuo atveju, pagrindiniais koncentracijos ir

ekonomikos branduoliais išlieka metropoliniai regionai, kas ir suteikia šiai koncepcijai universalumo ir platesnio pritaikymo galimybes, lyginant su, pavyzdžiui, miestų studijomis. Pasak P. George (Parr 2005, 560 p.), „jei vakar regionai kūrė miestus, tai šiandien miestai kuria regionus“. Būtent dėl tokių pokyčių turėtų būti persvarstomi valstybių valdymo ir regioninio vystymo klausimai.

Metropolinis regionas, kaip, beje, ir bet koks kito tipo regionas, yra apibrėžiamas santykinėmis ribomis, kurios dažniausiai yra nustatomos pagal darbo rinkos ar prekybos srautų dydžius. Esminis ribos tarp gretimų metropolinių regionų nustatymo kriterijus – dominavimas; teritorija bus priskiriama tam regionui, kurio centrinio miesto įtaka bus jaučiama stipriau. Taip pat neapibrėžtas yra ir tokių regionų dydis bei jų skaičius. Tai lems tiek esama situacija (miestų skaičius ir jų išsidėstymas), tiek šios „regionalizacijos“ tikslas. Labai retais atvejais metropolinių regionų ribos sutampa su administracinėmis ribomis. Viena iš išimčių yra Didžioji Britanija, kurioje administracinis suskirstymas paremtas tokių regionų ribomis buvo įvestas 1970 m., įvykdžius struktūrinę vietos valdžios reorganizaciją, kuria buvo siekiama padidinti šalies erdvinio vystymo efektyvumą (Armen, 1972; Deas & Giordano, 2003; Harding, 2007).

J. Parr (2005) metropolinius regionus įvardija kaip svarbiausius šalies ekonomikos branduolius. Anot jo, šie regionai atlieka tiek ekonomines, tiek politines funkcijas. Pirmiausia tai ekonominės teritorijos, stimuliuojančios prekybą, kūrybingumą, inovacijas, verslumą. Taip pat tai politinės teritorijos, nes jos pasižymi autonomiškai išsivysčiusiomis reguliavimo ir sprendimų priėmimo sistemomis (Jonas & Ward, 2007). Teigiama, kad metropoliniai regionai yra labiau funkciškai susiję ir labiau integruoti teritoriniai dariniai nei valstybės, kuriose jie lokalizuoti. Visa tai rodo metropolinių regionų, kaip teritorinių vienetų, svarbą ir reikšmę valstybių ekonominiame ir politiniame gyvenime. Deja, kaip minėta, labai retais atvejais šių regionų ribos sutampa su administracinėmis ribomis, kuriomis dažniausiai ir vadovaujamasi vykdant teritorinę (ekonominę, socialinę ir kt.) politiką.

Daugelis autorių pripažįsta, kad metropoliniai regionai tapo svarbiausiais erdviniais vienetais šiuolaikinių globalių politinių ir ekonominių procesų metu, todėl valstybių valdymas bei teritorinis vystymas galėtų būti racialesnis ir efektyvesnis, jei būtų paremtas šiais regionais (Harding, 2007; Purcell, 2007; Scott & Storper, 2007). Taip pat teigiama, kad daugeliu atvejų miestų administracinės ribos tampa nebetinkamais vienetais moksliniams tyrimams, kadangi jos neatspindi visuminės ekonominės ir socialinės organizacijos, ypač kai kalbama apie aprūpinimą būstu ir darbo rinkos aspektus. Tai skatina atsisakyti tradicinės miesto-kaimo dichtomijos ir

pereiti prie naujos erdvinės tipologijos, kuri turėtų inkorporuoti miestus ir juos supančius regionus kaip aktyvius ir priežastinius elementus ekonomikos augimo ir įvairių politinių sprendimų priėmimo procese (Kroll & Kabisch, 2012; Scott & Storper, 2007). Būtent metropoliniai regionai, kaip teritorinės sistemos, atspindi ekonomikos ir visuomenės funkcionavimo erdvėje ypatumus.

Šios disertacijos 3.2.3. skyriuje taip pat pristatomas trijų didžiųjų Lietuvos metropolinių regionų ribų nustatymo tyrimas.

1.4. Teorinių perspektyvų ir tyrimų apžvalgos apibendrinimas

Siekiant geriau suprasti svarbiausius gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos ir su ja susijusios rezidencinės diferenciacijos ypatumus Baltijos valstybėse ir kuo įmanoma objektyviau įvertinti analizuojamus procesus, pirmiausia atlikta išsami teorinių perspektyvų ir mokslinių tyrimų apžvalga. Šios žinios padeda geriau suprasti tiek analizuojamų procesų mechanizmą bendrai, tiek situaciją Baltijos šalyse.

Deja, turbūt todėl, kad šiame darbe analizuojami klausimai yra susiję su gana plačiu socioerdvinės struktūros formuojančių veiksnių spektru, vienintelės teorijos, kuri pilnai atspindėtų disertacijoje analizuojamus reiškinius, – augančius teritorinius skirtumus, gyvenviečių sistemos kaitą, gyventojų migraciją, sociodemografinės struktūros kaitą ir kt., – nėra. Nei viena konkreti sociologijos ar geografijos sritis priskiriama teorija nėra skirta paaiškinti, kaip socioerdvinė struktūra transformuojasi tuo pat metu veikiama posocialistinių visuomenės (ir ekonomikos) transformacijų ir bendrų globalizuotos visuomenės kaitos tendencijų. Todėl šiame darbe pasitelktos įvairios sociologijos ir visuomenės geografijos mokslo kryptims sąlyginai priskiriamos teorinės perspektyvos, skirtingais aspektais aiškinančios socioerdvinės struktūros formavimąsi ir kaitą. Pasirinktos teorinės perspektyvos akcentuoja skirtingame teritoriniame lygmenyje (globaliame, nacionaliniame, regioniniame, lokaliame) vykstančius procesus. Be to, vienu atveju pabrėžiami mikro (socialinis veikėjas), o kitu makro (socialinė struktūra) veiksniai. Pastebėta, kad skirtingos teorinės perspektyvos turi daug sąlyčio taškų. Apibendrinant, galima teigti, kad visos kartu teorinės prieigos geriausiai paaiškina sociodemografinės erdvinės struktūros formavimosi ir kaitos mechanizmus bei atskleidžia priežastinius ryšius tarp visuomenės struktūros kaitos ir erdvinės struktūros kaitos. Neatsitiktinai „iš viršaus į apačią“ (angl. *top-down*) ir „iš apačios į viršų“ (angl. *bottom-up*) priešprieša yra naikinama šiuaolaikinėse teorijose, tokiose kaip asambliažo (angl. *assemblage theory*), aktorių-tinklo (angl. *actor-network*) ir kompleksiško (angl. *complexity theory*). Kita

vertus, vargu ar galima kalbėti apie universalių taisyklių egzistavimą socialiniuose moksluose (Allmendinger 2002, p. 3).

Akivaizdu, kad Baltijos šalyse vykstančių socioerdvinių pokyčių rezultatai lemia tarpusavyje susiję mikro ir makro lygio veiksniai (socialiniai veikėjai ir socialinė struktūra). Kalbant apie sociodemografinę erdvinę kaitą, struktūriniai veiksniai yra labai svarbūs, nes individualūs sprendimai (kur dirbti, gyventi mokytis ir pan.) yra priimami tam tikrame kontekste, kitaip sakant, prisitaiko prie jo. Analizuojant vien mikro lygio veiksnius nebūtų įmanoma suprasti daugelio Baltijos šalyse vykstančių socioerdvinės kaitos procesų. Pavyzdžiui, konkretaus asmens sprendimas migruoti priklauso nuo jo paties, tačiau vieno žmogaus sprendimas neimigruoti gali lemti kito žmogaus, kuris „nerastų sau vietos“, sprendimą emigruoti.

Galima daryti teorines prielaidas (gal net kelti teoriją) jog gyvenviečių sistemos struktūra yra vienas iš veiksnių nulemiančių ir galinčių paaiškinti vykstančias socioerdvines transformacijas (jų intensyvumą, kaitos trajektorijas ir pan.). Tai reikštų, kad tiek sociodemografinė, tiek erdvinė kaita ir daugelis su tuo susijusių reiškinių (pvz., vidaus ir tarptautinė migracija) taip pat priklauso nuo gyvenviečių sistemos struktūros. Tokiu atveju, siekiant nustatyti sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas Baltijos valstybėse, visų pirma reikia suprasti bendras gyvenviečių sistemos teritorinės organizacijos kaitos tendencijas (kokia ta sistema buvo, yra ir bus). Būtent tai ir bus atliekama kitose darbo dalyse.

Pirmoje darbo dalyje taip pat pateikta išsami tyrimų apžvalga. Šios dalies tikslas nebuvo susisteminti visus egzistuojančius posocialistinių šalių socioerdvinės struktūros tyrimus (daugybė darbų liko nepaminėti), tačiau buvo siekiama atskleisti platų jų spektrą ir skirtingų tyrimų sričių sąsajas. Išsami tyrimų apžvalga parodė, kad pastaraisiais dešimtmečiais ryškiausia teritorinio vystymosi tendencija Vidurio ir Rytų Europoje yra socioerdvinių skirtumų augimas, ypač metropolijų-periferijų pjūviu. Šis procesas yra neatsiejamas nuo visos gyvenviečių sistemos raidos. Nepaisant to, yra labai mažai studijų, kurios analizuotų gyvenviečių sistemos, kaip visumos, kaitą, t. y., nagrinėtų priežastinius ryšius tarp atskirų gyvenviečių sistemos elementų ir jų įtaką sociodemografinės struktūros kaitai. Žinių spragos taip pat identifikuotos kitose srityse. Pavyzdžiui, kalbant apie demografinę kaitą, daugelyje šalių daugiausia dėmesio skiriama didžiųjų miestų gyventojų skaičiaus augimui arba mažėjimui, tuo tarpu periferiniams regionams – kur depopuliacija intensyviausia – tenka gerokai mažiau dėmesio. Be to, yra mažai regioninio tipo studijų, kuriose būtų integruotai analizuojama natūralios gyventojų kaitos ir migracijos procesų lemiamą

demografinė kaita. Kalbant konkrečiai apie Baltijos šalis, paradoksalu yra tai, kad nepaisant visiems pastebimos gyvenviečių sistemų kaitos, šios srities tyrimų yra itin mažai. Išimtyms yra J. Vanago ir kt. (2002) ir D. Krupickaitės (2003) atlikti palyginamieji Baltijos šalių tyrimai. Kita vertus, šios studijos atliktos daugiau nei prieš dešimtmetį ir jose analizuoti tik miestai (jų administracinėse ribose). Tai skatina iš naujo peržiūrėti ir įvertinti gyvenviečių sistemų Baltijos šalyse kaitos trajektorijas. Tuo labiau, kad remiantis bendrais statistiniais rodikliais, galima pastebėti, kad didžiausi gyventojų skaičiaus ir jų teritorinio pasiskirstymo pokyčiai Baltijos šalyse prasidėjo po 2000-ųjų metų.

Paskutiniame dalies skyriuje kalbama apie metropolinius regionus. Pabrėžiama jų svarba tiek kalbant apie gyventojų teritorinio persiskirstymo ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos procesus, tiek jų reikšmė valstybių ekonominiame ir politiniame gyvenime. Dėl to šiame darbe siūloma atsisakyti tradicinės miesto, kaip administracinio-teritorinio vieneto, sampratos ir pereiti prie metropolinio regiono – funkciniais ryšiais susijusios socialinės teritorinės sistemos – sampratos. Metropoliniai regionai geriau atspindi visuminę socialinę organizaciją ir visuomenės funkcionavimo erdvėje ypatumus. Tad šie teritoriniai vienetai parankesni tiek tyrimų, tiek šalies valdymo tikslais.

2. DARBO METODOLOGIJA

2.1. Darbo rengimo metodika

Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaita bei sociodemografiniai erdviniai pokyčiai šiame darbe tiriami pasitelkiant mokslinės literatūros šaltinius, ekspertų iš visų Baltijos šalių apklausas bei statistinius duomenis. Darbe naudojami kiekybiniai ir kokybiniai metodai, tačiau daugiausia remiamasi indukciniu metodu pagrįstu empiriniais tyrimais, t. y., remiantis pirmine informacija (statistiniais duomenimis) atliekama kiekybinių duomenų erdvinė analizė, siekiant atskleisti ryšius tarp analizuojamų rodiklių. Iš dalies deduktinis metodas yra pasitelktas darbo pradžioje, atliekant ekspertų apklausas, kurios yra skirtos šiame darbe atliekamų empirinių tyrimų kryptims nustatyti.

Darbe naudojami konkretūs tyrimo metodai pasirinkti atsižvelgiant į duomenų prieinamumą ir ankstesnę autorės darbo patirtį. Pagrindinis darbe naudojamų duomenų šaltinis – gyventojų surašymų duomenys, o naudojami metodai – statistinė duomenų analizė ir kartografinė analizė. Itin svarbi šiame darbe yra

erdvinė dimensija, tad siekiama naudoti kiek įmanoma detalesnio geografinio lygmens duomenis. Atsižvelgiant į individualius tyrimų klausimus bei reikiamų duomenų prieinamumą, erdvinė analizė atliekama remiantis LAU 1 ir LAU 2 lygmens regionais. Dalis tyrimų atliekama naudojant individualaus (asmens) lygio duomenis. Šių tyrimų atveju taip pat akcentuojamas erdvinis aspektas. Reikia pabrėžti, kad iki šiol individualaus lygio duomenys mūsų šalyje buvo itin retai naudojami socioerdviniams tyrimams atlikti. Erdvinei duomenų analizei bei rezultatų pateikimui naudojami kartografiniai metodai. Skirtingi duomenų šaltiniai bei metodai leidžia visapusiškiau ir objektyviau palyginti Baltijos šalyse vykstančius procesus, įvertinti jų tolimesnę eigą, susipažinti su kylančiomis socioerdvinio vystymosi problemomis.

2.2. Kokybinis tyrimas: ekspertų apklausa

Nors šis darbas daugiausia yra grindžiamas indukcine logika ir kiekybiniais tyrimo metodais, viename pirmųjų jo rengimo etapų buvo atliekamas kokybinis tyrimas – t. y., Baltijos šalių ekspertų apklausa. Ji buvo vykdoma norint nustatyti, kokios socioerdvinės struktūros kaitos tendencijos Baltijos šalyse yra įvardijamos kaip svarbiausios, kokios yra jų priežastys ir svarbiausios pasekmės. Taip pat buvo siekiama išryškinti šių šalių socioerdvinio vystymosi skirtumus ir panašumus. Šiame darbe ekspertų apklausa traktuojama tik kaip apžvalginis metodas, kadangi gauta informacija naudojama tolesnėms empirinio tyrimo kryptims nustatyti, bet ne apibendrinimams apie vykstančius procesus daryti. Be to, šios apklausos rezultatai nėra naudojami bendroms tyrimo išvadoms. Ekspertų apklausa buvo siekiama „iš toliau“ pažvelgti į nagrinėjamus reiškinius ir išryškinti tuos ypatumus, kuriuos ne visada atskleidžia statistinė analizė. Tai, kaip vykstantys procesai yra vertinami skirtingų tyrėjų, leidžia daryti ir tam tikras išvadas apie šių procesų prigimties pažinimo lygį. Tiriamojo darbo rengimo pradžioje vykdyta ekspertų apklausa padėjo susiformuoti aiškesnį įspūdį apie Baltijos šalių socioerdvinę organizaciją ir jos kaitą, atskleisti svarbiausius šių šalių vystymosi skirtumus ir panašumus. Pokalbiai su ekspertais taip pat padėjo susiaurinti tolesnių tyrimų lauką akcentuojant tas nagrinėjamų reiškinių puses, kurios, ekspertų nuomone, yra aktualiausios Baltijos šalyse ir turėtų sulaukti daugiausia mokslininkų, politikos formuotojų ir teritorijų planavimo specialistų dėmesio. Būtent apklausos metu gauta informacija leido nuo pat pradžių svarbiausią dėmesį sutelkti į metropolizacijos (metropolinių regionų formavimosi) ir periferizacijos (daugiausia siejamos su depopuliacija) reiškinius ir

svarbiausią juos lemiantį procesą – vidaus migraciją. Ekspertų apklausa kartu su literatūros apžvalga padiktavo disertacijoje keliamus uždavinius.

Apklausa buvo atliekamos **pusiau struktūruoto interviu būdu**, sudarius pokalbį nukreipiančių klausimų sąrašą. Tokį pasirinkimą lėmė metodo lankstumas: galimybė pagal situaciją pakeisti klausimų seką ar užduoti papildomų klausimų. Šis metodas taip pat parankus esant nedidelei informantų grupei. Respondentams buvo pateikiami gana platūs klausimai, leidžiantys atskleisti socialinę tikrovę jų atžvilgiu.

Kokybinio tyrimo metu buvo apklausti 6 Estijos, 4 Latvijos ir 4 Lietuvos ekspertai, turintys kompetencijos ir patirties socioerdvinių tyrimų ir/ar teritorijų planavimo srityje. Ekspertų buvo prašoma pateikti savo nuomonę įvairiais klausimais, susijusiais su gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaita ir didėjančiais regioniniais skirtumais šalių viduje, pabandyti prognozuoti galimus ateities scenarijus. Išsami apklausos rezultatų analizė pateikiama 3.1.3. skyriuje, o respondentų aprašymas ir apklausos klausimynas 2 ir 3 šios disertacijos prieduose.

2.3. Kiekybinis tyrimas: duomenys, metodai ir jų patikimumas

Baltijos šalių gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos ir sociodemografinės struktūros kaitos tyrimas daugiausia grindžiamas indukcinė metodologija, o pagrindinis tyrimo metodas – statistinė kiekybinių duomenų analizė. Pagrindinis darbe naudojamų duomenų šaltinis – visuotiniai Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojų surašymai. Atliekant Baltijos šalių palyginamąją analizę labai paranku yra tai, kad visuotiniai gyventojų surašymai visose šalyse buvo vykdomi tais pačiais metais (1959, 1970, 1979, 1989, 2001/2000 ir 2011), kas leidžia betarpiškai palyginti jų gyventojų surašymų rezultatus. Atsižvelgiant į šio darbo tikslą, statistinio-administracinio suskirstymo kaitą ir duomenų pasiekiamumą analizuojami paskutinių dviejų surašymų – 2000/1 ir 2011 m. – duomenys. Kita vertus, teigiama, kad pirmąjį pokomunistinio laikotarpio dešimtmetį gyventojų mobilumas Vidurio ir Rytų Europoje buvo žemas (Ruoppila & Kährrik, 2003), tad 2001 m. surašymo duomenys pakankamai tiksliai atspindi ir padėtų vėlyvuuju sovietmečiu (Burneika, Ubarevičienė, Valatka, et al., 2016).

Toliau šiame darbo skyriuje bendrais bruožais aptariami disertacijoje naudojami duomenys ir metodai. Detalesnės tyrimų metodologijos pateikiamos 3.2 ir 3.3 skyriuose kartu su darbo rezultatais.

Skirtingi teritoriniai pjūviai. Šiame darbe aktuali skirtingo teritorinio lygmens problema – kokiam lygmenyje pasireiškiantys veiksniai turi svarbią (ir kokią) įtaką procesams lemiantiems gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos ir

sociodemografinės struktūros kaitą. Atlikta tyrimų apžvalga parodė, kad svarbūs yra tiek globalaus, tiek lokalaus lygmens veiksniai. Šios disertacijos tiriamoji dalis pradedama bendro pobūdžio procesų apžvalga. 3.1 skyriuje, pasitelkiant pagrindinius demografinius rodiklius ir jų kaitos tendencijas, aptariama Baltijos šalių padėtis Europos kontekste, tuomet Baltijos šalys lyginamos tarpusavyje. 3.2 skyriuje atliekama detali Baltijos šalių gyvenviečių sistemos kaitos analizė. Tam naudojami miestų, savivaldybių bei seniūnijų lygmeniu agreguoti duomenys. Galiausiai, 3.3 skyriuje, naudojami individualaus lygmens duomenys, kurie leidžia analizuoti sąryšius tarp asmens charakteristikų; čia taip pat svarbus erdvinis aspektas.

Naudojami rodikliai. Pagrindinis tyrimuose naudojamas rodiklis – gyventojų skaičiaus kaita. Gyventojų skaičius bei jo dinamika erdvėje ir laike yra esminis gyvenviečių sistemos kaitos indikatorius. Tyrimuose naudojami agreguoti gyventojų vidaus migracijos ir natūralios kaitos duomenys (daugiausia 3.2.1 skyriuje). Taip pat naudojami socialines, demografines ir ekonomines gyventojų charakteristikas atspindintys rodikliai: amžius, tautybė, išsilavinimas, santuokinė padėtis, namų ūkio dydis, užimtumas, profesija, pragyvenimo šaltinis ir kt. (daugiausia 3.2.2 ir 3.3 skyriuose). Pastarieji rodikliai, atsižvelgiant į konkrečius tyrimų klausimus bei metodus, naudojami tiek individualiu, tiek agreguotu lygmeniu. Ne mažiau svarbūs yra duomenys susiję su geografine padėtimi (padėties veiksmu). Tai konkrečių miestų ar kitų administracinių vienetų geografinę padėtį nusakantys rodikliai (pvz., atstumas nuo sostinės). Darbe taip pat panaudoti Eurostat bei nacionalinėse statistinių duomenų bazėse sukaupti statistiniai duomenys.

Individualaus lygmens duomenys. Vienas iš įdomiausių ir naujausių šio tiriamojo darbo aspektų – individualaus lygio ir geografiškai apibrėžtų (angl. *geo-coded*) Lietuvos gyventojų surašymo duomenų analizė¹⁵. Šie duomenys mokslo tyrimams, ypač sociodemografinės erdvinės struktūros tyrimams, iki šiol Lietuvoje buvo taikomi itin retai. Neabejotinai, individualaus lygio duomenų analizė turi privalumų lyginant su studijomis naudojančiomis agreguotus duomenis. Pirmiausia, šie duomenys leidžia analizuoti sąryšius tarp įvairių individo charakteristikų. Antra, sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos procesus galima analizuoti pasirinktu teritoriniu lygmeniu. Nepaisant šių privalumų, darbas su individualiais duomenimis reikalauja papildomų laiko sąnaudų ir žinių. Lietuvos atveju, tai daugiau nei 3 mln. įrašų eilučių duomenų bazė kiekvieno gyventojų surašymo atveju. Rengiant šią

¹⁵ Darbo autorė dėkinga Lietuvos socialinių tyrimų centrui ir Delfto Technologijos Universitetui už pagalbą įsigyjant šiuos duomenis bei Statistikos departamentui už suteiktą galimybę juos naudoti tyrimams.

disertaciją daug laiko užėmė šių duomenų sisteminimas, parengimas statistinėms ir teritorinėms analizėms. Tai atlikus buvo pradėta statistinių duomenų analizė. Atsižvelgiant į pirminių tyrimų rezultatus, nuspręsta disertacijoje daugiau dėmesio skirti vidaus migracijos ir gyventojų rezidencinės diferenciacijos procesams. Vidaus migracija Lietuvoje yra labai mažai ištirta sritis. Be to, šiame darbe nustatyta, kad būtent vidaus migracija yra svarbiausias veiksnys prisidedantis prie didėjančios rezidencinės diferenciacijos pastaraisiais dešimtmečiais. Individualaus lygmens duomenys suteikia galimybę atlikti labai detalius tyrimus, siejant migracijos kryptis su individualiomis charakteristikomis. Tai leidžia analizuoti konkrečias migracijos srautų kryptis ir jų sudėtį bei atsakyti į tokius klausimus kaip, pavyzdžiui: Kokiomis charakteristikomis pasižymi žmonės migruojantys iš kaimiškų teritorijų į didžiuosius miestus? Ar iš Vilniaus į kitus regionus dažniau išvyksta aukštesnį ar žemesnį išsilavinimą turintys gyventojai? Kokiomis kryptimis dažniausiai migruoja senyvi vieniši asmenys?

Deja, dėl duomenų konfidencialumo, autorė neturėjo galimybės atlikti analogiškų tyrimų visoms trims Baltijos šalims, tad 3.3 skyriuje analizuojami tik Lietuvos gyventojų vidaus migracijos teritoriniai ypatumai, o gauti rezultatai palyginami su egzistuojančių tyrimų Latvijoje ir Estijoje rezultatais. Reikia pabrėžti, kad kaimyninėse šalyse individualaus lygmens duomenys tyrimams pradėti taikyti žymiai anksčiau nei Lietuvoje. Be to, jose geriau nei Lietuvoje išplėtotos gyventojų vidaus migracijos ir rezidencinės diferenciacijos studijos.

Metodai. Atliekama kiekybinė statistinių duomenų analizė. Duomenys analizuojami taikant statistinių duomenų apdorojimui skirtą programinę įrangą SPSS. Naudojami paprastesni (apibūdinamojo pobūdžio, koreliacijų) ir sudėtingesni (daugialypės tiesinės regresijos ir dvinarės logistinės regresijos¹⁶) tyrimo metodai. 3.2.1 skyriuje Baltijos šalių miestų sistemų kaita tiriama remiantis Zipf's dėsnio bei rango-dydžio (angl. *rank-size*) pasiskirstymo santykiu. Erdvinei duomenų analizei bei kartografiniam rezultatų pateikimui naudojamos Geografinės Informacinės Sistemos (GIS). GIS ir statistikos apdorojimui skirtų programinių paketų derinimas suteikia didesnes sociodemografinės erdvinės struktūros ir jos kaitos tyrimų bei rezultatų vizualizavimo galimybes. Išsamiau tyrimų metodai pristatomi 3.2. ir 3.3. skyriuose.

Gyventojų surašymų duomenų trūkumai ir rezultatų patikimumas. Šioje disertacijoje atliktų tyrimų rezultatų patikimumas daugiausia priklauso nuo duomenų tikslumo. Atsižvelgiant į tai, kad visose Baltijos šalyse visuotiniai gyventojų

¹⁶ Tiesinės ir logistinės regresijos formulės pateikiamos 1 priede.

surašymai buvo vykdomi tais pačiais metais, o surašymo klausimai bei duomenų apdorojimo metodikos labai panašios, galima teigti, kad ir šių duomenų kokybė bei išryškėjantys trūkumai yra analogiški visose šalyse. Nors, galima paminėti, kad lyginat visas tris šalis, Estijoje 2011 m. gyventojų surašymo klausimynas buvo pats išsamiausias, o Lietuvoje ir Latvijoje klausimų apimtis ir struktūra buvo labai panaši. Vienas iš esminių gyventojų surašymo duomenų trūkumų, kuris yra būdingas visoms surašymus vykdančioms pasaulio valstybėms, – ilgi intervalai tarp atskirų surašymų. Tradiciškai, gyventojų surašymai atliekami kas dešimt metų, o dar vienerius ar dvejus metu užtrunka šių duomenų apdorojimas ir sisteminimas, kol galiausiai jie tampa prieinami moksliniams tyrimams. Taigi, studijos, pagrįstos surašymų duomenimis, dažniausiai naudoja iš dalies „senus“ duomenis. Be to, tikėtina, kad visose Baltijos šalyse gyventojų surašymų duomenys skiriasi nuo faktinės situacijos, ypač sparčiai besikeičiančiose priemiesčių zonose. Atsiradusios paklaidos gali turėti įtakos vertinant procesų intensyvumo laipsnį, tačiau ne bendras procesų tendencijas. Nepaisant to, surašymų duomenys pagrįstai gali būti laikomi patikimiausiu ir išsamiausiu šiuo metu tyrimams prieinamu duomenų šaltiniu Baltijos šalyse.

Papildomi surašymo duomenų trūkumai išryškėja analizuojant vidaus migracijos procesus. Šioje disertacijoje detalai analizuojama tik Lietuvoje vykstanti vidaus migracija. Pirmiausia, 2001 ir 2011 m. Lietuvos gyventojų surašymuose pateikiama informacija apie vidaus migraciją apima tik vienerius metus, kadangi anketoje buvo prašoma nurodyti ar asmuo keitė gyvenamąją vietą per nurodytą (2010 m. kovo 1 d. – 2011 m. kovo 1 d.) laikotarpį. Antra, vidaus migracija buvo fiksuojama tik tuo atveju jei asmeniui migruojant buvo keičiama gyvenamoji vietovė, tad migracija to paties miesto ar kaimo ribose į tyrimą nepatenka. Visgi, dėl pakankamai didelės šių duomenų imties (iš viso gyvenamąją vietą keitė 69392 gyventojai), galima tikėtis, kad jie patikimai atskleidžia bendras vidaus migracijos srautų krypčių ir sudėties tendencijas tiriamuoju laikotarpiu. Trečia, individualios asmens charakteristikos yra žinomos tik surašymo metu, bet ne migracijos metu. Tai reiškia, kad sprendimo migruoti neįmanoma tirti siejant su laike kintančiomis asmens charakteristikomis, tokiomis kaip išsilavinimas, namų ūkio struktūra ar užimtumo statusas. Ketvirta, surašymuose nepateikiami duomenys apie vidaus migracijos priežastis bei motyvus. Galiausiai, pastarieji gyventojų surašymai Lietuvoje (taip pat ir daugelyje kitų pasaulio valstybių) buvo vykdyti pokriziniais metais, todėl juose fiksuota stagnuojančios ekonomikos situacija. Visuomenės ekonominis aktyvumas buvo santykinai žemas, o nedarbo lygis – aukštas. Tai galėjo laikinai paveikti vidaus migracijos srautus. Tikėtina, kad vidaus migracija buvo pasyvesnė, o tarptautinė –

intensyvesnė. Kitose šalyse atliekamų studijų autoriai naudodami surašymų duomenis susiduria su tais pačiais duomenų trūkumais (Leetmaa & Tammaru, 2007; Nivalainen, 2004; Sjöberg & Tammaru, 1999; Tervo, 2000). Nepaisant to, surašymų duomenys išlieka informatyviu duomenų šaltiniu, tačiau aptariant tyrimų rezultatus svarbu žinoti jų apribojimus.

2.4. Administracinio-statistinio suskirstymo problema

Siekiant palyginti sociodemografinius erdvinius procesus vykstančius trijose Baltijos šalyse susiduriama su skirtingo administracinio-statistinio suskirstymo problema. Be to, analizuojamu periodu keitėsi teritorinių vienetų ribos. 2.4 lentelėje ir 2.4 paveiksle pateikiamas Baltijos šalių administracinio-statistinio suskirstymo palyginimas.

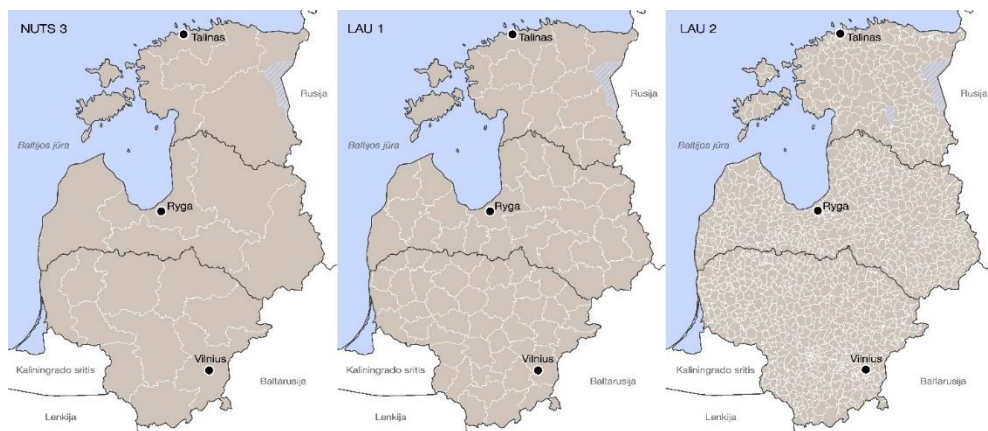
2.4 lentelė. Baltijos šalių administracinis-statistinis suskirstymas (pagal 2017 m. duomenis)

	NUTS 3*	LAU 1**	LAU 2**	Smulkesni statistiniai vienetai
Lietuva	10 apskričių	60 savivaldybių	545 seniūnijos	5898 surašymo apylinkės
Latvija	6 regionai	Dabar šis lygmuo neegzistuoja. Iki 2009 07 01 buvo 33 administraciniai rajonai ir miestai	119 rajonai (novads): 9 miestai ir 110 savivaldybių. Iki 2011 12 31 buvo 522 rajonai (pagasts)	n.d.
Estija	5 regionai	15 apskričių (Maakond)	227 savivaldybės (Vald, linn): 33 miestai ir 193 kaimo vietovės	4669 surašymo apylinkės

*NUTS (angl. Nomenclature of territorial units for statistics) – teritorinių statistinių vienetų nomenklatura. NUTS 1: pagrindiniai socialiniai ir ekonominiai regionai (iš viso 98 regionai ES); NUTS 2: pagrindiniai regioninės politikos taikymo regionai (276); NUTS 3: mažesni regionai skirti specifiniams poreikiams (1,342).

**LAU (angl. Local administrative units) – vietos administraciniai vienetai. LAU 1 (iš viso apie 9,000 regionų ES); LAU 2 (apie 120,000).

2.4 pav. Baltijos šalių administracinis-statistinis suskirstymas 2017 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės

Atsižvelgiant į individualiems tyrimų klausimams reikiamų duomenų prieinamumą, erdvinės analizės atliekamos skirtingais teritoriniais pjūviais: NUTS 3, LAU 1 ir LAU 2. Visgi, šiame darbe siekiama naudoti kuo įmanoma detalesnius teritorinius duomenis. Teritorinis suskirstymas pagal visus tris lygmenis detaliausias yra Lietuvoje. Tad tikėtina, kad ir tyrimų rezultatai Lietuvos atveju bus detalesni. Latvijos atveju, naudotas senasis – iki 2012 m. galiojęs administracinis suskirstymas; šis teritorinis suskirstymas buvo detalesnis, be to, juo buvo paremti ir pastarieji gyventojų surašymai.

Šiame darbe svarbiausias ir lengviausiai palyginamas rodiklis visų šalių atžvilgiu yra gyventojų skaičiaus kaita. Kita vertus, dėl teritorinių vienetų ribų kaitos, buvo susidurta su duomenų palyginimo problema, todėl buvo svarbu perskaičiuoti gyventojų skaičių pagal ribas, kurios būtų vienodos abiejų surašymų atveju. Itin atidžiai tai buvo atliekama su Lietuvos duomenimis seniūnijų lygmeniu. 2011 m. pab. Lietuvoje buvo 549 seniūnijos, tačiau lyginant 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymus įvyko akivaizdžių pokyčių. Remiantis gyvenamųjų vietovių gyventojų skaičiaus duomenimis, dalis seniūnijų buvo apjungiamos ir dalis atskiriamos, iš viso keitėsi maždaug 60-ies seniūnijų ribos. Be to, disertacijoje atliekamų tyrimų tikslais, atskirtos kaimo ir miesto gyvenvietės. Administracinių vienetų ribų kaita itin aktuali yra 3.2.2 ir 3.3.3 skyriuose atliekamų tyrimų rezultatams. Šie tyrimai atliekami remiantis autorės koreguotomis seniūnijų ribomis ir juose analizuojami 593 teritoriniai vienetai (130 miesto seniūnijos ir 463 kaimo seniūnijos). Nors į administracinių ribų pokyčius

ir buvo atsižvelgiama, vis tik, kai kuriais atvejais (ypač perskaičiuojant kitus rodiklius) yra galimos paklaidos. Administracinių ribų kaita taip pat vyko Latvijoje ir Estijoje. Dėl tų pačių priežasčių atsirandančias paklaidas jose taip pat buvo siekiama kiek įmanoma sumažinti. Be to, kai kurie kiti rodikliai palyginami sunkiau ir galimos didesnės paklaidos ir dėl skirtingos duomenų rinkimo metodikos Baltijos šalyse. Su tokiomis pat metodinėmis problemomis, kai tiriami pokyčiai laike, susiduria ir kiti tyrėjai (pvz., Rees, van Imhoff, Durham, Kupiszewski, & Smith, 1998).

3. TYRIMŲ REZULTATAI

3.1. Baltijos šalių gyventojų skaičiaus ir teritorinio pasiskirstymo kaitos bendrosios tendencijos

Šiame skyriuje aptariamos socioerdvinės kaitos tendencijos Europoje ir Baltijos šalyse. Tai leidžia susidaryti bendresnę Baltijos šalių vaizdą Europos kontekste bei Baltijos šalis palyginti tarpusavyje. Atliekama reikšmingiausių statistinių rodiklių analizė bei pristatomi Baltijos šalių ekspertų apklausos rezultatai. Ši disertacijos dalis atskleidžia Europos mastu išskirtinę Baltijos šalių socioerdvinės struktūros raidą, išryškina Baltijos šalyse kylančias socioerdvinės kaitos problemas bei šių šalių panašumus ir skirtumus. Šios dalies rezultatai sąlygojo tolesnių, disertacijoje aprašomų, empirinių tyrimų kryptis.

3.1.1. Baltijos šalys posocialistinio regiono ir Europos kontekste

1.3.1 skyriuje buvo minėta, kad posocialistinio regiono tyrėjai sulaukia kritikos dėl platesnio konteksto nepaisymo. Atsižvelgiant į tai, šio darbo tiriamoji dalis pradedama būtent nuo platesnio konteksto analizės. Kad posocialistinio regiono šalims yra būdingos panašios socioerdvinio vystymosi tendencijos, abejonių nekyla. Tačiau kuo dabartinės šio regiono vystymosi tendencijos skiriasi nuo senųjų kapitalistinių Europos šalių? Koks yra atotrūkis tarp Rytų ir Vakarų Europos ir ar jis mažėja?

Penkis dešimtmečius Vidurio ir Rytų Europos valstybės buvo valdomos pagal komunistinio režimo ir komandinės (planinės) ekonomikos principus (Borén & Gentile, 2007; Sjöberg, 1999), o „Geležinė uždanga“ buvo ideologinio konflikto tarp komunizmo ir kapitalizmo simbolis. Sovietų Sąjungos žlugimas yra laikomas vienu iš svarbiausių pasaulio istorijos įvykių, paveikęs ne tik buvusios sąjungos nares, bet ir daugelį kitų pasaulio valstybių (Smith & Timár, 2010). Pokyčiai, prasidėję

posocialistinėse šalyse, kurie dažnai įvardijami „šoko terapija“ (Leyk, 2016), visų pirma apėmė politines ir ekonomines reformas. Netrukus šie pokyčiai ėmė atsispindėti ir socioerdvinės struktūros kaitoje. Jau beveik tris dešimtmečius (nuo 1990 m.) vykstančią posocialistinių šalių teritorinės organizacijos kaitą galima laikyti tam tikru adaptacijos procesu. Jo metu socialistinės sistemos suformuotos socioerdvinės struktūros transformuojasi į kapitalistinei sistemai ir rinkos ekonomikai palankią teritorinę organizaciją. Reikia pabrėžti, kad ši adaptacija tebevyksta ir, kai kurių ekspertų nuomone (plačiau 3.1.3 skyriuje), yra pačiame pike.

Svarbiausias skirtumas tarp komunistinėje ir kapitalistinėje sistemose besiformuojančios socioerdvinės organizacijos yra tas, kad komunistinėje sistemoje teritorinis planavimas vyksta nekonkurencinės ekonomikos sąlygomis ir gyventojų bei ūkio išdėstymo sprendimai gali būti ir yra motyvuojami, visų pirma, socialinės lygybės ir erdvių skirtumų mažinimo tikslais (miestai vystomi nebūtinai ten, kur ekonomiškai efektyviausia, o kartu ribojamas gyventojų būsto statybos ar įsigijimo vietos pasirinkimas). Sovietų Sąjungoje tai buvo įgyvendinama per žmoniškųjų ir ekonominių išteklių perskirstymą (Bertaud & Renaud, 1997; Samonis, 1995). Tuo tarpu kapitalistinėje sistemoje valstybė ribotai kišasi į teritorinį išteklių (ypač gamybos resursų) perskirstymą, o išdėstymo sprendimai priimami remiantis ekonominės naudos bei gyventojų preferencijų pagrindu. Taigi, daugelyje komunistiniais principais valdytų Europos šalių galiausiai buvo suformuota kitokia, tolygesnė socioerdvinė struktūra. Be to, tiek dėl šios, tiek dėl kitų priežasčių, komunistų partijos vykdoma politika ilgainiui lėmė žemesnius gyvenimo lygio standartus bei technologinį atsilikimą, lyginant su kapitalizme besivystančiomis šalimis. Nenuostabu, kad griuvus Sovietų Sąjungai ir Rytų Bloko šalims perėjus prie kapitalistinio vystymosi modelio šių šalių socioerdvinė organizacija ėmė keistis iš esmės (Brada, 1994; Fischer & Gelb, 1991; Frenkel, 1994).

Sparčią posocialistinių šalių socioerdvinę kaitą pastaraisiais dešimtmečiais lemia ne tik su struktūrinėmis reformomis susijusios priežastys, bet ir įvairūs išoriniai veiksniai, tokie kaip spartus technologinis progresas ir globalizacija. Kai kurių Vidurio ir Rytų Europos šalių tyrėjų nuomone, pereinamasis laikotarpis buvusiose komunistinėse šalyse baigėsi ir dabartinis jų vystymasis turėtų būti vertinamas vien tik iš globalių perspektyvų, kur dominuoja santykinai stabili kapitalistinė aplinka (Sýkora & Bouzarovski, 2012). Iš kitos pusės, pripažįstama, kad posocialistiniame Europos regione formuojasi naujos ir daugeliu atvejų unikalios socioerdvinės struktūros (Borén & Gentile, 2007; Jauhiainen, 2009). Dešimtmečius komunistinės sistemos formuota socioerdvinė organizacija transformuojasi į naujas „vakarietiškas“

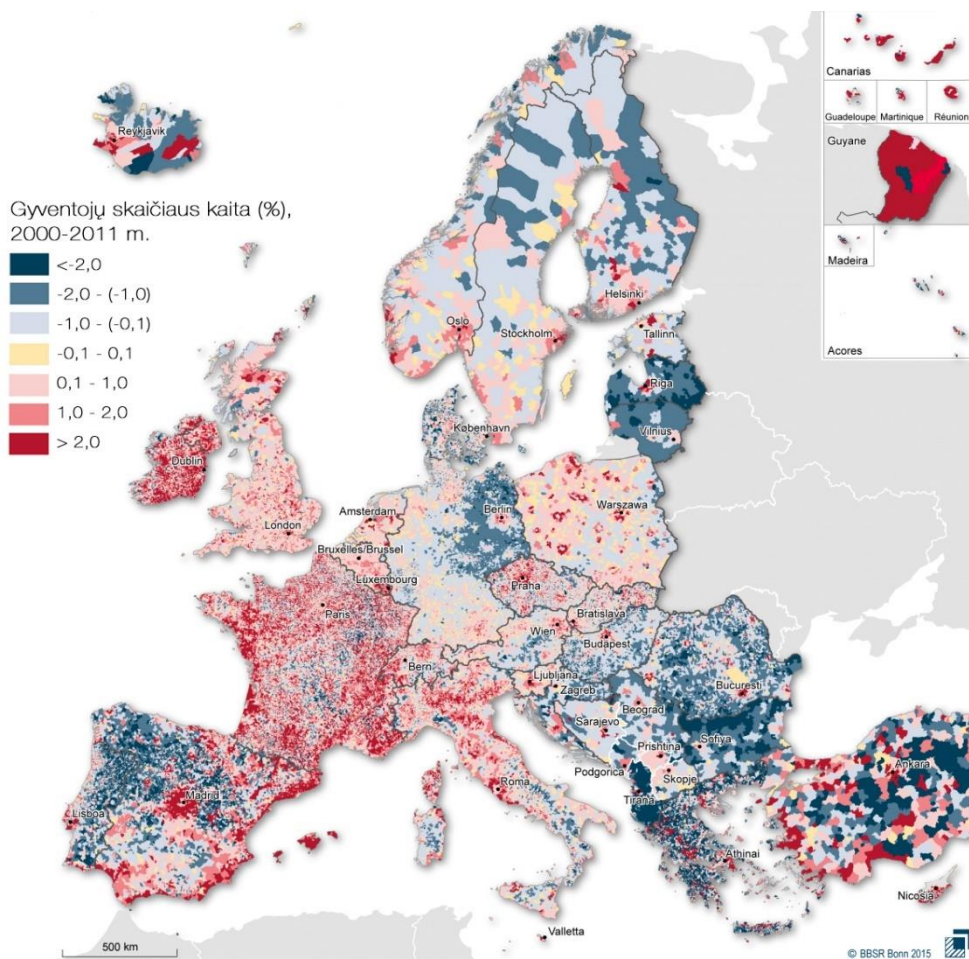
formas. Be to, procesai, vykstantys posocialistinėse šalyse, yra labai intensyvūs: kas Vakarų Europoje vystėsi dešimtmečius, čia įvyksta per žymiai trumpesnį laiką (pvz., suburbanizacija, deindustrializacija, komercializacija). Todėl posocialistinėse šalyse vykstantys procesai yra ne tik įdomūs moksliniu aspektu, bet ir labai svarbūs praktiškai. Tai ypač aktualu kalbant teritorijų planavimo, darnus vystymosi, socialinės atskirties prevencijos ir pan. klausimais.

Vienas iš staiga pasikeitusios Rytų ir Vidurio Europos šalių geopolitinės padėties rezultatų – spartus šių šalių gyventojų skaičiaus mažėjimas ir gyventojų persiskirstymas šalių viduje (Haase, Athanasopoulou, et al., 2013; Haase, Grossmann, et al., 2013; Hospers, 2012; Steinführer & Haase, 2007; 5 priedas). 3.1.1 pav. pateiktame žemėlapyje detalai iliustruojama gyventojų skaičiaus kaita Europoje 2001 – 2011 m. ('German Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development', 2015; Wolff & Wiechmann, 2017). Nors visose valstybėse galima išvelgti „augimo“ ir „traukimosi“ arealų, visgi takoskyra tarp Rytų ir Vakarų Europos yra gana aiški. Bendrame Europos kontekste pagal gyventojų skaičiaus kaitą (mažėjimą) ypač išsiskiria Baltijos ir Balkanų šalys. Jose gyventojų skaičiaus mažėjimas neapsiriboja tik tam tikrais regionais, o apima beveik iš visas šių šalių teritorijas. Tokiai Europos „spalvų mozaikai“, kuri neabejotinai gali būti siejama su struktūrinėmis 1990-ųjų reformomis, daugiausiai įtakos turi tarptautinės migracijos srautai. Sovietų Sąjungos suirimas, o vėliau (2004 m.) Europos Sąjungos plėtra į rytus atvėrė vidines Europos šalių sienas (Kahanec et al., 2010). Mobilumo apribojimų panaikinimas lėmė didelius migracijos srautus, nukreiptus iš Vidurio ir Rytų į Vakarų Europos šalis. Todėl neatsitiktinai 3.1.2 pav. kartoschemoje, vaizduojančioje tarptautinę neto migraciją, matomas dar didesnis kontrastas tarp Rytų ir Vakarų Europos.

3.1.1 pav. kartoschemoje taip pat išryškėja daugeliui valstybių, o ypač Vidurio ir Rytų Europai, bendras socioerdvinės kaitos požymis – metropolinių regionų formavimasis. Tai intensyvios miestų plėtros, dažniausiai tapatinamos su suburbanizacija, pasekmė (Leetmaa & Tammaru, 2007; Nuissl & Rink, 2005; Ouředníček, 2007; Timár & Váradi, 2001). Kaip parodys detalesnė Baltijos šalių analizė (3.2 skyrius), priemiesčiai čia yra vienintelės teritorijos (su nedidelėmis išimtimis), kuriose gyventojų skaičius pastaraisiais dešimtmečiais augo. Turint omenyje, kad komunistiniu periodu visuomenės struktūra buvo gana tolygi (tiek socialiniu, tiek ir teritoriniu atžvilgiu), spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas ir tuo pačiu metu intensyvus metropolinių regionų augimas, turėjo smarkiai modifikuoti

postsocialistinių šalių, ir ypač Baltijos šalių, sociodemografinę erdvinę struktūrą bei pačią gyvenviečių sistemą.

3.1.1 pav. Vidutinė metinė gyventojų skaičiaus kaita Europoje (LAU 1 ir LAU 2 regionai), 2001 – 2011 m

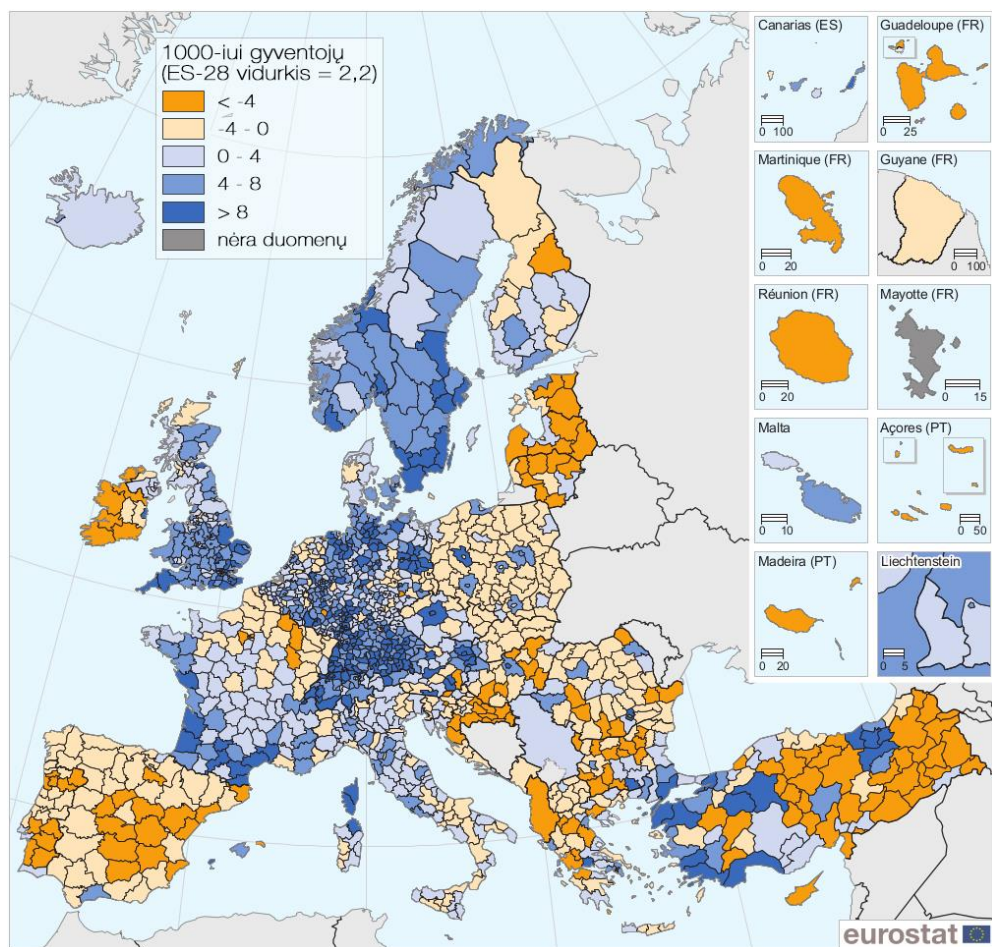

Šaltinis: German Federal Institute for Research on Building Urban Affairs and Spatial Development, 2015

Pagal pagrindinius ekonominius ir socialinius rodiklius, atotrūkis tarp senųjų ir naujųjų ES narių mažėja (Ehrlich et al., 2012; Europos Sąjunga: Regioninė politika, 2011; Lang, 2011). Kita vertus, anot K. Ehrlich et al. (2012, p. 77), „šis atotrūkis mažėja didėjančių regioninių skirtumų šalių viduje sąskaita“. Pavyzdžiui, regioniniai

skirtumai didėja pagal BVP vienam gyventojui rodiklius (žr. Ehrlich et al. 2012, 2 pav.) bei pagal gyventojų skaičiaus kaitą. 3.1.3. pav. diagramoje vaizduojama gyventojų skaičiaus kaita sparčiausiai augusiuose ir mažiausiai augusiuose (ar „besitraukusiuose“) Europos NUTS 3 lygio regionuose per 2000 – 2014 m. laikotarpį.

3.1.2 pav. Tarptautinė migracija Europoje, 2014 m.

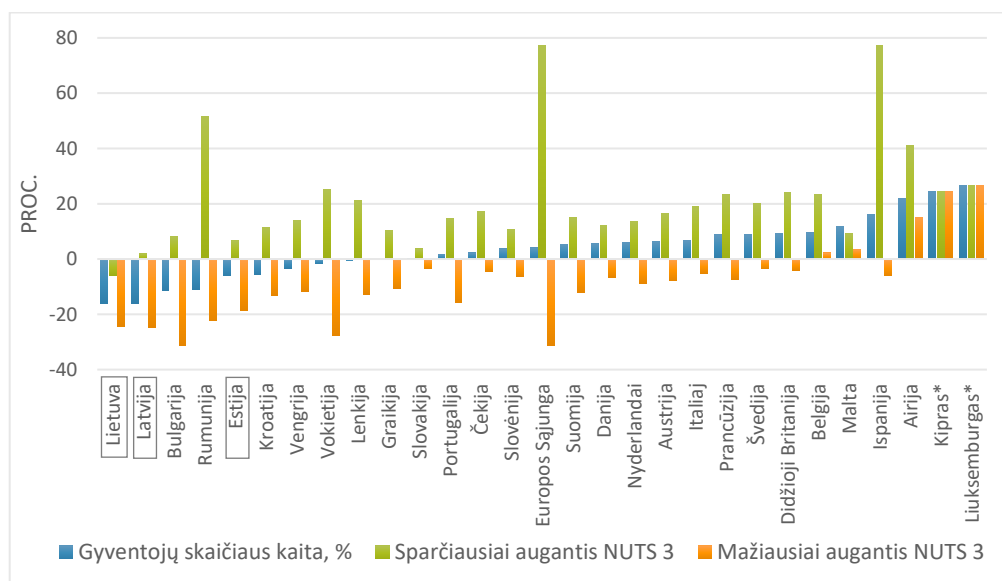

Šaltinis: Eurostat 2017

Kaip ir buvo galima tikėtis, Rytų Europos valstybės išsidėsto kairėje diagramos pusėje, Vidurio Europos – viduryje, o Vakarų – dešinėje. Diagrama rodo, kad nacionaliniu lygmeniu ES narių gyventojų skaičius nagrinėjamu laikotarpiu labiausiai sumažėjo Lietuvoje (-16,2 proc.), Latvijoje (-16,0 proc.), Bulgarijoje (-11,5 proc.), Rumunijoje (-11,2 proc.), o padidėjo Liuksemburge (26,8 proc.), Kipre (24,6

proc.), Airijoje (21,9 proc.), Ispanijoje (16,1 proc.). Matyti, kad lyginant su nacionaliniu lygmeniu, skirtumų amplitudė pagal gyventojų skaičiaus kaitą yra gerokai didesnė labiausiai išsiskiriančių NUTS 3 regionų atveju. Lietuva yra vienintelė šalis, kurioje gyventojų sumažėjo net ir labiausiai „išaugusiame“ regione (Vilniaus apskrityje). Analizuojant duomenis pastebėta, kad „besitraukiantys“ regionai yra daugiausiai kaimiškos teritorijos valstybių periferinėse dalyse. Tuo tarpu sparčiausiai augantys yra miestai ir jų regionai (posocialistinių valstybių tarpe, dažniausiai tai yra sostinių priemiesčiai) arba kurortinės vietovės (ypač pietinėse valstybėse). Kaip kalbėta anksčiau, gyventojų skaičiaus kaitos teritoriniai dėsniniai atspindi metropolizacijos ir periferizacijos procesus, kitaip sakant, regioninių skirtumų ir poliarizacijos šalies mastu didėjimą. Posocialistiniame regione šie pokyčiai yra intensyvesni dėl socialistiniu periodu palaikytos egalitarizmo politikos. Tad šiuo metu vis dar tęsiasi pereinamasis laikotarpis. Tikėtina, kad teritoriniams skirtumams pasiekus tam tikrą lygį, teritorinė organizacija susibalansuos ir gyventojų skaičiaus kaitos pokyčiai nebebus tokie intensyvūs.

3.1.3 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Europoje, 2000 – 2014 m.

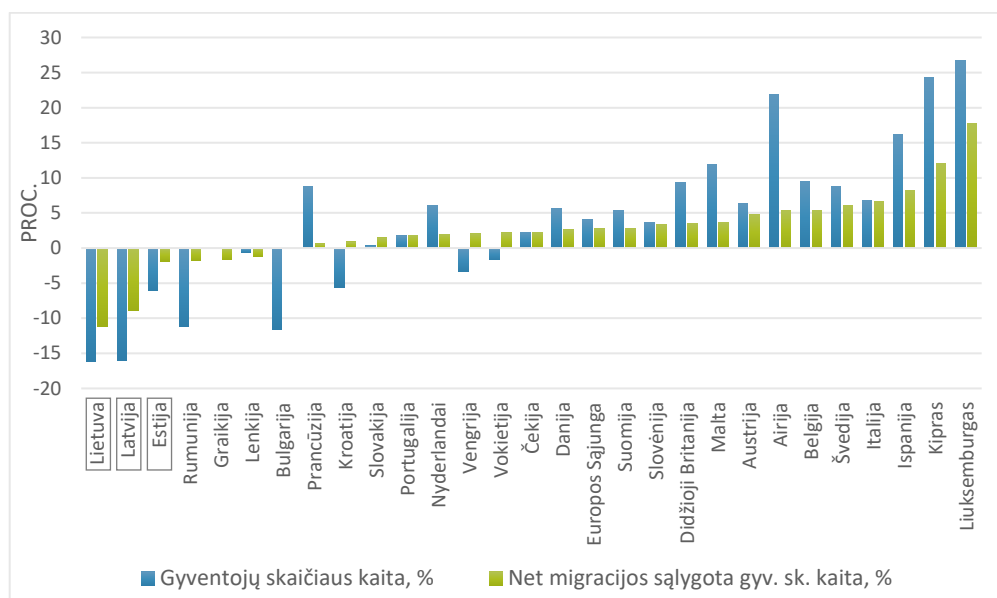

Išimtys: Vengrijos, Graikijos, Austrijos ir Maltos duomenys ne 2000 m., o 2001 m. Slovakijos ir Ispanijos – 2002 m., Slovėnijos ir Nyderlandų – 2003 m., Danijos – 2007 m. * - vienas regionas

Šaltinis: Eurostat, 2015

3.1.4 pav. diagramoje yra lyginama, kokią įtaką Europos šalių gyventojų skaičiui turi tarptautinė migracija. Diagramoje vaizduojama gyventojų skaičiaus kaita ir tarptautinės neto migracijos santykis su gyventojų skaičiumi (gyventojų skaičiaus vidurkiu); t. y., lyginama, kiek kaitos yra lemiama migracijos (panašiai kaip Coleman & Rowthorn, 2011, 2 pav.). Vidurio ir Rytų Europos valstybės vėl rikiuojasi kairėje pusėje. Lietuva, Latvija ir Estija atsiduria išskirtinėje pozicijoje – šiose šalyse itin didelę įtaką gyventojų skaičiaus mažėjimui turi emigracija. Daugelyje ES šalių neto migracija buvo teigiama ir prisidėjo prie jų gyventojų skaičiaus augimo.

3.1.4 pav. Gyventojų skaičiaus kaita ir neto migracija Europoje, 2000 – 2013 m.

Išimtys: Vengrijos, Graikijos, Austrijos ir Maltos duomenys ne 2000 m., o 2001 m. Slovakijos ir Ispanijos – 2002 m., Slovėnijos ir Nyderlandų – 2003 m., Danijos – 2007 m.

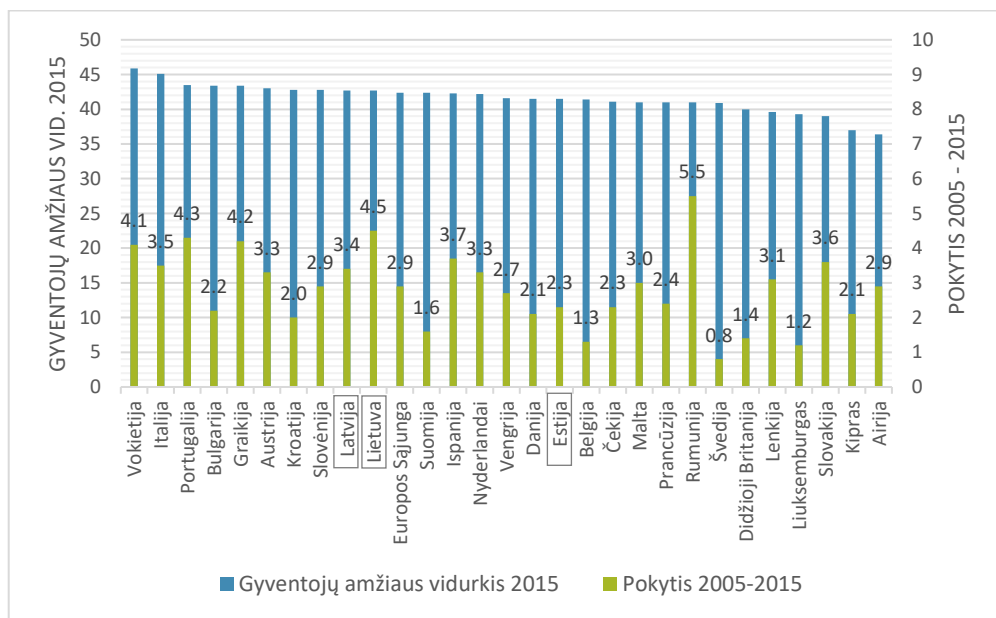
Šaltinis: Eurostat, 2015

Be gyventojų skaičiaus, svarbus rodiklis, atspindintis demografinę potencialą ir iš dalies ekonominę galią, yra gyventojų amžius. Vykstant intensyviai emigracijai, natūralu, kad gyventojų vidutis amžius augs sparčiau, nes dažniausiai emigruoja jaunesni gyventojai. 3.1.5 pav. vaizduojamas Europos šalių gyventojų vidutinis amžius ir jo kaita. Nors šiuo atveju Baltijos šalys nepatenka tarp „seniausių“ Europos šalių, vis tik Lietuvos gyventojų senėjimo tempai yra vieni iš sparčiausių (antra vieta

po Rumunijos). Tai gali turėti rimtų sociodemografinių ir ekonominių pasekmių netolimoje ateityje.

Taigi, matyti, kad pagal analizuotus rodiklius Baltijos šalys yra gana išskirtinės ne tik Europos, bet ir posocialistinių valstybių kontekste. Tai galima paaiškinti tuo, kad priešingai nei kitos Vidurio ir Rytų Europos valstybės (dabar priklausančios ES), Lietuva, Latvija ir Estija tiesiogiai priklausė Sovietų Sąjungai, todėl komunizmo ideologijos bei ekonomikos įgyvendinimas jose buvo nuoseklesnis (Aberg, 2005; Borén & Gentile, 2007; Krišjāne & Bērziņš, 2009). Vėliau, per keliolika metų, iš vienos geopolitinės, ekonominės ir socialinės erdvės „be sienų“ jos integrovosi į kitą panašią – Europos Sąjungos – erdvę. Abiem atvejais sprendimo priėmimo centrai didele dalimi buvo ir yra sutelkti už šių šalių ribų. Baltijos valstybės patyrė tokio laipsnio socioerdvines transformacijas, kokios nebuvo būdingos jokiems kitoms Europos šalims. Buvusios vienu ekonomiškai stipriausių ir pajėgiausių regionų Sovietų Sąjungoje („pozityvia“, patrauklia migrantams periferija), jos tapo vienu iš silpnusių Europos Sąjungos periferinių regionų (Åberg, 2005). Taigi, iš įvaizdžio prasme pozityvios, Baltijos šalys tapo negatyvia periferija. Nuo reformų pradžios jos taip pat išsiskyrė ir vienais iš sparčiausių depopuliacijos tempų pasaulyje (Berzins & Zvidrins, 2011; Eurostat, 2017; United Nations, 2017).

3.1.5 pav. Gyventojų amžiaus vidurkis (metais) ir jo kaita Europoje, 2005 – 2015 m.

Šaltinis: Eurostat, 2015

Atrodytų, kad išskirtinė Baltijos šalių istorinė-geopolitinė situacija turėtų sąlygoti didesnę tyrėjų dėmesį. Deja, iš tiesų yra net atvirkščiai. Palyginamosios studijos, nagrinėjančios posovietines šalis, paprastai neįtraukia Baltijos šalių dėl skirtingos jų dabartinės geopolitinės padėties (priklausymo ES). Tuo tarpu analizuojant Europos Sąjungos šalis, Baltijos valstybėms skiriama itin mažai dėmesio ir retai užsimenama apie išskirtines jų raidos ypatybes, kurios turi labai daug įtakos dabartiniams procesams.

Kol kas, praėjus beveik trims dešimtmečiams nuo komunizmo Europoje pabaigos, skirtumai tarp Rytų ir Vakarų Europos išlieka akivaizdūs. Jie atsispindi ne tik sociodemografiniuose ir ekonominiuose rodikliuose, bet ir visuomenės nuomonėje, pvz., laimės lygio vertinime (European Social Survey, 2016). Dažnai teigiama, kad vienas iš posocialistinių transformacijų rezultatų turi būti neišvengiamas Vidurio ir Rytų Europos šalių supanašėjimas su „senąja“ (EU15) Europa (Smith & Timár, 2010). Žinoma, tame procese didelę įtaką turi ES sanglaudos politika. Yra bandoma kurti scenarijus, kada valstybių išsivystymo lygiai Europoje susilygins. Vieni iš jų prognozuoja, kad tai įvyks 2030 m., kiti teigia, kad posovietinės šalys visada išliks „kitokios“ bendrame Europos kontekste.

3.1.2. Bendrieji Baltijos šalių demografinės raidos bruožai

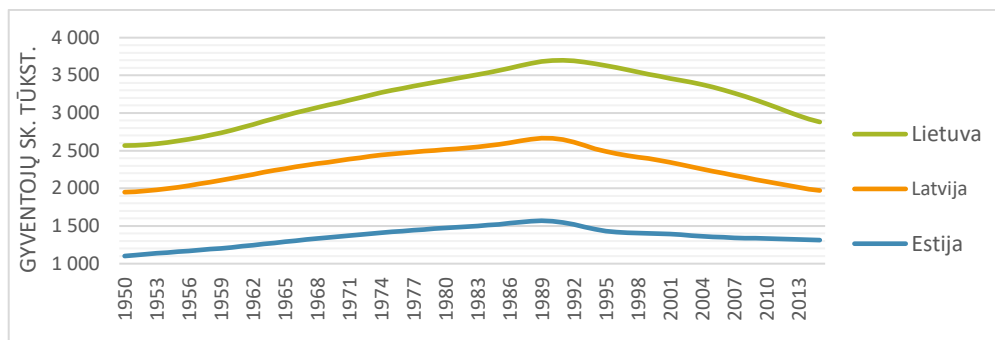
Praeitais skyrius parodė, kad Vidurio ir Rytų Europos šalims būdinga kitokia ir intensyvesnė sociordvinė kaita, lyginant su Vakarų Europa. Be to, posocialistinių šalių kontekste, Baltijos šalys išsiskiria pagal šios kaitos intensyvumą. Svarbu dar kartą pabrėžti, kad išsivystymo skirtumai tarp Europos valstybių mažėja, tačiau auga regioniniai skirtumai šalių viduje. Baltijos valstybių regioninių, o kartu ir sociodemografinių, skirtumų augimas detaliam analizuojamas 3.2 ir 3.3 skyriuose.

Baltijos šalys dėl savo geografinės padėties, panašių istorinių aplinkybių bei ekonominio vystymosi sąlygų dažnai yra išskiriamos kaip atskiras homogeniškas regionas. Dažnai daroma prielaida, kad sociodemografinio erdvinio vystymosi tendencijos jose taip pat turi būti panašios, nes šios šalys patiria panašias transformacijas. Kitaip sakant, erdvinius pokyčius sukeliančios jėgos jose yra panašios; pavyzdžiui, naujų, į didžiuosius miestus orientuotų ekonomikos sektorių, tokių kaip verslo paslaugos, atsiradimas, arba naujų socialinių sluoksnių, turinčių skirtingas galimybes pasirinkti gyvenamąją vietą, susiformavimas. Visgi, svarbus skirtumas tarp Baltijos šalių yra gyventojų teritorinis pasiskirstymas šių šalių viduje, t. y., jų gyvenviečių sistemos. Tai reiškia, kad pagrindas, kuris yra keičiamas rinkos ekonomikos jėgų, yra skirtingas. Viena iš svarbiausių šio darbo prielaidų yra, kad

istoriškai susiklostę gyvenviečių sistemų skirtumai lemia skirtingas socioerdvinių transformacijų tendencijas ir jų pasekmes Baltijos šalyse. Tolimesnėse šio darbo dalyse bus gilinamasi į procesus vykstančius detaliame teritoriniame lygmenyje, tačiau iš pradžių reikėtų palyginti šias šalis pagal bendrus rodiklius nacionaliniu lygmeniu.

Gyventojų skaičiaus kaita. Kalbant apie gyventojų skaičiaus kaitą, svarbios yra dvi dimensijos: kaita laike ir kaita erdvėje. 3.1.6 pav. rodo kad visose trijose šalyse sovietiniu laikotarpiu vyko stabilus gyventojų skaičiaus augimas, o nuo 1990 – 1992 m. gyventojų skaičius ėmė gana sparčiai mažėti. Beje, tikrieji gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai pastaraisiais dešimtmečiais gali būti didesni, nes dalis žmonių nedeklaruoja savo išvykimo (Civinskas et al., 2011).

3.1.6 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalyse 1950 – 2015 m.

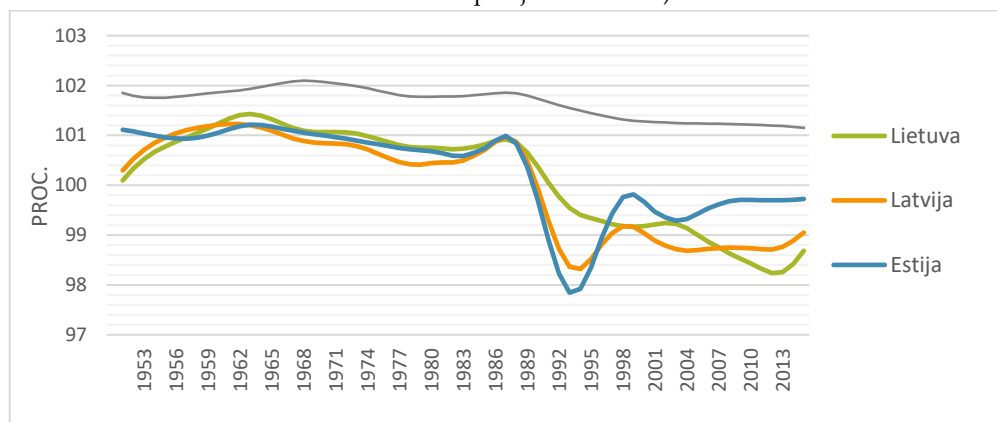
Šaltinis: United Nations, 2017

3.1.7 pav. diagramoje vaizduojama santykinė gyventojų skaičiaus kaita. Įdomu tai, kad sovietiniu periodu visų trijų Baltijos šalių gyventojų kaitos dinamika buvo identiška, tačiau po nepriklausomybės atgavimo ėmė ryškėti akivaizdūs skirtumai. Diagramoje matyti, kad nepriklausomybės pradžioje staigesnė neigiama gyventojų skaičiaus kaita įvyko Latvijoje ir Estijoje. Lietuvoje šis nuosmukis posovietinio laikotarpio pradžioje buvo pastebimai mažesnis. Iš dalies tai galima paaiškinti gausia etninių mažumų iš buvusios Sovietų Sąjungos dalimi Estijoje ir Latvijoje¹⁷ bei atitinkamai didesniais rusakalbių repatriacijos srautais. Ilgainiui būtent Lietuva tapo šio trejeto „lydere“ pagal gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus. Jungtinių Tautų

¹⁷ Lietuvoje rusų tautybės gyventojai 1989 m. sudarė 9,4 proc., o Latvijoje ir Estijoje daugiau nei po 30 proc. (Statistical Office of Estonia, Central Statistical Bureau of Latvia, & Statistics Lithuania, 2003).

duomenimis (United Nations, 2017), nuo 2004 m. santykinis Lietuvos gyventojų skaičius mažėja sparčiausiai. Tuo tarpu Estijoje, kuri buvo pasiekusi ekstremumą 1993 – 1994 m., gyventojų skaičius stabilizavosi anksčiausiai (nors tai gali būti susiję su skaičiavimo metodikos pokyčiais). Didelis Baltijos šalių atotrūkis matosi jas lyginant su bendra pasaulio gyventojų skaičiaus kaita.

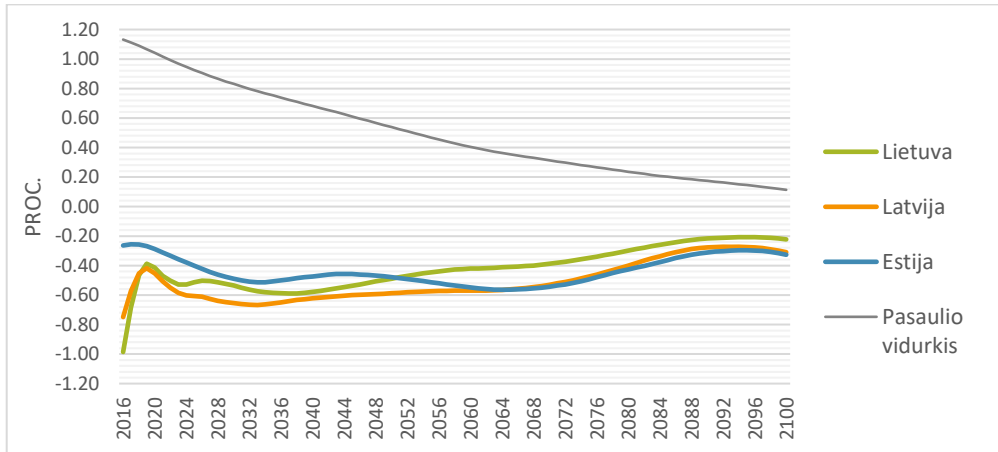
3.1.7 pav. Santykinė gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalyse, 1950 – 2015 m. (lyginant su kiekvienais praėjusiais metais)

Šaltinis: United Nations, 2017

Jungtinių tautų pateikiamos gyventojų skaičiaus kaitos prognozės yra gana panašios visoms trims Baltijos šalims (3.1.8 pav). Numatoma, kad 21 a. depopuliacijos tempai palaiapsniui lėtės visose šalyse. Įdomu tai, kad nors pastarasis metais Lietuvos gyventojų skaičius mažėja sparčiausiai, prognozuojama, kad nuo 2050 m. Lietuvos demografinė situacija trijų valstybių tarpe turėtų tapti stabiliausia. Lietuvos gyventojų skaičius 2100 m. turėtų būti vos virš 2 mln., Latvijos – 1,3 mln., Estijos – 0,9 mln. Tuo tarpu pasaulio populiacija išaugtų iki 11,2 mlrd. gyv. Žinoma, šios prognozės nebūtinai turi pasiteisinti.

3.1.8 pav. Gyventojų skaičiaus kaitos prognozė esant vidutiniam scenarijui, 2016 – 2010 m. (lyginant su kiekvienais praėjusiais metais)

Šaltinis: United Nations, 2017

Kyla klausimas, kodėl Baltijos šalys pasižymi skirtinga gyventojų skaičiaus kaitos laike dinamika. Tikėtina, kad skirtumai egzistuoja ir kalbant apie teritorinę pokyčių dimensiją. Žinoma, dalį atsirandančių skirtumų galima bandyti paaiškinti ekonominėmis priežastimis, bet neabejotinai svarbios yra ir istorinės aplinkybės. Pavyzdžiui, Estijoje antrasis demografinis perėjimas prasidėjo anksčiau, todėl gimstamumo pokyčiai Lietuvoje ir Estijoje skiriasi laike. Lietuvoje 6-ajame dešimtmetyje vyko spartesnis gyventojų skaičiaus augimas (3.1.7 pav.), tuo tarpu Estijoje jis buvo žymiai nuosaikesnis, o tai, tikėtina, buvo viena svarbiausių vėlesnių imigracijų į šias šalis iš kitų Sovietų Sąjungos regionų skirtumų priežasčių. Tikėtina, kad ir pastarųjų metų emigracijos skirtumai tarp Baltijos šalių iš dalies nulemiami skirtingos gyventojų amžiaus struktūros, nes skirtingo amžiaus gyventojai pasižymi skirtingu migraciniu elgesiu. Šioje disertacijoje bus gilinamasi į tai, kokią įtaką socioerdvinės kaitos procesams turi skirtingos Baltijos šalių gyvenviečių sistemos. Iki šiol jų įtaką sociodemografiniams procesams buvo labai mažai tirta.

3.1.3. Baltijos šalių socioerdvinio vystymosi tendencijos (remiantis ekspertų apklausomis)

Siekiant geriau suprasti Baltijos šalių socioerdvinės struktūros kaitą, šią kaitą lemiančius procesus bei nustatyti aktualiausias kryptis tolesniam empiriniam tyrimui, buvo pasitelktos ekspertų apklausos. Šiame darbe ekspertų apklausos yra

taikomos kaip apžvalginis metodas, o jų metu gauta informacija nėra tiesiogiai naudojama tyrimo išvadoms. Ekspertų atsakymų panašumas ir skirtumai taip pat leido atskleisti aktualiausius tyrimo aspektus. Pusiau struktūruoto interviu metodu 2015 – 2016 m. buvo apklausti 6 Estijos, 4 Latvijos, 4 Lietuvos ekspertai (jų aprašymas 2 priede), turintys kompetencijos ir patirties socioerdvinių tyrimų ir/ar teritorijų planavimo srityse. Ekspertų buvo prašoma pateikti savo nuomonę įvairiais klausimais, susijusiais su gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaita ir didėjančiais regioniniais skirtumais šalių viduje (apklausos klausimynas pateiktas 3 priede).

Pirmiausia respondentų buvo klausama ar dabartiniai socioerdvinės kaitos procesai, jų nuomone, yra posovietinių transformacijų tęsa ar jie daugiau lemiami pasaulinių procesų konteksto. Visi respondentai teigė, kad dabartiniam Baltijos šalių vystymuisi svarbūs yra abu veiksniai, taip patvirtindami tyrėjų, teigiančių, kad erdvinės struktūros pasižymi didele inercija, nuomonę (Sýkora, 1999a). Iš kitos pusės, ekspertų nuomone, posovietinio perėjimo pasekmės jaučiamos vis mažiau. T. Tammaru (Estija) mažėjančią sovietinio laikotarpio įtaką dabartiniams reiškiniams aiškina tuo, kad daugeliu atžvilgiu Baltijos šalys jau adaptavosi prie dabartinės geopolitinės situacijos kuriamos aplinkos. Pasak T. Tammaru, kalbant apie gyventojų teritorinį pasiskirstymą, vis didesnę svarbą įgyja globalios tendencijos, tokios kaip miestų patrauklumas darbo vietų, laisvalaikio ir kt. atžvilgiais. R. Ahas (Estija) pirmenybę dabartiniams socioerdvinės kaitos procesams taip pat teiktų globaliems veiksniams, itin sustiprėjusiems po 2008 – 2011 m. finansinės krizės, sustabdžiusios ekstensyvios miestų plėtros bumą. Anot eksperto, tai buvo labai teigiama krizės pasekmė. N. Strautmanis (Latvija) taip pat pažymėjo, kad Rygos priemiesčių plėtros mastai žymiai sulėtėjo nuo 2008 m., kuomet sulėtėjo visos šalies ekonomikos augimas. Pasak D. Burneikos (Lietuva), struktūrinių pokyčių atžvilgiu, posovietinės dimensijos dabartiniuose reiškiniuose yra nedaug ir jų reikšmė nedidelė, tačiau socioerdvinės struktūros kaitai Lietuvoje daug įtakos turi sovietiniu laikotarpiu suformuota apgyvendinimo sistema, kuri pastaraisiais dešimtmečiais patiria itin didelius pokyčius, prisitaikydama prie naujos politinės sistemos bei ekonominės ir socialinės struktūros.

Kalbinti ekspertai išskirtų du vystymosi etapus, būdingus posocialistinėms šalims. K. Leetmaa (Estija) ir M. Bērziņš (Latvija) teigė, kad pereinamojo laikotarpio pradžioje (t. y., po 1990 m. įvykusio šoko iki 2000 m.) pokyčių tempas buvo labai didelis. Tuo metu vyko dideli instituciniai pertvarkymai, privatizacija, intensyvi suburbanizacija. Nuo 2000 m. socioerdvinių pokyčių pobūdis pasikeitė. Pasak K. Leetmaa, erdvinė kaita prasidėjo vėliau nei institucinė ir, nors posocialistinės

transformacijas jau galima laikyti įvykusiomis, erdvė dar nebaigė prie jų prisitaikyti. Anot respondentės, pokyčių mastas antrajame nepriklausomybės dešimtmetyje atrodo sulėtėjęs, tačiau dabar intensyvesni yra stratifikacijos procesai (kokybinio tipo pokyčiai). Tos pačios nuomonės buvo ir R. Ahas: „Abu laikotarpius transformacijos buvo intensyvios, bet jos buvo skirtingos. Pirmąjį dešimtmetį vyko institucinė kaita ir struktūriniai pokyčiai. Dabar daugiau vyksta atstatymas, esamų erdvinių struktūrų gerinimas.“ Visi ekspertai pažymėjo, kad didelę įtaką Baltijos šalių socioerdviniam vystymuisi turėjo įstojimas į ES: jos teikiama didelė finansinė parama, laisvas žmonių ir kapitalo judėjimas.

Kaip vieną iš labiausiai matomų erdvinio šalių vystymosi pokyčių nepriklausomybės laikotarpiu respondentai įvardijo didėjančią kontrastą tarp sostinių formuojamų regionų ir likusių teritorijų, t. y., gyventojų koncentracijos procesą (kitaiip metropolizacija). Visi ekspertai patvirtino, kad sostinių regionai yra vienintelės pastaraisiais dešimtmečiais augančios teritorijos, tuo tarpu didžiausią nuosmukį patiria toliausiai nuo sostinių esantys ir retai apgyventi regionai. Šiuo atžvilgiu tendencijos visose šalyse yra vienodos, nepaisant skirtingų jų miestų sistemų (plačiau 3.2.1 skyriuje).

Netolygaus regioninio vystymosi priežastys, pasak ekspertų, daugiausiai sietinos su struktūriniais ekonomikos pokyčiais, prasidėjusiais po nepriklausomybės atstatymo. R. Ahas teigimu, „Įvyko dideli pokyčiai pirminiame sektoriuje, nes dėl automatizacijos ir efektyvumo didėjimo sumažėjo darbo vietų poreikis. Žmonės yra priversti migruoti į didžiuosius miestus, kuriuose dabar ir yra sukoncentruota didžioji dalis ekonominės veiklos.“ Anot G. Raagmaa (Estija), Estijoje nuo 1990 m. pirminiame sektoriuje darbo vietų skaičius sumažėjo apie 85 proc. Tuo tarpu D. Burneikos nuomone, „Centralizacija ir periferizacija yra tiek posovietinis, tiek pasaulinis reiškinys, tad natūralu, kad esant dviem varomosioms jėgoms pokyčiai vyksta sparčiau. Kontrastas ryškėja ne tik šalių viduje, bet ir globaliu lygmeniu. Tad visų lygių kontrastas performuoja Lietuvą ir kitas posovietines šalis. Centralizacijos ir periferizacijos reiškiniai nebūtinai yra susiję su problemomis. Šalies mastu periferiškumas didėja ir vis labiau dominuoja centrai – tai globalus reiškinys. Bet tuo pačiu metu kontrastas (visais lygiais) gali ir mažėti.“

Reikia pažymėti, kad daugelis kalbintų respondentų skeptiškai vertino dabartines regioninio vystymosi tendencijas. Anot jų, problemos kyla tiek sparčiai augančiuose sostinių regionuose (dėl nepakankamo švietimo sistemos tinklo išvystymo, aprūpinimo būstu ir jo kokybės, susisiekimo, priemiesčių plėtos), tiek ir periferiniuose regionuose. Pastaruosiuose mažėjantis gyventojų skaičius sąlygoja

mažesnę šių teritorijų ekonominį potencialą, o tai savo ruožtu lemia darbo vietų trūkumą, nepakankamą aprūpinimą įvairiomis socialinėmis paslaugomis ir kt., be to, čia formuojasi ir vis nepalankesnė amžiaus struktūra, kuri dar labiau gilina esamas problemas. Būtent tokia vystymosi schema apibūdinama kumuliacinio augimo teorinėje perspektyvoje, kuri plačiau buvo aptarta 1.2.3 skyriuje. Ypač skeptiškas vykstančių tendencijų atžvilgiu Lietuvoje yra urbanistas M. Pakalnis: „Centralizacija ir regioninių centrų reikšmės mažėjimas, mano supratimu, yra labai netikęs procesas. Dabar Vilnius „nusiurbia“ viską iš kitų miestų, kuriuose nebelieka potencialo. Tada jie dar labiau skursta, darosi dar labiau nepatrauklūs.“ Beje, tokia nuomonė yra vyraujanti tarp Lietuvos architektų-urbanistų. Kaip rašo Z. J. Daunora (2013), cituodamas V. Stauską, „policentriškumo kryptį nutarta laikyti prioritetine ir perspektyvia visos šalies ar didelio regiono mastu. Gamybos, kultūros, mokslo ar kitų funkcijų koncentracija viename centre – net jei tai būtų sostinė – laikoma ydinga ir pasenusia praktika, naujomis sąlygomis menkai motyvuota ir socialiai, ir ekonomiškai.“ Tikėtina, kad tokia nuomonė yra stipriai paveikta Lietuviškos urbanistinio planavimo tradicijos, kylančios iš K. Šešelgio darbų vieningosios apgyvendinimo sistemos tema. M. Hiob (Estija) ir T. Kokins (Latvija) nuomone, gyventojų skaičiaus mažėjimas mažesniuose miestuose ar gyvenvietėse dažnai yra lydimas nesaugumo augimu bei prastu psichologiniu klimatu ten liekantiems. D. Burneikos nuomone, liekantys gyventi besitraukiančiuose regionuose taip pat gali imti gyventi geriau: turėti daugiau žemės, efektyviau panaudoti techniką ir pan., tačiau, pasak jo, – visada yra kritinės žmonių resursų ribos.

Ekspertų buvo klausama, kiek, jų nuomone, dar tęsis centralizacijos procesas. Pasak T. Tammaru, „Žmonių mobilumas ėmė sparčiai didėti nuo 2000 m. (iki tol didėjo pajamų skirtumai, socialinė diferenciacija) ir šiuo metu jis yra pike. Anksčiau ar vėliau ši tendencija pasikeis, nes migracijos iš kaimiškų teritorijų potencialas jau dabar yra sumažėjęs. Dinamiškiausia teritorija yra Talino regionas ir mobilumas jo viduje išliks aukštas.“ Tos pačios nuomonės buvo ir K. Leetmaa: „Centralizacijos mastas turi nustoti augti, nes mažėja žmonių resursai kaimiškose teritorijose, kurie nuo 1990-ųjų m. daugiausia „augino“ miestus. Didžiausia žmonių grupė jau paliko kaimiškas teritorijas. Tą patį galima pasakyti ir apie emigravusiuosius į užsienį.“ R. Ahas nuomone, „Procesas lėtėja, jis beveik baigėsi. Resursų nebėra. Dabar daugiau vyksta procesai tarp miestų – iš mažesnių į didesnius. Regionų centrų gyventojai juda link Tartu ir Talino. Didėja kasdienės migracijos atstumas – Estijoje apie 10 proc. gyventojų dirba toliau nei 20 km nuo namų. Tartu šis atstumas siekia 10 km, Taline – 30 km.“ P. Metspalu (Estija) teigimu, „Estijos centralizacija tęsis, tačiau prognozės

rodo, kad net Talinas augs tik dar 10 metų. Tada mažėjimas prasidės ir čia. Žiūrint į dabartinius gimstamumo ir imigracijos rodiklius, Talinas neturi labai šviesios ateities. Prognozės rodo, kad per artimiausius 10 metų į Talino regioną, kuris yra turtingiausias Estijoje ir yra pagrindinė vidaus migracijos kryptis, atsikraustys tik 4,5 tūkst. žmonių. Palyginus, tai yra labai maži skaičiai. (Žinoma, atidarius imigracijos kanalus, situacija būtų kitokia.) Iš tiesų, niekur Estijoje nėra augimo. Pagal populiacijos kaitą tik kai kurie regionai atrodo geriau, tačiau, bet kuriuo atveju, prognozės nėra optimistinės. Tai žinutė, kurią mes siekiame perduoti politikams.“ Latvijos, kaip ir Estijos, ekspertai prognozuoja, kad centralizacija tęsis, tačiau resursai yra mažėjantys. Pasak M. Bērziņš, „Nacionaliniu lygmeniu viskas vis labiau koncentruojasi aplink Rygą. Tai tendencija vykstanti nuo senų laikų. Pačiame Rygos regione vyksta dekoncentracija, nes žmonės iš vidinio miesto kraustosi į priemiesčius.“ Respondento teigimu, „Kalbant apie skaičius, Rygą lyginti su kitais Latvijos miestais atrodo tiesiog juokinga, nes ji dominuoja labai smarkiai. Tyrimai, paremti mokesčių srutais, rodo, kad Ryga gauna ir siunčia mokesčius į visas savivaldybes. Yra žmonių, kurie darbo tikslais keliauja net 3 val. automobiliu (pvz., iš Daugpilio). Teritorijose už Rygos metropolio žmonių resursai nuolatos mažėja.“ Z. Krišjāne (Latvija) teigimu, „Rygos gyventojų skaičius mažėja, tačiau koncentracijos tendencijos tęsiasi, ypač kalbant apie ekonomiką. Manau, kad ekonomikos koncentracija tęsis, ypač tokiose srityse kaip finansai, investicijos, technologijos. Visa tai neabejotinai bus Rygoje.“

Visi kalbinti Lietuvos ekspertai buvo vieningi teigdami, kad Lietuvoje šiuo metu yra trys nacionaliniu mastu svarbūs centrai: Vilnius, Kaunas ir Klaipėda, tačiau jų nuomonės išsiskyrė bandant prognozuoti šių miestų vaidmenį ateityje. D. Krupickaitė išskirtų Vilniaus-Kauno dvimiestį ir Klaipėdą. Anot pašnekovės, pasaulinės tendencijos (pvz., Vokietijos atvejis) rodo, kad nepaisant sumažėjusio kaimiškų teritorijų potencialo, centrų augimo potencialas dar neišsisėmė ir neišsisems taip greitai. Metropolizacija Lietuvoje šiuo metu vyksta pilnu tempu. D. Krupickaitės teigimu, vis daugiau atsiranda grįžimo į miestą atvejų, kas Vakarų Europoje jau kurį laiką yra gana dažnas reiškinys. Tuo tarpu, D. Burneika teigė, kad Vilniaus atotrūkis nuo kitų miestų bus labai didelis. Eksperto nuomone, „Centralizacija stiprės, bet tai nebūtinai yra neigiamas reiškinys. Periferiniams regionams svarbu surasti savo nišas.“ Kalbant apie kitų miestų ateitį, M. Pakalnio nuomone „Kauno gyventojų mažėjimo tempai yra tokie, kad jis net stabilizuotis neturi šansų. Buvo beveik 400 tūkst. gyventojų, dabar Kaunas praradęs 80 tūkst. žmonių. Tai labai dideli nuostoliai. Pažiūrėjus į gyventojų skaičiaus mažėjimo grafiką, supranti, kad tu jo nesustabdysi.

Tuo tarpu Klaipėdos mažėjimo tempai mažesni. Ji turi geresnius šansus stabilizuoti gyventojų skaičių.“ Respondentas taip pat pateikė šiuos skaičiavimus: „Manau, kad po 10 – 20 metų Vilnius bus toks kaip dabar. Klaipėda sumažės. Kaunas taps beveik lygus Klaipėdai, gal kiek didesnis... Jei Ryga ir toliau praras gyventojus kaip praranda dabar, o Vilnius truputį pradės augti, tai apie 2030 – 2040 metus jie bus tokio pat dydžio miestai. Tačiau tikėtina, kad nebelikus žmonių regionuose ir sumažėjus vidaus migracijai, nustos augti ir Vilniaus regionas.“ M. Pakalnis tokią koncentracijos tendenciją Lietuvoje vertina labai neigiamai. Jo nuomone, nesiimant efektyvios regioninės politikos, Lietuvos ateitis bus tokia, kokią dabar matome Latviją. Pasak eksperto, „Galima pažiūrėti, kokios bėdos dabar yra Latvijoje, mes jas turėsime po 10 – 15 metų. Turime išlaikyti daugiacentrę šalį, bent penkis pagrindinius centrus-miestus.“¹⁸

Kaip buvo aptarta anksčiau, Estijos ir Latvijos miestų sistemos yra monofunkcinės su aiškiai dominuojančiomis sostinėmis, tuo tarpu Lietuvos miestų tinklas yra tolygesnis. Ekspertų buvo klausama, ar monocentrinė sistema yra privalumas, ar trūkumas mažai valstybei. R. Ahas teigimu, „Galvojant apie ateitį, įvairovę, mes negalime pasilikti su vienu miestu. Jei turi vieną didelį miestą, tada tai ne valstybė. Nėra skirtingų nuomonių, subkultūrų, įvairovės. Policentrinė struktūra daug lankstesnė ir stipresnė. Monocentrinėje struktūroje gali rinktis tik iš vieno kelio. Mūsų atveju – tai Talinas. Tai negerai ir ekonomikai, nes žmonės nustoja mokytis. Jie siekia gauti paprastą darbą Taline, vietoj to, kad stengtųsi dėl geresnės vietos. Monocentrinis modelis nėra gerai valstybei.“

Latvių urbanisto T. Kokins nuomone, mažesni miestai ir miesteliai praradami gyventojus praranda ir savo identitetą, kultūrą. Jo nuomone, žmonių sukongravimas vienoje erdvėje yra efektyvesnis ekonomiškai, tačiau tokiu būdu prarandama kultūrinė įvairovė. Jaunų Latvijos urbanistų grupė savo projektuose siekia suderinti teritorijų planavimą kartu su lokalaus identiteto stiprinimu. Viena iš svarbiausių šio darbo prielaidų yra, kad istoriškai susiklostę apgyvendinimo sistemų skirtumai lemia skirtingas socioerdvinių transformacijų tendencijas ir jų pasekmes Baltijos šalyse.

Kiek iš kitos perspektyvos į monocentrinę miestų sistemą pažvelgė T. Tammaru: „Daugelis darbų reikalauja artumo, tiesioginio kontakto, susitikimų. Tie kurie dirba Tartu, vis tiek turi daug reikalų Taline. Bet kuriuo atveju žmonės važiuos

¹⁸ Išsamus M. Pakalnio interviu panašia tema: <http://www.delfi.lt/verslas/nekilnojamas-turtas/lietuviu-noras-tureti-nama-priemiestyje-atsisuks-pries-juos-pacius.d?id=69293162>

į Taliną dėl įvairių priežasčių. Nemanau, kad Estijoje įmanoma kitokia miestų sistema. Jei nori turėti gerą darbą, nelabai turi pasirinkimo. Žinoma, galima kurti darbo vietas kažkur už Talino, bet sunku įsivaizduoti, kaip žmonės ten gyventų ir dirbtų. Jie vis tiek palaikytų nuolatinius ryšius su Talinu. Neturiu idėjų, kas galėtų pritraukti žmones į kitas vietas... Reikalinga kritinė masė žmonių.“ M. Bērziņš teigė, kad „Visą nepriklausomybės laikotarpį buvo idėjų stiprinti lokalius centrus, tačiau tai nelabai pasiteisina. Mes turim mažus resursus. Juos paskleidus po šalį būtų taip, kad niekas nieko negauna, todėl geriau turėti juos sukonzentruotus vienoje vietoje. Dabar didžiausia investicija – statomos autobusų stotelės. To privalumas – žmonėms sudaromos geresnės sąlygos atvažiuoti į Rygą. Esamą (sovietmečiu suformuotą) gyvenviečių sistemą išlaikyti sunku. Su Ryga konkuruoti kitiems Latvijos miestams yra neįmanoma, nes būtent čia sukaupta didžioji dalis žmonių, investicijų, universitetų.“ Tos pačios nuomonės buvo Latvijos ekspertė Z. Krišjāne: „Jei stengsimės stabdyti Rygos vystymąsi, nukreipdami potencialą kitų centrų vystymui, sustabdysime visos šalies augimą.“

Estijos ir Latvijos ekspertų nuomone, Lietuva miestų sistemos atžvilgiu turi pranašumą. Jų manymu, policentrinėje šalyje yra lengviau išlaikyti gyventojus, mažesnis teritorijų tuštėjimas, regioniniai skirtumai, mažesnio masto centralizacijos procesas. R. Ahas žodžiais, „Nors mažiau žinau apie Lietuvą, tačiau turiu įvaizdį, kad Lietuva turi daugiau žmonių ir potencialo kaimiškose teritorijose. Gal ir procesai Lietuvoje yra ne tokie spartūs lyginant su Estija ir Latvija.“ Visgi, kaip matyti iš pateiktų Lietuvos ekspertų nuomonių, kaita mūsų šalyje kai kuriais atvejais yra net intensyvesnė, ir tai galima sieti būtent su šalies policentriškumu. Pavyzdžiui, pasak D. Burneikos, „Statistika rodo, kad emigracijos mastai, o kartu ir depopuliacija, Lietuvoje yra spartesnė nei kitose Baltijos šalyse. Tai gali būti siejama su dideliu policentriškumu ir mažesne koncentracija, t. y., didesnė dalis gyventojų gyvena vietose, kuriose nėra daug gerai apmokamų darbų. Tokioje policentrinėje sistemoje ryšiai tarp sostinės, kurioje tokių darbų koncentracija didžiausia, ir periferijos, iš kur žmonės turi neišvengiamai išvažiuoti, yra silpni. Todėl sprendimai emigruoti ne į sostinę, o į užsienį yra labiau tikėtini. Mažesnis pirminis koncentracijos laipsnis lemia intensyvesnę koncentraciją dabartiniu metu, o kartu ir spartesnę periferizaciją.“ Nors, D. Burneikos nuomone, didelis koncentracijos laipsnis nėra gerai, tačiau neoliberalios ekonomikos sąlygomis, kur valstybės vaidmuo yra labai mažas, didėjanti koncentracija yra neišvengiama. Anot eksperto, palyginus su kitomis nedidelėmis Europos valstybėmis, Lietuvos koncentracijos laipsnis išlieka mažesnis.

Anot R. Ahas, „Nors koncentracija Estijoje didėja, tačiau regioniniai centrai išlaikys svarbų vaidmenį miestų sistemoje. Jie turi potencialo stiprėti, nes aplinkinių teritorijų gyventojai yra vis labiau ir labiau susiję su regioniniais centrais. Problema yra kaimiškos teritorijos ir maži miestai, todėl lokalių centrų augimą taip pat reikia stimuliuoti. Į tai ketinama nukreipti Estijos regioninę politiką, bet neaišku ar tai bus efektyvu. Manau, kad ši politika turi daugiau logikos nei ankstesnė, kai ES pinigai ėjo skirtingoms vietos bendruomenėms. To rezultatas nebuvo labai geras ir gyventojų skaičius mažėjo toliau. Bet kuriuo atveju, žmonės bus priklausomi nuo didesnių centrų darbo vietų ir paslaugų atžvilgiu.“ G. Raagmaa pabrėžė socioekonominę metropolizacijos pusę: „Talinas augs, tačiau svarbu tai, kad miestas kenčia nuo savo paties augimo. Jame brangu gyventi, tad daug žmonių gyvena kitur ir važinėja į miestą kelis kartus per savaitę. Kasdienės migracijos zona apima didelę Estijos teritoriją, o įveikiamas atstumas dažnai siekia ir 70 km. Šiais laikais turi turėti darbą, kurį įperki. Važinėti didelius atstumus yra laiko ir resursų švaistymas. Reikia vystyti regioninius centrus. Žmonės mažuose miestuose turi daugiau kokybiško laiko.“ N. Strautmanis teigimu, Latvijos centrinė valdžia skatina policentrinį šalies vystymąsi siekdama užtikrinti paslaugų prieinamumą regioniniuose centruose. Anot eksperto, nors gyventojų skaičius sparčiai mažėja, regioninių centrų vaidmuo nuo nepriklausomybės atgavimo stipriai nepakito: aplinkiniams regionams jie vis dar tiekia svarbias administracines, sveikatos, švietimo paslaugas, čia yra bankai, kultūros, prekybos ir paslaugų įstaigos, daug darbo vietų. Iš kitos pusės, N. Strautmanis teigė, kad vykstantys apgyvendinimo sistemos pokyčiai (pvz., didėjantis centro-periferijos kontrastas ir kt.) yra negrįžtami, tačiau kaita vyksta teisinga kryptimi; pavyzdžiui stipri šalies sostinė Ryga tokiu būdu išlaiko savo konkurencinę galią makro-regioniniu mastu (Baltijos šalyse). Regioninių centrų stiprinimo politiką palaikė daugelis respondentų, tačiau jie taip pat pripažino, kad tai nesustabdys gyventojų skaičiaus mažėjimo kaimiškose teritorijose. Pasak M. Hiob, „Mokyklų tinklo stiprinimo politika (kuomet kuriamos stiprios gimnazijos regioniniuose centruose, aptarnaujančios ir kaimiškas teritorijas) laikinai nukreipia migraciją į regioninius centrus, tačiau kaimiškos teritorijos vis tiek tuštėja, o iš regionų centrų žmonės vėliau migruoja į Taliną ar į užsienį.“

Ekspertai neišreiškė konkrečios nuomonės apie tai, kokia ateitis laukia periferinių regionų. Paklaustus ar jie turi potencialą ir ar jų vystymasis turi būti skatinamas – dažnas atsakymas būdavo „Nežinau.“ T. Tammaru teigė, kad „Vienintelis periferinių regionų konkurencinis pranašumas yra gamtinė aplinka. Tokios teritorijos galėtų būti patrauklesnės žmonėms, kurie yra nepriklausomi nuo

darbo vietas, pvz., pensininkams. Paprastai kalbama, kad norint atgaivinti stagnuojančius regionus, reikia kurti darbo vietas, pritraukti verslą, tačiau realiai tai įgyvendinti teritorijose, kur yra mažai gyventojų, labai sunku. Atlyginimai jose maži ir nepatrauklūs jauniems žmonėms. Papildomas reguliavimas, augimo skatinimas reikalautų daug investicijų, tačiau neaišku, kiek sėkmingos jos būtų. Yra daug diskusijų, ką daryti, bet gerų idėjų trūksta. Pavyzdžiui, kokias darbo vietas kurti? Svarbus yra pirminis sektorius, tačiau jis darbu daug žmonių neaprūpina. Ten, kur gyventojų yra mažai, dominuoja viešo sektoriaus darbai savivaldybėse, mokyklose; mokykla – dažnai yra didžiausias darbdavys kaimo vietovėse. O jos uždarinėjamos. Kol kas aš nematau gerų sprendimų.“ K. Leetmaa nuomone, „Periferijos potencialas nėra pakankamai išnaudojamas. Šioms teritorijoms svarbu rasti savo nišas, kurios pritrauktų žmones. Iš kitos pusės, situacija ir ateitis labai priklauso nuo jų geografinės padėties ir pasiekiamumo. Dažnai atokesnės teritorijos tampa antraisiais ar trečiaisiais namais. Atokių vietų privalumai – ramybė, gamta – vis labiau vertinami.“ Pasak Z. Krišjāne, pastaraisiais metais Latvijoje yra daug diskusijų (tiek politinių, tiek visuomenės) apie šalies erdvinio vystymosi netolygumus. Vis daugiau klausimų kyla apie tai, kas laukia kaimiškų regionų ir ką su jais daryti. Pasak ekspertės, šalies vystymo planai visą laiką buvo orientuoti į augimą ir tik neseniai politikai suprato, kad tai turi keistis ir reikalingas naujas požiūris ir nauji planavimo principai.

Įdomu tai, kad ekspertų nuomonės išsiskyrė diskutuojant apie tai ar reikėtų stabdyti ar kitaip reguliuoti vykstančius apgyvendinimo sistemos kaitos procesus. Kai kurie respondentai tiesiog neturėjo nuomonės šiuo klausimu. Kiti teigė, kad žmonių judėjimas yra laisvas ir jis neturi būti reguliuojamas suvaržant žmonių pasirinkimo laisves. Nemaža dalis ekspertų itin kritiškai vertino didėjančią kontrastą ir teigė, kad turi būti imamas priemonių.

Pasak P. Metspalu, „Tendenciją apgręžti yra būtina. Mes sudarinėjame planus ir ieškome būdų kaip tai padaryti. Svarbiausia – holistinis požiūris. Šiuo metu atokesnių teritorijų gyventojai neturi galimybės naudotis visuomeniniu transportu. To neįmanoma pakeisti, nes ekonomiškai neapsimoka, o be to, tai net neveiktų – reikalinga didesnė žmonių populiacija. Yra palaikomas regioninių centrų vystymasis – koncentruojamos paslaugos, administracinės įstaigos. Žmonės gali gyventi „vidury niekur“, bet dirbti regiono centre, kurį automobiliu pasiekia per 5 – 10 min. Tai tarsi naujo pobūdžio ekonomika. Estijos sąlygomis ji galėtų sėkmingai veikti. Pastebima, kad žmonių, grįžtančių į kaimiškas teritorijas, skaičius auga.“ Kad esama centralizacijos tendenciją yra būtina stabdyti teigė ir G. Raagmaa. Jo nuomone, „Į regioninius centrus svarbu „išvirkšti“ naujų žinių, informacijos. Šiuo metu vietas

įmonės yra nekonkurencingos, jos neinvestuoja į technologijas, neišgali mokėti didesnių atlyginimų. Tai turi pasikeisti.“ Eksperto teigimu, neseniai baigta studija parodė, kad regionų centruose reikalingas esamų aukštųjų mokyklų ar jų padalinių stiprinimas ar naujų atidarymas bei jų kooperacija su vietos verslu. Anot G. Raagmaa, tai padėtų įpūsti naujų žinių vietos įmonėms, padėtų joms tapti konkurencingesnėmis, galiausiai, didėtų žmonių atlyginimai. Pasak pašnekovo, gerų pavyzdžių, kai periferijose moka gerus atlyginimus, yra. R. Ahas nuomone, „Siekiant pokyčių, reikia tinkamo santykio tarp žmonių, jų vertybių ir valdžios reguliavimo. Bet tai turi prasidėti nuo žmonių.“

Pasak E. Archipovaitės, Lietuvoje atsiranda vis daugiau idėjų ir sprendimų, kaip padidinti mažesnių miestų gyvybingumą, tačiau, kad jie būtų sėkmingai įgyvendinti trūksta nuoseklios strategijos 15 – 20 metų į priekį bei politinio pritarimo. Pasak ekspertės, „Turėtų būti resursų dalinimo politika (mažiau jų sutelkiant didžiuosiuose miestuose). Turėtume efektyviau išnaudoti esamą infrastruktūrą, o ne kurti naują, ypač priemiesčiuose. Valstybei ir gyventojams geriau yra turėti nedidelius ir lengviau pasiekiamus verslo centrus, o kartu ir darbo vietas.“ Įdomu, kad tai visiškai prieštarauja kai kurių kitų ekspertų nuomonei. Pvz., Latvijos ekspertė Z. Krišjāne teigė, kad dirbtinai reguliuoti žmonių ir ekonomikos pasiskirstymo negalima, nes bet koks resursų perskirstymas pakenks Rygos vystymuisi nuo kurios priklauso visos šalies raida. D. Burneikos nuomone: „Žmonių nesulaikysi jokiais priemonėmis. Reikia ieškoti būdų, kaip adaptuoti mūsų miestus, gyvenvietes ir socialinę sistemą prie naujų sąlygų. Daugiabučių renovacijos yra netikslingos ten, kur ateityje jie nebus reikalingi. Gyvename urbanizacijos epochoje, kur didžioji dalis žmonių turi gyventi miestuose, nes tik čia galima sukurti tai, kas yra modernu ir garantuoja pajamas.“ Z. Krišjāne ir D. Krupickaitė teigė, kad valstybės turėtų siekti užtikrinti bent minimalias galimybes visiems šalies gyventojams; turi būti gerinamas susisiekimasis, švietimo ir sveikatos apsaugos sistemos. T. Kokins pabrėžė psichologinio klimato svarbą teritorijose, kur sparčiai mažėja gyventojų ir lieka nenaudojama infrastruktūra bei pastatai. Anot respondento: „Planuotojų darbas yra rasti būdus kaip efektyviai išnaudoti ištuštėjusias erdves ir kaip išspręsti psichologinio pobūdžio problemas, atsirandančias pusiau išnaudojamose erdvėse.“

Ekspertų nuomone, problemas, atsirandančias dėl netolygaus teritorinio vystymosi, galėtų padėti spręsti geresnis planavimas, stipri regioninė politika, bendradarbiavimas tarp savivaldybių. Kaip teigė P. Metspalu, „Keičiasi planavimo paradigma. Dabar turime planuoti besitraukiantiems regionams, tačiau politikams sunku tai priimti. Deja, kaip planuotoja aš turiu pripažinti, kad planavimas kol kas

nelabai turi įtakos. Mano darbas šiuo metu – skleisti žinią, kad mūsų nacionalinis planas yra per daug optimistinis. Pagal jį, visur gyvenantys žmonės turi turėti gerus darbus, paslaugas ir kt. Tai absurdas. Neįmanoma. Nauja politika turėtų koncentruotis į regioninius centrus. Koncentracija turi vykti, bet ne vien Taline.“

M. Bērziņš teigė, kad nors Latvijoje regioninis planavimas formaliai egzistuoja, tačiau jis turi labai mažai įtakos realiam gyvenimui. Pasak eksperto, Latvijoje trūksta platesnio požiūrio į regioną, o planavimas ir teritorinė politika šiuo metu vykdoma nacionaliniu ir savivaldybių lygmeniu, beveik nėra bendradarbiavimo tarp gretimų savivaldybių. Geresnės nuomonės apie Latvijoje vykdomą politiką buvo N. Strautmanis (beje, vyriausybės atstovas). Jo nuomone, „Dabartinis Latvijos regioninio vystymo planas (identifikuojantis 9 pirmojo lygmens centrus ir 21 antrojo lygmens centrą) yra gana optimalus ir turėtų užtikrinti gerai subalansuotą visos šalies teritorijos vystymąsi. Svarbu, kad šis planas būtų įgyvendinamas ir pakankamai finansavimo gautų tokias sritis kaip susisiekimas, sveikatos apsauga, švietimas ir kultūra, inovacijos. Svarbu, kad ši nauda pasiektų ne tik regionų centrų gyventojus.“

Dažnai buvo teigiama, kad veiksmingesnės yra tos priemonės, kurių iniciatyvos kyla iš apačios, t. y., vietos bendruomenių, kaimynysčių judėjimų ir pan. E. Archipovaitės nuomone, „Žmonės, jų iniciatyvos tampa stipresnės, kai susiburiama į bendruomenes. Jei yra ambicingas lyderis – bendruomenė gali būti labai stipri, nepriklausomai nuo jos dydžio ar geografinės padėties.“ K. Leetmaa labai pozityviu reiškiniu Estijoje laiko vietos valdžios iniciatyvas, skatinančias žmones susimastyti apie vertybes, gyvenamosios aplinkos kokybę. Tai stimuliuoja kai kurių teritorijų kaitą ta kryptimi, kokią nori matyti jų gyventojai.

Anot T. Tammaru ir P. Metspalu netolygaus teritorinio vystymosi problemas bent iš dalies padėtų išspręsti laikini ar lankstūs sprendimai. Pavyzdžiui, retai apgyventų teritorijų gyventojus aptarnaujantys mobilūs bankai, parduotuvės ir gydytojai. Nepakankamo vaikų darželių skaičius problema Taline ir jo priemiesčiuose, kas galbūt yra tik laikinas fenomenas, galėtų būti išspręsta įrengiant greitai sukonstruojamus, laikinus portatyvinius pastatus (šis modelis yra taikomas Skandinavijos šalyse).

K. Leetmaa ir D. Burneikos teigimu besitraukiantiems periferiniams regionams būtina surasti savo veiklos nišas. Emigracijos stabdymas ir vidaus migracijos reguliavimas nebus efektyvi politika. Reikia, kad žmonės patys norėtų gyventi tokiuose regionuose ir rastų veiklas, kurios juos skatintų ten pasilikti. Šie regionai ir dabar turi pranašumą dėl geresnės aplinkos kokybės, pigesnio pragyvenimo lygio, tačiau juose turi būti ir pakankamai darbo vietų. Pasak respondentų, mažai tikėtina,

kad tai pavyktų sukurti visuose periferiniuose regionuose, tačiau kai kurie iš jų jau dabar tam turi potencialo ir ateityje gyventojų skaičius juose gali pradėti augti.

Ekspertų buvo klausiama, kokių veiksmų yra imamasi politiniu lygmeniu, sprendžiant spartaus gyventojų skaičiaus mažėjimo ir augančių regioninių skirtumų klausimus. Visi respondentai teigė, kad trūksta konkrečių pasiūlymų, kurie būtų pagrįsti matavimais, o egzistuojanti regioninė politika yra neveiksminga. Daugiausia išvalgų šiuo klausimu pateikė Estijos ekspertai. Būtent Estijoje apie regioninio planavimo poreikį yra diskutuojama daugiausiai, nors, G. Raagmaa nuomone, regioninė politika faktiškai neegzistuoja: strategijų yra, o veiksmų nelabai. P. Metspalu teigimu, Estijoje yra kuriama daugybė planų ir strategijų, tačiau tai tik deklaracijos, o konkrečių pasiūlymų nėra. „Sakoma, kad reikia kurti naujas darbo vietas, tačiau kaip, ir kaip remti darbdavius nėra aišku. Iš kitos pusės, kai kuriais atvejais susiduriama su struktūrinėmis problemomis, kuomet darbdavių yra, tačiau trūksta reikiamos patirties darbuotojų.“ Anot R. Ahas, „Yra programų, padedančių pradėti verslą regionuose esančiuose už didžiųjų centrų, tačiau tai nėra labai efektyvu ir dauguma verslo vis tiek kuriasi didžiuosiuose miestuose. Apskritai, valdžia nelabai mato problemos ir nelabai stengiasi imtis priemonių. Esamų veiksmų nepakanka, kad situacija pasikeistų.“ Panašios nuomonės buvo ir K. Leetmaa: „Politinio lygmeniu yra „stebuklingų“ pasiūlymų, ypač prieš rinkimus, tačiau jų efektyvumas labai abejotinas.“ Respondentės teigimu, sureguliuoti vidinei migracijai siūlomas sprendimas įkurti stiprias valstybės administruojamas mokyklas regioniniuose centruose, t. y., vykdyti centralizaciją lokaliame lygmenyje. Anot K. Leetmaa taip pat yra diskusijų, kad už Talino regiono verslui galėtų būti taikomos mokesčių lengvatos. Pasak T. Tammaru, „Kai kalbama apie revitalizaciją ar periferizaciją dažniausiai minimi du dalykai. Vienas yra administracinė reforma, sukuriant didesnius vienetus, kurie turėtų kažkaip paskatinti vystymąsi (neaišku, kaip tai gali nutikti). Kitas – susisiekimo gerinimas (keliai ir internetas). Visi kalba apie naujų darbo vietų kūrimą, bet niekas neturi idėjų, kokie darbai turėtų būti vystomi.“ Pasak respondento, siekiant decentralizacijos dalis institucijų buvo perkelta į Tartu: teismas, švietimo ministerija. „Tam tikra prasme tokia idėja veikia. Kita vertus, kai viena ministerija yra Tartu, o visos kitos Taline, joms bendradarbiauti pasidaro žymiai sunkiau. Vien tik kai kurių institucijų perkėlimas neišspręstų visų problemų, tuo labiau kad žmonės vis tiek turėtų važinėti iš vieno miesto į kitą.“

Latvijos eksperto M. Bērziņš teigimu, šalyje nėra išspręstas regioninio lygmens planavimas, nors politiniuose dokumentuose teigiama, kad jis yra svarbus susisiekimo ir švietimo politikos formavimui. Respondentas paminėjo lokalaus

lygmens iniciatyvas, tokias kaip parama jaunoms šeimoms (dėl to tarp savivaldybių atsiranda konkurencija dėl naujų gyventojų) bei parama edukologijos universitetus baigusiems studentams. Abiem atvejais žmonės yra skatinami įsikurti regionuose esančiuose atokiau nuo Rygos. Lietuvoje, pasak D. Burneikos, egzistuojanti regioninė politika yra paremta bendrųjų planų rengimu, kurie per mažai atsižvelgia į naujas realijas, visų pirma, į mažėjantį gyventojų skaičių. Planai yra rengiami savivaldybėms, kurių ribos, ypač kalbant apie didžiuosius miestus, neatspindi socioerdvinių procesų sklaidos.

Švietimo sistema buvo minima, kaip vienas iš svarbiausių komponentų siekiant tolygesnio regioninio vystymosi bei gyvenimo kokybės palaikymo. Šiuo metu visose Baltijos šalyse vykdoma ugdymo įstaigų tinklo optimizacija, kuomet uždaromos ištuštėjusios kaimo mokyklos. Įvairiose šalyse atliekami tyrimai rodo, kad ugdymo įstaigų tinklo kaita turi labai didelės įtakos demografinės struktūros kaitai (pvz., Barakat, 2014; Slee & Miller, 2015). Kaimo mokyklų uždarymas kartu yra ir pasekmė, ir priežastis mažėjančio gyventojų skaičiaus. M. Bērziņš teigė, kad „Situacija yra gana aiški. Kur mokyklos uždaromos – tos vietos išnyks. Tačiau klausimas, ar reikia išlaikyti mokyklas su 5 mokiniais...“ K. Leetmaa nuomone, „Mokyklos turi labai didelę įtaką regioninei politikai, tačiau daugelis to nesupranta, o sprendimai, susiję su mokyklų uždarymu, kartais tiesiog „žudo“ regioninės politikos pasiekimus“. Ekspertės nuomone, sprendimai neturėtų būti masiniai; priklausomai nuo situacijos, kartais yra pigiau išlaikyti mokyklas ar ligonines mažose gyvenvietėse nei viską koncentruoti didesniuose centruose ir investuoti į susisiekimo gerinimą. Panašios nuomonės buvo ir D. Krupickaitė. Anot ekspertės, itin svarbu išlaikyti bendruomenių centrus, kur būtų teikiamos pradinio ugdymo paslaugos. Pasak D. Krupickaitės, tai turėtų būti subsidijuojama ne tik iš savivaldybių, bet ir iš valstybės biudžeto. Iš kitos pusės, daugelis ekspertų pripažino, kad mokymo įstaigų tinklo optimizacija gali prisidėti prie mokymo kokybės gerinimo. T. Tammaru pabrėžė etninių mažumų mokyklų klausimus. Jo teigimu, esanti ir didėjanti segregacija tautiniu aspektu daugiausiai formuojasi per mokyklas; Etninės mažumos savo mokyklose nepasiekia gerų rezultatų, todėl vėliau dirba prastesnius darbus ir gyvena prastesnėmis sąlygomis.

Kalbant apie didelius emigracijos mastus iš Baltijos šalių, kai kurie ekspertai to per daug nesureikšmino. K. Leetmaa teigimu, „Augant internacionalizacijai tai yra natūralu. Tai gali būti naudinga, nes žmonės dažnai išvyksta siekdami geresnio išsilavinamo ar karjeros galimybių. Tuo pačiu metu jie reklamuoja savo šalį, plečia kontaktus ir tokiu būdu gali pritraukti investicijų ar patys grįžę užsiimti verslu.

Stabdyti emigraciją būtų beprasmiška, nes galimybės laisvai judėti Europos viduje yra labai geros. Geriau yra būti atviru nei uždaru. Jei esi uždaras – esi nepatrauklus. Taigi, geriau iš emigracijos pasiimti kiek galima daugiau naudos.“ D. Burneikos teigimu, „Vis didesnė žmonių dalis Baltijos šalyse gyvena gerai. Blogai gyvenančių žmonių skaičius mažėja dėl emigracijos.“

Apibendrinant pokalbių su ekspertais rezultatus, galima teigti, kad bendros socioerdvinės kaitos tendencijos Baltijos šalyse yra panašios, o svarbiausias bruožas – didėjantis centro-periferijos kontrastas. Niekam nekyla abejonių, kad ateityje sostinių regionai išlaikys savo stipriai dominuojantį vaidmenį, nors pats jų augimo tempas gali sulėtėti. Visi ekspertai teigė, kad netolygus socioerdvinis vystymasis sukelia daug problemų. Kita vertus, išryškėjo dvi nuomonių grupės: 1) šie pokyčiai yra natūralūs, neišvengiami ir nėra prasmės bandyti juos reguliuoti; 2) vykstanti socioerdvinė kaita yra pernelyg intensyvi ir yra būtina imtis regioninės politikos priemonių siekiant tolygesnio šalių vystymosi. Šias dvi nuomonių grupes apibendrina 3.1 lentelė, kurioje pateikiami ekspertų paminėti socioerdvinės kaitos procesai ir galimi sprendimo būdai.

3.1.3 lentelė. Svarbiausios socioerdvinės kaitos problemos ir jų sprendimo alternatyvos

Socioerdvinės kaitos procesai / probleminės sritys	Natūralus prisitaikymas	Planavimo priemonės
	<i>Problemų sprendimai orientuoti į gyventojų poreikių patenkinimą nepriklausomai nuo to, kur jie gyvena</i>	<i>Problemų sprendimai orientuoti į gyventojų pasiskirstymo reguliavimą</i>
Gyventojų skaičiaus mažėjimas	Tai yra neišvengiamas ir natūralus procesas augančios internacionalizacijos sąlygomis, kuris turi susireguliuoti pats.	Reikalingas emigracijos stabdymas ir vidaus migracijos reguliavimas. Turi būti siekiama išlaikyti gyventojus, ypač už metropolinių regionų ribų.
Didėjantys regioniniai skirtumai	Tai yra neišvengiamas ir natūralus procesas, tačiau reikia užtikrinti, kad visiems gyventojams būtų suteiktas pakankamas gyvenimo lygis ir galimybės.	Regioniniai skirtumai turėtų būti mažinami regioninės ir socialinės politikos priemonėmis. Pvz., parama jaunoms šeimoms įsikurti periferiniuose regionuose.

Metropolizacija	Metropolijų augimas yra natūralus ir teigiamas mažų šalių ekonomikai procesas.	Turėtų būti ribojamas didžiųjų miestų ir skatinamas regioninių miestų augimas.
Priemiesčių augimas	Tai natūrali metropolizacijos reiškinio dalis, nors priemiesčių augimas turėtų būti planuojamas.	Priemiesčių augimas turėtų būti ribojamas, o vietoj to išnaudojama esama infrastruktūra.
Nepakankamas vaikų darželių ir mokyklų skaičius metropoliniuose regionuose (ypač priemiesčiuose)	Turėtų būti įrengiami greitai sukonstruojami, laikini pastatai (nes neaišku, kiek laiko jie bus reikalingi).	Priemiesčių augimas turėtų būti ribojamas, tad ir tokia problema neturėtų kilti.
Tuštėjančios mokyklos tuštėjančiuose regionuose	Mokyklų tinklas turėtų būti optimizuojamas, kuriant stiprias mokyklas regionų centruose, tokiu būdu užtikrinant ir aukštesnę švietimo kokybę.	Reguliuojant vidaus migracijos srautus ir skatinant gyventojus pasilikti ar įsikurti regionuose, esamas mokyklų tinklas galėtų išlikti.
Aptarnavimo infrastruktūra besitraukiančiose teritorijose	Mobilios parduotuvės, bankai, gydytojai bei didesni aptarnavimo centrai regioniniuose centruose.	Taikant kitas (aukščiau minėtas) planavimo priemones turėtų išlikti esamas tinklas.
Užimtumo ir darbo vietų skaičiaus problemos	Ekonominė parama periferiniams regionams turėtų būti teikiama ribotu mastu. Vietos gyventojai patys turėtų rasti būdus kaip išnaudoti esamus resursus. Turėtų būti gerinamas susisiekimas su regionų centrais.	Turėtų būti kuriamos programos, teikiamos paramos skatinančios pradėti verslą regionuose esančiuose už didžiųjų miestų.

Tai, kad ekspertų nuomonė dėl vykstančių procesų socioekonominių pasekmių šalių raidai stipriai skiriasi, leidžia daryti prielaidą, kad vertinimuose yra daug subjektyvumo, o objektyvių žinių šioje srityje trūksta. Be to, labiau tikėtina, kad būtent neigiamai vertinami gyvenviečių sistemos pokyčiai pasižymi subjektyvesnėmis nuostatomis.

Kalbant apie ateities perspektyvas, ekspertų prognozės buvo gana panašios ir dažnai suvokiamos gana pesimistiškai. Jų nuomone, dabartinės tendencijos išliks: toliau mažės gyventojų skaičius, tęsis centralizacijos procesas, didės atskirtis centro-periferijos atžvilgiu. Tiesa, buvo nurodyta, kad dabar vyksta šių procesų pikas, o vėliau jie sulėtės, nes baigsis resursai. Respondentų teigimu, tiek metropolizacijos tendencijų tęstinumas, tiek užmojai siekiant stiprinti periferinius regionus, turi gerųjų ir blogųjų pusių.

Ekspertų apklausos padėjo atskleisti esamą situaciją Baltijos šalyse bei vykstančių pokyčių kryptis, o, svarbiausia, parodė ypatingai didelį analizuojamos temos aktualumą. Kaip ir buvo tikimasi, ekspertų nuomonės kai kuriais klausimais stipriai išsiskyrė, todėl vykstančių procesų reikšmės ir masto, remiantis apklausų rezultatais, neįmanoma vertinti vienareikšmiškai. Tai pagrindžia šio tyrimo metodo, kaip apžvalginio, o ne pagrindinio, pasirinkimą. Visgi, remiantis apklausų rezultatais, galima daryti prielaidą, kad skirtingos gyvenviečių sistemos (monocentrinė Estijoje ir Latvijoje bei policentrinė Lietuvoje) yra svarbus veiksnys darantis įtaką konkrečiai socioerdvinės struktūros kaitai ir rezidencinės diferenciacijos ypatumams šalių viduje. Nepaisant to, kad ekspertai turėjo skirtingas nuomones apie miestų sistemos tipų įtaką šalių socioerdvinei raidai, praktiškai visi šį veiksnį laikė esminiu. Nuomonių skirtumai tik dar labiau sustiprina šio tiriamojo darbo aktualumą ir jo reikšmę. Daugelis respondentų, kalbėdami apie gyvenviečių sistemos kaitą, pabrėžė vidaus migracijos svarbą. Vidaus migracija turėjo daugiausiai įtakos ligšioliniams ir, tikėtina, kad turės daugiausiai įtakos tolesniems sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos procesams šalių viduje. Taigi, kitose empirinėse šio darbo dalyse, būtent pastariesiems procesams – metropolizacijai, vidaus migracijai ir rezidencinei diferenciacijai – bus skiriamas didžiausias dėmesys.

3.2. Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaita

Šio skyriaus tikslas – palyginti Baltijos šalių socioerdvinio vystymosi tendencijas posovietiniu laikotarpiu. Buvo pasitelkiamos ekspertų, atstovaujančių kiekvieną šalį, apklausos, o dabar atliekama statistinė kiekybinių duomenų analizė. Pirmiausia analizuojama miestų sistemų kaita ir ją lemiantys veiksniai. Toliau, atsižvelgiant į tyrimo rezultatus ir siekiant geriau suprasti Baltijos šalių gyventojų teritorinį persiskirstymą ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitą, analizuojamos gyvenviečių sistemos kaip visuma, t. y., tarpusavio ryšiais susieta hierarchinė miestų, miestelių ir kaimų bei jų gyventojų sistema.

3.2.1 Baltijos šalių miestų sistemų kaita¹⁹

Šiame skyriuje analizuojamos trijų Baltijos šalių miestų sistemos. Miestai – pagrindiniai gyvenviečių sistemos elementai. Baltijos šalių miestuose šiuo metu gyvena 2/3 jų gyventojų. Nors ši proporcija pastaraisiais dešimtmečiais Baltijos šalyse

¹⁹ Šis disertacijos skyrius yra parengtas pagal publikaciją: Ubarevičienė R. (iteikta spaudai). City systems in the Baltic States: the soviet legacy and current paths of change. Europa Regional.

beveik nesikeitė, pačios miestų sistemos keitėsi gana radikaliai. Miestų sistema šiame darbe suprantama kaip miestų dydžio (pagal gyventojų skaičių) pasiskirstymas miestų hierarchinėje sistemoje. Įdomu tai, kad iš sovietinio periodo Baltijos šalys paveldėjo skirtingo tipo miestų sistemas. Šio tyrimo tikslas – nustatyti kaip perėjimas iš planinės ekonomikos sistemos į rinkos ekonomiką paveikė miestų sistemų kaitą. Siekiama atsakyti į šiuos klausimus:

- Ar sisteminiai pokyčiai vienodai paveikė skirtingas Baltijos šalių miestų sistemas?
- Kokie veiksniai lemia miestų sistemų kaitą rinkos ekonomikos sąlygomis?

Regioninė politika ir miestų sistemos vystymas Sovietiniu laikotarpiu

Regioninė (erdvinė, teritorinė) politika buvo integrali centralizuotai planuojamos ekonomikos Sovietų Sąjungoje dalis (Stanilov, 2007c). Ši politika buvo nukreipta į subalansuotą teritorinį vystymą ir įgyvendinama per žmogiškųjų ir ekonominių resursų erdvinį perskirstymą (Bertaud & Renaud, 1997). Anot M. Gentile et al. (2012), socialistinės sistemos ideologija, priešingai kapitalistinei, siekė „išnaikinti socialinius, ekonominius ir regioninius skirtumus ir nelygybes, atkakliai siekdama visiškos socialinės, ekonominės ir erdvinės homogenizacijos“. Vienas iš svarbiausių regioninio planavimo tikslų daugelyje socialistinių šalių buvo susijęs su didžiųjų miestų augimo reguliavimu (suvaržymu) ir sustiprintu regioninių centrų vystymu (Clayton & Richardson, 1989). Taigi, socialistinio planavimo doktrina apėmė miestų dydžio ir miestų hierarchijos reguliavimą. Tai buvo įgyvendinama per centralizuotą būsto ir užimtumo paskirstymą, taip pat ir socialinę bei kultūrinę infrastruktūrą (Sýkora & Čermák, 1998). Tokiu būdu, buvo atliekama gyventojų judėjimo (migracijos) ir jų profesinės karjeros kontrolė (Bater, 1980). Socialistinis periodas turėjo didelės įtakos Sovietinių Respublikų socioerdvinei organizacijai ir, palyginus su kapitalistinėmis šalimis, lėmė skirtingą jų vystymosi kelią (Demko & Regulska, 1987). Iš kitos pusės, kai kurie autoriai teigia, kad socialistinis planavimas turėjo mažai įtakos realioms migracijos srautams; neretai miestai augo daug sparčiau nei buvo tikimasi, egzistavo ir žymūs socialiniai ir erdviniai skirtumai (Aidukaite, 2014; Buckley, 1995). Nepaisant to, skirtingose socialistinėse respublikose buvo taikoma nevienoda regioninio planavimo politika ir priemonės. Tai galima paaiškinti skirtumais susiformavusiais dar iki socialistinio laikotarpio, taip pat ir skirtingais ideologiniais sprendimais (Musil, 2005).

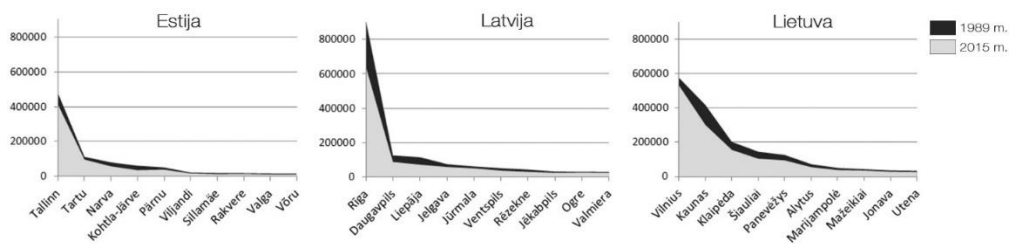
Atsižvelgiant į tai, kad Lietuva, Latvija ir Estija yra santykinai labai panašios savo geografine padėtimi, istorija, dydžiu ir gyventojų skaičiumi, ir taip pat turint omenyje, kad buvusiose socialistinėse šalyse buvo taikomi tie patys regioninio planavimo principai, būtų pagrįsta tikėtis, kad Baltijos šalių teritorinė organizacija buvo vystoma vienoda kryptimi. Vis dėlto, iš tiesų, įvyko priešingai ir tai galima laikyti sovietinio palikimo „paradoksu“. Skirtingos ikisovietinės gyvenviečių sistemos bei vietos planuotojų ir ekonomikos veikėjų vaidmuo lėmė skirtingų tipų miestų sistemų vystymąsi trijose Baltijos šalyse sovietiniu periodu (pav. 3.2.1).

Latvijoje ir Estijoje regioninis planavimas Sovietiniu periodu buvo labai panašus. Sovietinė valdžia pasinaudojo palankia Rygos ir Talino geografine padėtimi bei jų gerai išvystyta infrastruktūra ir pramonės tradicija, todėl leido šiems miestams augti ir toliau juose koncentravo pramonės ir karinius objektus (Vanagas et al., 2002). Pagrindinis šių miestų gyventojų skaičiaus augimo šaltinis buvo imigracija iš kitų sovietinių respublikų (Grava, 1993; Mägi et al., 2016). Sovietinio periodo pabaigoje Talino ir Rygos gyventojų skaičius sudarė daugiau nei trečdalį šių šalių bendro gyventojų skaičiaus ir beveik pusę jų miestų gyventojų skaičiaus. Tai akivaizdžiai prieštaravo anksčiau aptartiems sovietinio planavimo nuostatams, pagal kuriuos buvo siekiama sumažinti didžiųjų miestų dominavimą (Clayton & Richardson, 1989). Iš tiesų, planuotojai buvo susirūpinę dėl pernelyg didelio sostinių dominavimo gyvenviečių sistemose, tačiau urbanizacijos procesas bei ekonominiai interesai paėmė viršų (Tammaru, 2000). Teritoriškai subalansuotos plėtros politika visiškai nepasiteisino Latvijoje ir Ryga išliko labai dominuojanti. Pavyzdžiui, antras pagal dydį miestas – Daugpilis – 1989 m. buvo 7,3 karto mažesnis už Rygą. Beje, skirtingai nei Vilnius ir Talinas, Ryga buvo sąjunginės reikšmės centras, kurio funkcijos ir hinterladas smarkiai viršijo Latvijos teritoriją. Subalansuotos miesto sistemos vystymo politika buvo kiek sėkmingesnė Estijoje. Dalis Talino augimo potencialo buvo nukreipta į palydovinius miestus, esančius Talino aglomeracijoje. Tartu – antras pagal dydį Estijos miestas – sustiprino savo vaidmenį kaip tradicinis universitetinis miestas bei regioninis pramonės centras. Be to, mažesni regioniniai centrai sovietiniu periodu buvo kuriami visoje Estijoje siekiant palengvinti politinį valdymą (ar įgyti geresnę kontrolę) lokaliame lygmenyje. Šiaurės rytų Estijoje buvo įkurtas pramonės klasteris, susidarytas iš keleto industrinių miestų (Pvz., Narva ir Jõhvi). Kita vertus, išskyrus šį klasterį, sovietiniu periodu įsteigti nauji regioniniai pramoniniai centrai išliko santykinai labai maži.

Lietuvos miestų sistemoje Vilnius niekada nebuvo toks dominuojantis kaip Ryga ir Talinas. 1989 m. Vilniuje gyveno 15,7 proc. Lietuvos gyventojų. Mažesnę

Vilniaus įtaką miestų sistemoje lėmė keletas priežasčių. Pirma, istorinės aplinkybės: Kaunas buvo laikinoji Lietuvos sostinė tarpukario laikotarpiu. Antra, geografinė padėtis: Vilnius yra įsikūręs šalies pakraštyje, netoli Baltarusijos sienos ir nėra jūrų uostas. Trečia, su planavimu susijusios priežastys. Būtent paskutinė priežastis reikalauja daugiau dėmesio. Sovietiniu periodu Lietuvoje buvo įgyvendinta vieningo apgyvendinimo sistema. Tai reiškia, kad dalis didžiųjų miestų augimo potencialo buvo perskirstyta kitiems šalies regionams. Tokiu būdu buvo sukurta policentrinė miestų sistema (Šešelgis, 1996; Vanagas et al., 2002).

3.2.1 pav. Didžiųjų miestų pasiskirstymas pagal gyventojų skaičių Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje (iš kairės į dešinę; juoda spalva 1989 m., pilka spalva 2011 m.)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Miestų sistemų kaita rinkos ekonomikos sąlygomis

Po Sovietų Sąjungos žlugimo, valdžios intervencija, susijusi su gyventojų mobilumo reguliavimu ir ekonominės veiklos išdėstymu, baigėsi. Miestų sistemų vystymasis tapo priklausomas nuo rinkos ekonomikos jėgų. Padėties veiksnys (lokacija), kuris turėjo mažai įtakos planinėje ekonomikoje, tapo vienu iš svarbiausių veiksnių rinkos ekonomikoje (Bertaud & Renaud, 1997). Tai stipriai paveikė sovietmečiu formuotas miestų sistemas. Galima išskirti tris pagrindines tarpusavyje susijusių veiksnių grupes, kurios reikšmingai prisidėjo prie Baltijos šalių miestų sistemų raidos nepriklausomybės laikotarpiu:

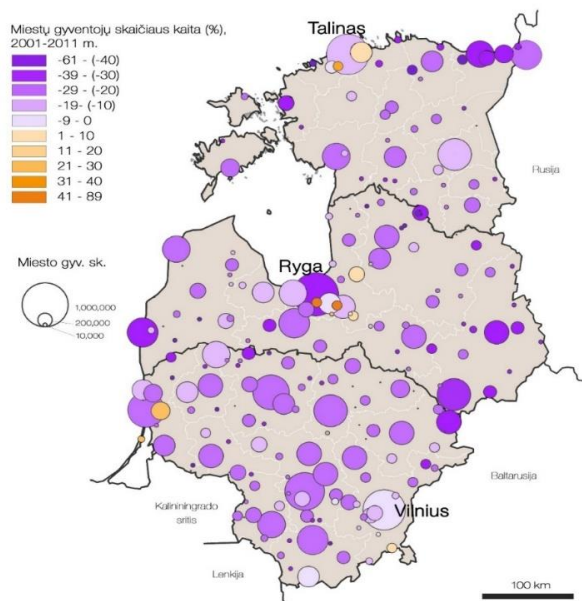
Demografinė kaita. Visų trijų šalių gyventojų skaičius ėmė sparčiai mažėti iš karto po reformų (Berzins & Zvidrins, 2011). Pastarąjį dešimtmetį Baltijos šalys buvo vienos iš sparčiausiai besitraukiančių šalių pasaulyje (United Nations, 2017). 1989 – 2015 m. gyventojų skaičius mažėjo net 95 proc. miestų Baltijos šalyse (3.2.2 pav.). Ne išimtis yra sostinės. Pvz., pagal statistikos duomenis, nuo 1989 m. Rygos miesto savivaldybė neteko net 29,6 proc. gyventojų (3.2.1, 3.2.2 pav., 3.2.1 lentelė). Be to, gyventojų kaitos diapazonas gerokai svyravo tarp skirtingų miestų: nuo minus 61

proc. iki 89 proc. Beje, dar didesni skirtumai yra tarp LAU 2 regionų (3.2.7 pav.). Kartoschemoje matyti, kad gyventojų teritorinis persiskirstymas yra panašus visose trijose Baltijos šalyse.

Gyventojų persiskirstymas. Pagrindinis veiksnys lemiantys gyventojų skaičiaus mažėjimą yra emigracija, sudaranti iki 70 proc. kaitos (Eurostat, 2017). Iš kitos pusės, kai kurie tyrimai (ir šio darbo 3.3 skyrius) rodo, kad vidaus migracija yra svarbiausias erdviškai netolygios gyventojų skaičiaus kaitos veiksnys (Ambinakudige & Parisi, 2015; Ubarevičienė, 2016). Baltijos šalyse, kaip ir kitose posocialistinėse šalyse, gyventojų koncentracija pastebimai didėja metropoliniuose regionuose (žr. 3.2.2 skyrių) (Borén & Gentile, 2007). Tačiau šis augimas vyksta tik priemiesčių plėtros sąskaita, kai tuo tarpu pačiuose miestuose gyventojų skaičius ir toliau mažėja (Leetmaa & Tammaru, 2007; Ubarevičienė et al., 2016). Priemiesčiai yra bene vienintelės teritorijos, kuriose gyventojų skaičius auga nuo 1990 m. Sparčiausias gyventojų skaičiaus mažėjimas stebimas periferinėse valstybių dalyse.

Ekonominiai pokyčiai. Pereinamojo laikotarpio pradžioje Baltijos šalių ekonomika patyrė didelius iššūkius dėl gilių recesijų ir pavėluotos deindustrializacijos. Didžiausi ir labiausiai ekonomiškai diversifikuoti miestai galėjo prisitaikyti prie rinkos ekonomikos ir pasaulinės konkurencijos lengviau nei mažesni ir monofunkciniai miestai (Cinis, Drėmaitė, & Kalm, 2008). Anot K. Ehrlich, A. Kriszan ir T. Lang (2012), metropoliniai regionai gali būti vadinami „nugalėtojais“ posocialistinės kaitos kontekste, tuo tarpu likusiose teritorijose vyrauja mažiau palankios vystymosi tendencijos. Šiandien masinė darbingo amžiaus gyventojų emigracija (ypač suaktyvėjusi po įstojimo į ES 2004 m.) kelia naujus didelius iššūkius šalių bei miestų ekonomikoms.

3.2.2 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalių miestuose 2000/2001 – 2011 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Šių trijų veiksnių grupių įtaka skirtingai pasireiškia skirtingiems miestams ir lemia nevienodas jų raidos trajektorijas rinkos ekonomikos sąlygomis. Tai priklauso nuo miestų dydžio, geografinės padėties, paveldėtos ekonominės bazės ir kitų veiksnių. Tad galima tikėtis, kad to pasėkoje miestų sistemos ėmė gana pastebimai keistis. Iš tiesų, 3.2.1 lentelė rodo, kad pokyčių trajektorijos Baltijos šalyse yra nevienodos. Bendro Lietuvos gyventojų skaičiaus dalis pastebimai išaugo Vilniuje (nuo 15,7 proc. 1989 m. iki 18,2 proc. 2015 m.). Taline šis padidėjimas buvo labai nedidelis, o Rygoje bendro Latvijos gyventojų skaičiaus dalis net sumažėjo. Pirmumo indeksas (santykis tarp didžiausio ir antro pagal dydį miestų gyventojų skaičiaus; angl. **primacy index**) taip pat pastebimai išaugo Lietuvoje, o Latvijoje ir Estijoje labai nežymiai. Šie skaičiai rodo, kad Lietuvos miestų sistema ėmė plėtotis link modelio, kur dominuojantis vaidmuo tenka sostinei ir kuris yra būdingas Latvijai ir Estijai. Kita vertus, reikalinga gilesnė analizė norint geriau suprasti miestų sistemų Baltijos šalyse kaitos kryptis ir priežastis.

3.2.1 lentelė. Baltijos šalių ir jų miestų sistemų palyginimas, 1989 – 2015 m.

Valstybė	Bendras gyventojų skaičius			Sostinių gyventojų skaičius (% nuo bendro gyventojų skaičiaus)			Pirmumo indeksas		Urbanizacijos lygis	
	1989	2015	Pokytis, %	1989	2015	Pokytis, %	1989	2015	1989	2015
Estija	1,5662	1,31371	-16,1	478,974 (30,6)	413,782 (31,5)	-13,6	4,22	4,25	69,8	66,9
Latvija	2,6770	1,98696	-25,5	910,445 (34,2)	641,007 (32,3)	-29,6	7,29	7,42	70,0	67,9
Lietuva	3,6802	2,921,262	-20,5	576,747 (15,7)	531,910 (18,2)	-7,8	1,38	1,77	67,3	67,2

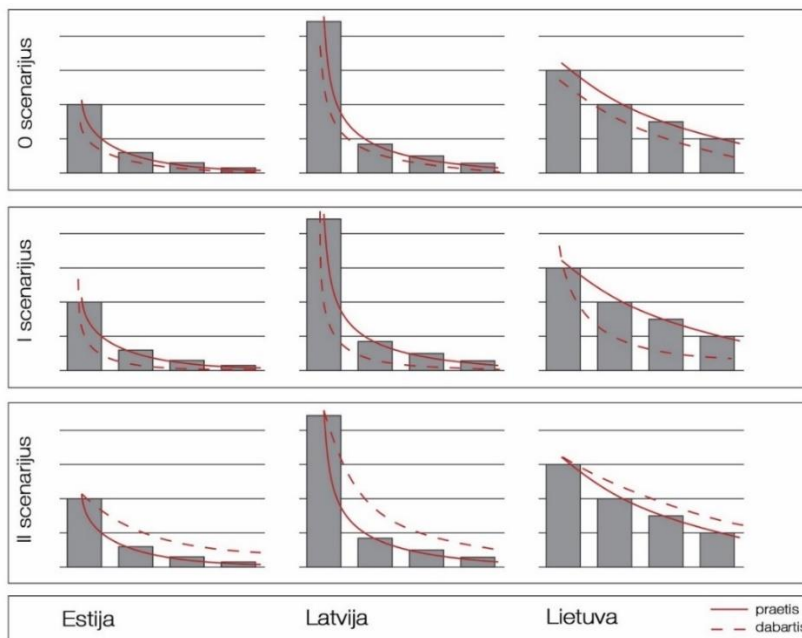
Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Hipotezės

Prieš pradėdant detalesnę Baltijos šalių miestų sistemų kaitos ir šią kaitą lemiančių veiksnių tyrimą, pirmiausia apžvelgiami galimi šios kaitos kryptų scenarijai. Daugiau nei prieš dešimtmetį atliktoje palyginamojoje Baltijos šalių studijoje (Vanagas et al., 2002) buvo padaryta išvada, jog labiausiai tikėtina, kad Baltijos šalių miestų sistemos artimoje ateityje vystysis skirtingomis kryptimis. Visgi, atsižvelgiant į ryškias dabartines centralizacijos ir periferizacijos tendencijas posocialistinėse šalyse (Lang et al., 2015), labiau tikėtinas yra atvirkštinis scenarijus. 3.2.3 pav. iliustruojami hipotetiniai modeliai su trimis skirtingais Baltijos šalių miestų sistemų vystymosi scenarijais. Pagal „0 scenarijų“ visų Baltijos šalių miestai turėtų sumažėti panašiu mastu. Tokiu atveju, miestų sistemų hierarchijos nepasikeistų ir miestų sistemos išlaikytų savo esamą skirtingą charakterį: monocentrinė sistema liktų Latvijoje ir Estijoje ir policentrinė Lietuvoje. Tai mažiausiai tikėtinas scenarijus, kadangi jau išsiaiškinome, jog rinkos jėgos skirtingai veikia skirtingus miestus. „I scenarijus“ atspindi centralizacijos ir erdvinės poliarizacijos tendencijas ir numato didėjančią sostinių dominavimą miestų hierarchijose. Priešingas jam yra „II scenarijus“, numatantis hierarchijos miestų sistemose nykimą (balanso didėjimą) – mažėjančią sostinių dominavimą ir didėjančią kitų miestų svarbą miestų sistemos hierarchijoje. Atsižvelgiant į tai, kad sovietiniu periodu Baltijos šalyse buvo suformuotos skirtingos miestų sistemos, tikėtina, kad posocialistiniu laikotarpiu jų vystymosi scenarijai taip pat bus skirtingi. Kita vertus, miestų sistemų charakteris galiausiai turėtų supanašėti, nes rinkos jėgos veikia niveliuojančiai. Galima daryti

prielaida, kad Lietuvos miestų sistema nepriklausomybės laikotarpiu vystėsi(-osi) pagal „I scenarijų“, Latvijos pagal „II scenarijų“, o Estijos pagal „0 scenarijų“.

3.2.3 pav. Hipotetiniai Baltijos šalių miestų sistemų kaitos modeliai.

Šaltinis: Sudaryta autorės

Tyrimo vienetų problema ir miesto samprata

Mietų sistemų studijose dažnai aptariamas tiriamų objektų vienetų (miestų) klausimas (Berry & Okulicz-Kozaryn, 2012; Pumain et al., 2015; Soo, 2005). Analizuojant miestų sistemas vis dažniau kalbama apie metropolinius regionus, tačiau kol kas tik nedaugelyje pasaulio šalių, duomenys šių regionų lygmeniu yra prieinami (Rosen & Resnick, 1980). Visgi, dažniausiai tyrimai vis dar atliekami remiantis miestų administracinėmis ribomis²⁰. Kita problema, ypač atliekant palyginamuosius tarptautinius tyrimus, yra miesto sampratos skirtumai (Dijkstra & Poelman, 2014; Paddison, 2001). Dažniausia charakteristika apibrėžiant miestą yra jo gyventojų skaičius, tačiau šis parametras yra labai priklausomas nuo šalies dydžio ir

²⁰ Anglų kalboje galima sutikti terminą „city proper“, o tai reiškia, kad miestai analizuojami jų administracinėse ribose.

jos gyventojų tankumo. Pavyzdžiui, Olandijoje miesto statusą įgyja gyvenvietė turinti bent 20,000 gyventojų, o Danijoje ir Švedijoje ši riba yra 200 gyventojų. Patikslinimui dažnai yra naudojami papildomi parametrai, tokie kaip socioekonominė gyventojų sudėtis, gyventojų tankumas bei istoriškai susiformavęs (įgytas) miesto statusas. Tokia įvairovė trukdo atlikti objektyvias palyginamąsias studijas ir kartu skatina universalaus „miesto“ ar „metropolinio regiono“ apibrėžimo paiešką. Nors tai yra viena iš Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (angl. *OECD*) veiklos sričių, tačiau ši organizacija kol kas vienija tik 35 pasaulio šalis, tad palyginamieji tyrimai išlieka gana riboti. Tarp trijų Baltijos šalių, tik Lietuva kol kas dar nėra šios organizacijos narė.

Deja, Baltijos šalyse kol kas nėra jokios palyginamosios statistikos, kuri leistų analizuoti, kaip įvardina J. Parr (Parr, 2007), „tikruosius miestus“ (angl. „*true-bounded cities*“). Miesto ribų problema ypač aktuali kalbant apie didžiuosius miestus, kurių urbanistinė plėtra yra nusidriekusi toli už administracinių miestų ribų. Taigi, nors pripažįstama, kad tai didelis trūkumas, šiame tyrime, Baltijos šalių miestų sistemos taip pat analizuojamos remiantis miestų administracinėmis ribomis. „Miestas“ visose trijose Baltijos šalyse yra apibrėžiamas labai panašiai. Tai gali būti traktuojama kaip sovietinis palikimas, kadagi panašios sampratos yra Rusijoje, Ukrainoje, Kazachstane ir kitose FSU šalyse. Pagal LR teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymą (*Lietuvos Respublikos ... 1994*), „Miestai yra kompaktiškai užstatytos gyvenamosios vietovės, turinčios daugiau kaip 3 tūkst. gyventojų, kurių daugiau kaip 2/3 dirbančiųjų dirba pramonėje, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse.“ Tačiau „mažiau kaip 3 tūkst. gyventojų turintys Lietuvos Respublikos miestai, rajonų miestai bei miesto tipo gyvenvietės, turėję miesto statusą, kaip gyvenamosios vietovės yra laikomi miestais (...)“ Analogiška situacija yra ir Latvijoje. Pagal Latvijos įstatymą (*Administratīvo teritoriju... 2008*), „Miestas yra kultūrinis ir komercinis centras su išvystyta infrastruktūra ir gatvių tinklu ir turintis nemažiau kaip 2 tūkst. gyventojų. Gyvenvietės turinčios mažiau nei 2 tūkst. gyventojų taip pat gali turėti miesto statusą, jeigu jos atitinka visus kitus nurodytus kriterijus. Estijoje oficialios, įstatymais apibrėžtos miesto sampratos nėra. Nacionalinėje terminų bazėje (*Terminbaas esterm, 2016*) „miestas“ yra apibrėžiamas kaip užstatyta gyvenvietė, turinti savo pačios valdžią ir teises; Miestas taip pat turi būti paslaugų teikimo centras aplinkinėms teritorijoms, turi turėti pramonės, statybų ir transporto įmones, komercinius ir paslaugų biurus, švietimo, kultūros ir kitas įstaigas. Verta pažymėti, kad 2015 m. mažiausias miestas Lietuvoje turėjo 239 (Panemunė), Latvijoje 526 (Durbe), o Estijoje – 789 (Mõisaküla) gyventojus.

Duomenys ir metodai

Miestų sistemos dažnai analizuojamos remiantis Zipf'o dėsniumi (Gabaix & Ibragimov, 2011; Gabaix & Ioannides, 2004; Ioannides & Overman, 2000; Nitsch, 2004; Rosen & Resnick, 1980; Soo, 2005). Tai yra matematinis principas nurodantis stabilų reguliarumą, apibūrinamą galios dėsnio (angl. *power-law*) tikimybės pasiskirstymu, kurį galima rasti tiek gamtos, tiek socialinių mokslų analizuojamuose duomenyse. Miestų studijų atveju, galios dėsnis²¹ numato, kad didžiausias miestas yra dvigubai didesnis už antrą pagal dydį, tris kartus didesnis už trečią pagal dydį ir t. t. (Giesen & Suedekum, 2009; Zipf, 1949). Zipf'o dėsnis dažniausiai naudojamas nacionaliniu lygmeniu (vienai valstybei) arba regionui, kadagi šis dėsnis tinka apibūdinti tik ekonomiškai integruotoms miestų sistemoms. Nors Zipf'o dėsnio galiojimas empiriškai patvirtinamas daugelyje šalių, nėra visuotinio sutarimo dėl jo pritaikomumo, ir jis yra kvestionuojamas dėl įvairių aspektų (pvz., Berry & Okulicz-Kozaryn 2012; Fazio & Modica 2012; Pumain et al. 2015). Yra žinoma, kad Zipf'o koeficiento reikšmės yra priklausomos nuo miesto apibrėžimo ir imties dydžio (Rosen & Resnick, 1980). Taip pat žinoma, kad daugeliu atvejų, galios dėsnis veikia didžiųjų miestų segmente, bet dažnai nepasiteisina nuspėdamas mažesnių miestų dydžio pasiskirstymą. Dėl šios priežasties daugelis studijų, kuriose naudojamas Zipf'o dėsnis, analizuoja valstybes ir miestus turinčius pakankamai didelį gyventojų skaičių. Beje, šis miestų sistemų tyrimo metodas daugiausiai buvo plėtojamas remiantis didelių ir daugiacentrių valstybių pavyzdžiu, todėl tikėtina, kad jis yra mažiau informatyvus tiriant nedideles valstybes, ypač turinčias monocentrisines miestų sistemas.

Zipf'o dėsnis dažnai naudojamas kaip atskaitos taškas, kuomet stebima miestų sistemų kaita laike arba lyginamos skirtingų valstybių miestų sistemos. Šiame tyrime Zipf'o dėsnis visų pirma naudojamas norint ištirti ir palyginti miestų dydžio pasiskirstymą bei šio pasiskirstymo reguliarumą ir stabilumą Baltijos šalyse. Galios dėsnis pateikia tam tikrą šabloninį modelį, kuris yra naudojamas kaip aproksimacija siekiant apibūdinti skirtingų šalių miestų sistemas (Rosen & Resnick, 1980). Tyrime taip pat naudojamas tiesinės regresijos metodas (žr. 1 priedą). Juo siekiama nustatyti, kokie yra pagrindiniai veiksniai lemiantys miestų sistemų kaitą rinkos ekonomikos sąlygomis. Į regresijos modelius įtraukti kintamieji, atsižvelgiant į ankstesnių tyrimų rezultatus. Įtraukti tokie rodikliai kaip geografinė padėtis, pasiekiamumas, miesto

²¹ Šiame darbe, terminai Zipf'o dėsnis ir galios dėsnis bus vartojami kaip sinonimai.

funkcijos. Deja, dėl ribotos prieigos prie vienodo lygmens duomenų visose šalyse, į tyrimą nebuvo įmanoma įtraukti sociodemografinių ir ekonominių miestų gyventojų charakteristikų. Ne visi kintamieji, kurie buvo įtraukti į tyrimui skirtą duomenų bazę, pateko į galutinius regresijos modelis, kadangi tyrimo proceso metu buvo nustatyta, kad jų įtaka yra nereikšminga. Miesto lygmeniu naudotų duomenų suvestinė yra pateikta 3.2.2 lentelėje. Buvo tikrinamas visų kintamųjų multikolinearumas. Taip pat buvo tikrinamas modelių kolinearumas (tolerance, VIF). Galutiniuose modeliuose nenustatyta jokių pažeidimų.

Šis tyrimas apima laikotarpį nuo 1989 iki 2015 m. Naudojami Lietuvos, Latvijos ir Estijos Statistikos Departamentų pateikti duomenys (asmeniniu autorės prašymu). Duomenys yra agreguoti miesto lygmeniu. Analizuojami visi oficialų miesto statusą turintys Baltijos šalių miestai. Lietuvoje 2015 m. buvo 103 miestai, Latvijoje – 76, o Estijoje – 47. Analizėje naudojamas šis pastovus miestų skaičius (nepaisant kaitos nuo 1989 m.). Nors kai kurių miestų ribos per nagrinėjamą laikotarpį keitėsi, manoma, kad tai neturi reikšmingos įtakos skaičiavimo rezultatams.

3.2.2 lentelė. Statistinei analizei naudojamų miesto lygmens duomenų suvestinė

	Mažiausia reikšmė			Didžiausia reikšmė			Vidurkis			Stand. nuokrypis		
	Est	Lv	Lt	Est	Lv	Lt	Est	Lv	Lt	Est	Lv	Lt
Gyv. sk. kaita, proc., 1989 – 2015 m.	-61	-60	-50	28	89	16	-27	-23	-25	14.3	21.1	11.4
Atstumas nuo sostinės (km)	0	0	0	222	254	299	125	118	143	58.3	61.1	75.6
Atstumas nuo Baltijos jūros (km)	0	0	0	152	247	336	45	81	180	47.3	69.0	89.2
Gyv. sk. kaita, proc., 1959 – 1989	-38	-	-55	528	-	780	74	-	119	97.7	-	143.1
Regioninis centras	0	0	0	1	1	1	0.4	0.1	0.5	0.5	0.3	0.5
Monofunkcinis miestas*	0	0	0	1	1	1	0.2	0.2	0.2	0.4	0.4	0.4
Oro uosto miestas**	0	0	0	1	1	1	0.04	0.01	0.03	0.2	0.1	0.2
Vidutinis net-migracijos dydis (1000 gyv.), 2001 – 2015 m.	-36	-14	-27	7	-3	15	-7	-9	-9	7.0	3.6	5.4
Vidutinis natūralios kaitos dydis (1000 gyv.), 1989 – 2015 m.	-1.5	-0.6	-2.0	0.5	-0.2	0.2	-0.5	-0.4	-0.6	0.4	0.1	0.5

* Monofunkcinio miesto statusas priskirtas remiantis Baltijos šalių ekspertų nuomone. Tai yra miestai turintys dominuojančią industrinę arba rekreacinę funkciją. Jie buvo išvystyti sovietiniu periodu ir iki šiol didele dalimi išlaikė savo monofunkcinę struktūrą. Šiame tyrime monofunkcinio miesto statusas suteiktas 10 Estijos, 14 Latvijos ir 20 Lietuvos miestų.

**Priskirti tik tarptautiniai oro uostai: Talino, Tartu, Rygos, Vilniaus, Kauno ir Palangos.

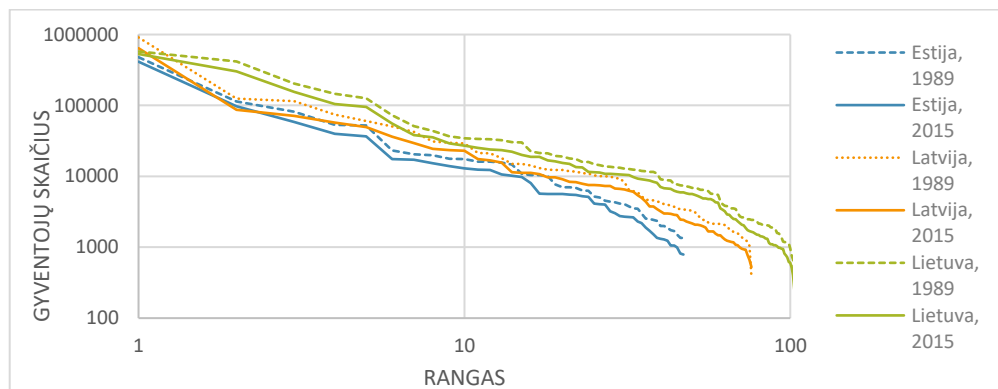
Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Baltijos šalių miestų sistemų analizės rezultatai

Zipf'o dėsnio pritaikymas Baltijos šalims

Šiame skyriuje lyginamos Baltijos šalių miestų sistemos bei šių sistemų kaitos tendencijos. Zipf'o dėsnis naudojamas kaip atskaitos taškas palyginimo tikslams. 3.2.4 pav. iliustruojamas miestų-dydzlių pasiskirstymas 1989 ir 2015 m. Diagramoje rodomas kiekvieno miesto dydžio rango ir jo gyventojų skaičiaus santykis (išreikšti log skalėje). Galima matyti, kad pagal šią išraišką miestų sistemos Baltijos šalyse yra gana panašios. Kita vertus, galima pastebėti, kad Lietuvoje miestų-dydzlių pasiskirstymas yra „plokštesnis“ nei kitose šalyse. Tai reiškia, kad Lietuvos miestų sistema yra tolygesnė. Kitas svarbus bruožas – išskirtinai reikšmingas Rygos vaidmuo Latvijoje. Visose šalyse aiškiai matoma tendencija yra sumažėjęs gyventojų skaičius. Siekiant geriau suprasti pagrindinius mechanizmus, lemiančius miestų sistemų kaitą, reikia atlikti detalesnę duomenų analizę.

3.2.4 pav. Baltijos šalių miestų pasiskirstymas pagal rangą ir dydį, 1989 ir 2015 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Pirmiausia, buvo atliekamas suderinamumo (angl. *goodness-of-fit*) testas, norint patikrinti ar empirinis miestų dydžių pasiskirstymas Baltijos šalyse 1989 ir 2015 m. atitiko teorinį galios-dėsnio pasiskirstymą (žr. Nitsch, 2004; Terra, 2009). 3.2.3 lentelėje reikšmingos šio parametro reikšmės reiškia, kad egzistuojantis miestų pasiskirstymas atitinka galios dėsnį. Įdomu pažymėti, kad Lietuvoje ryšys tarp šių pasiskirstymų tapo statistiškai reikšmingas tik nepriklausomybės pradžioje. Estijos miestų sistema rodo priešingą tendenciją: miestų pasiskirstymas atitiko galios dėsnį iki 2011 m., o

paskui staiga nustojo galioti. Tuo tarpu Latvijos miestų sistema neatitiko Zipf'o pasiskirstymo visu nagrinėjamu laikotarpiu, nors p vertė palaipsniui didėjo, tad artėjo prie atitikimo. Šie rezultatai rodo, kad Baltijos šalių miestų sistemos, o taip pat ir jų kaitos tendencijos, pasižymi esminiais skirtumais. Ypač įdomu tai, kad Lietuvos ir Estijos miestų sistemos pasižymi priešingomis kaitos kryptimis. Tai skatina ieškoti šiuos skirtumus lemiančių priežasčių. Be to, kaip buvo pasiūlyta V. Nitsch (2005), pagrindinis tikslas turėtų būti ne atmesti ar patvirtinti Zipf dėsnį, o empiriškai įvertinti jo atitikimą ir suprasti už to slypinčius mechanizmus.

3.2.3 lentelė. Goodness-of-fit testas (Kolmogorov-Smirnov), p reikšmės

	Estija	Latvija	Lietuva
1989	.200*	.009	.087
1999	-	.004	.200*
2000	.200*	.004	.200*
2001	.190*	.004	.175*
2002	.097	.005	.182*
2003	.200*	.017	.187*
2004	.200*	.016	.190*
2005	.195*	.018	.200*
2006	.200*	.023	.200*
2007	.200*	.033	.200*
2008	.200*	.039	.200*
2009	.200*	.047	.200*
2010	.200*	.053	.200*
2011	.200*	.058	.200*
2012	.054	.065	.200*
2013	.045	.084	.200*
2014	.030	.062	.200*
2015	.037	.063	.200*

PASTABOS:

* Apatinė tikrosios reikšmės riba.

Staigūs p koeficiento reikšmės pokyčiai gali būti susiję su administracinių-statistinių ribų kaita.

Šaltinis: Autorės skaičiavimai, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Norint geriau suprasti miestų sistemų kaitos procesus, galima palyginti esamą miestų pasiskirstymą pagal rangą ir dydį su aproksimuotu Zipf pasiskirstymu. 3.2.5 pav. juodos linijos reprezentuoja krypties linijas (angl. trend lines) esamiems miestų duomenims, o raudonos – krypties linijas pagal galios dėsnį (eksponentė lygi 1). Tikslesniam empiriniam įvertinimui yra naudojama Pareto rango-dydžio (angl. rank-size) polinkio kampo vertė (koeficientas α), t. y., miestų pasiskirstymo pagal rangą ir dydį grafinė išraiška. Šio tyrimo rezultatai rodo, kad Baltijos šalyse polinkio kampai yra gerokai žemiau 1 (vieneto) vertės (3.2.5 ir 3.2.6 pav.). Įdomu tai, kad palyginamosios tarptautinės studijos dažniausiai randa eksponenčių vertes tarp 0,8 ir 1,2 (Rosen, Resnick 1980). Anot D. Pumain ir kt. (2015), žemos vertės yra būdingos buvusios sovietinėms valstybėms dėl vėlesnės jų industrializacijos ir miestų plėtros procesų.

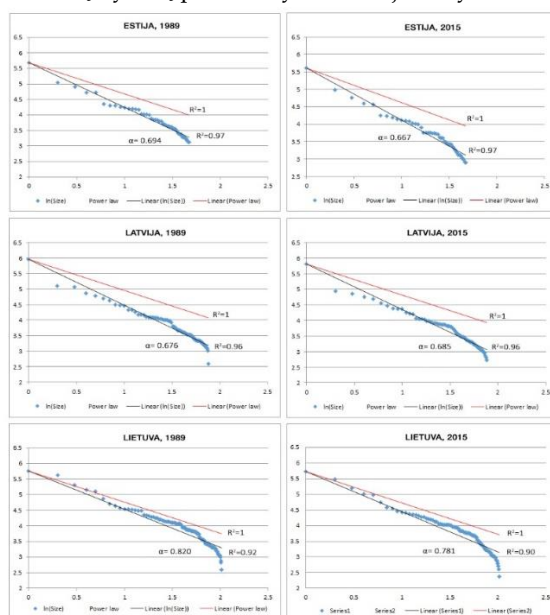
3.2.5 pav. rodo kad visi taškai diagramose (išskyrus keletą Lietuvos atveju) yra žemiau palyginamosios (raudonos) linijos. Tai reiškia, kad miestų dydžiai mažėja sparčiau nei numato rango-dydžio taisyklė. Kitais žodžiais, tai rodo, kad Baltijos šalyse gyventojai yra pasiskirstę mažiau tolygiai nei nusako ši taisyklė. Tai ypač akivaizdu Estijos ir Latvijos atvejais, kur rango-dydžio polinkio kampai siekia mažesnes nei 0,7 vertes. Šių šalių sostinės turi stipriai dominuojantį vaidmenį ir apgyvendina trečdalį gyventojų (3.2.1 lentelė). Bendras visų šalių požymis yra gerai pastebimos „plokštumos“, kuomet daug panašaus dydžio miestų išsirikiuoja link kreivės pabaigos. Tai iš dalies paaiškina, kodėl Baltijos šalių miestų sistemos mažiau atitinka Zipf'o dėsnį. Miestų pasiskirstymas pagal rangą ir dydį Baltijos šalyse gali būti laikomas socialistinio planavimo rezultatu; panašius miestų sistemų modelius galima rasti ir kitose posovietinėse, taip pat dažnai ir nedidelėse valstybėse.

3.2.5 pav. rodo, kad Estijoje rango-dydžio polinkio kampas 2015 m. sumažėjo. Tai reiškia, kad atotrūkis tarp esamos Estijos miestų sistemos ir tipinės (galios dėsnio prognozuojamos), išaugo ir kad gyventojų pasiskirstymas tapo dar mažiau tolygus. Tai greičiausiai reiškia, kad Estijos gyventojų koncentracija augo viršutinėje miestų sistemos hierarchijos dalyje ir santykinai mažiau žmonių liko gyventi mažesniuose miestuose (šis tyrimas neįtraukia kaimiškų ir priemiestinių teritorijų). Priešingai, polinkio kampas nežymiai padidėjo Latvijoje, ir tai (galimai) atspindi Rygos dekoncentracijos procesą. Kaip jau buvo minėta, Ryga buvo sąjunginės reikšmės centras. Atkūrus nepriklausomybę ir pasikeitus geopolitinei situacijai, Latvijos rinkos potencialas tapo nepakankamas šio centro išlaikymui. Tai taip pat paaiškina didesnę Rygos gyventojų skaičiaus sumažėjimą lyginant su kitomis Baltijos sostinėmis. Įdomu tai, kad kai šalių sostinės nėra įtraukiamos į skaičiavimus, visų šalių miestų sistemos

beveik tobulai atitinka Zipf' o pasiskirstymą, o pokyčiai lyginant 1989 ir 2015 m. yra labai nežymūs (žr. 4 priedą). Tai reiškia, kad sostinės yra pagrindiniai veikėjai miestų sistemų kaitos procese. Tikėtina, kad panašūs rezultatai būtų gauti ir kitose panašaus dydžio valstybėse.

Iš visų Baltijos šalių, Lietuvos miestų sistema yra artimiausia „tipinei miestų sistemai“; polinkio kampas 1989 m. buvo lygus 0,82, o 2015 m. – 0,78. Įdomu tai, kad antraeiliai Lietuvos miestai²² (angl. second-rank cities) yra vieninteliai miestai Baltijos šalyse, kurie atitinka Zipf' o dėsnį (jie net viršijo vidutines reikšmes). Lietuvos miestų sistemos pokyčiai taip pat yra labiausiai matomi lyginant Baltijos šalis tarpusavyje. 3.2.5 pav. matyti, kad antraeiliai Lietuvos miestai pakeitė savo poziciją (raudonos) regresijos linijos atžvilgiu. Vienas svarbus bruožas yra išaugęs Vilniaus dominavimas. Visi šie pokyčiai, o ypač Lietuvoje, gali būti traktuojami kaip perėjimo iš socialistinės regioninio planavimo politikos sistemos į neoliberalios ekonomikos modelį, pasekmė.

3.2.5 pav. Miestų dydžių pasiskirstymas Baltijos šalyse, 1989 ir 2015 m

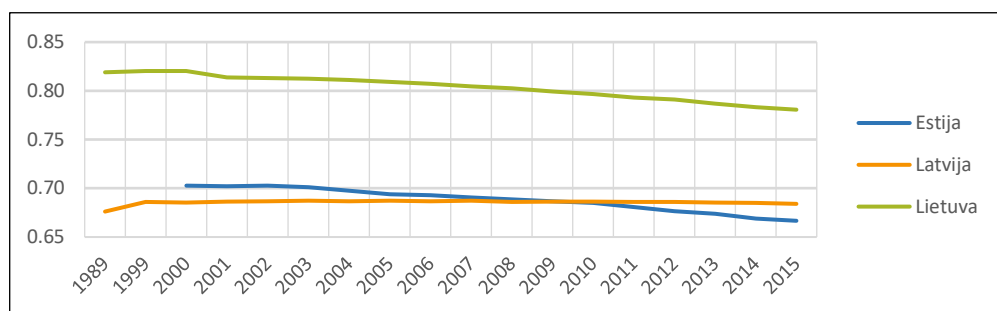

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

²² Kaunas, Klaipėda, Šiauliai ir Panevėžys

Siekiant geriau suprasti miestų sistemų kaitą, 3.2.6 pav. iliustruoja kiekvienų metų rango-dydžio polinkio kampų vertes. Matyti, kad Latvijos miestų sistema patyrė spartesnę kaitą pirmąjį dešimtmetį, bet buvo labai stabili likusį laikotarpį. Estijos ir Lietuvos miestų sistemos rodo palaipsniui mažėjančius polinkio kampus. Tai reiškia, kad gyventojų pasiskirstymas šiose šalyse yra vis mažiau ir mažiau tolygus. Įdomu tai, kad pokyčių trajektorija yra tokia ryški Estijoje. Pradedant šį tyrimą, buvo tikimasi nustatyti, kad pokyčiai Estijoje yra mažiausi. Latvijos ir Lietuvos atveju, tyrimo rezultatai atitinka darbe keltą hipotezę.

3.2.6 pav. Rango-dydžio polinkio kampų dinamika Baltijos šalyse, 1989 ir 1999 – 2015 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

Toliau buvo analizuojama miestų sistemos kaita pagal skirtingas miestų kategorijas. T. y., siekiama nustatyti ar miestų sistemų kaitos procese skirtingų dydžių miestų elgesys yra vienodas. 3.2.4 lentelėje pateikti polinkio kampai trims miestų kategorijoms pagal gyventojų skaičių. Rezultatai rodo, kad Lietuvoje didžiausi pokyčiai įvyko viršutinėje miestų sistemos dalyje, o tai iš esmės reiškia didėjantį sostinės svorį miestų sistemoje. Ta pati tendencija matosi Estijoje, o tuo tarpu Latvijos miestų sistema rodo nedidelį pokytį priešinga kryptimi. Tai vėlgi patvirtina Rygos decentralizacijos (didžiąją dalimi, intensyvios suburbanizacijos) tendenciją. Rango-dydžio polinkio kampai turi aukštas vertes vidutinio ir mažo dydžio miestams visose Baltijos šalyse. Tai reiškia, kad miestų dydžiai (einant žemyn miestų hierarchine sistema) mažėja daug lėčiau nei prognozuoja galios dėsnis. Tai galima laikyti sovietinio planavimo palikimo rezultatu, kuomet regioninio planavimo politika buvo nukreipta į subalansuotą teritorinį vystymą ir tuo pagrindu buvo suformuotas regioninių centrų tinklas. Šių miestų svoris bendroje miestų sistemoje ėmė mažėti posovietiniu periodu (nors šiek tiek priešingą tendenciją galima pastebėti

Latvijoje). Apibendrinant, viršutinės ir apatinės miestų sistemų dalys rodo skirtingas kaitos tendencijas. Iš esmės, visų šalių atžvilgiu tai atspindi metropolizacijos tendenciją. Reikia atkreipti dėmesį, kad į šį tyrimą neįtrauktos priemiestinės teritorijos, kurios, be abejonės, tik dar labiau išryškintų metropolizacijos procesą visose Baltijos šalyse.

3.2.4 lentelė. Skirtingų miestų kategorijų kaita Baltijos šalyse, 1989 ir 2015 m.

	Estija		Latvija		Lietuva	
	1989	2015	1989	2015	1989	2015
Daugiau nei 50 tūkst. gyv.	0.649	0.602	0.564	0.573	0.933	0.829
10 – 50 tūkst. gyv.	3.861	3.436	2.141	2.331	2.809	2.681
Mažiau nei 10 tūkst. gyv.	2.725	2.551	2.288	2.309	2.688	2.475

Šaltinis: Autorės skaičiavimai, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Miestų hierarchijos kaitą lemiantys veiksniai

Ankstesnės šio skyriaus dalys atskleidė, kad Baltijos šalių miestų sistemoms būdingos nevienodos kaitos trajektorijos posovietiniu laikotarpiu. Iš esmės, miestų sistemų kaitą lėmė skirtingi jas sudarančių miestų gyventojų kaitos tempai. Gyventojų skaičius miestuose kinta skirtingai, kadangi kiekvienas miestas yra nevienodai paveikiamas ekonominių, geografinių, demografinių, politinių, kultūrinių ir kt. veiksnių. Todėl norint suprasti mechanizmus, atsakingus už miestų sistemų kaitą, reikia išsiaiškinti, koks yra įvairių veiksnių poveikis skirtingiems miestams.

Geografinė padėtis dažniausiai yra vienas iš svarbesnių veiksnių, kuriuo galima paaiškinti teritorinius gyventojų kaitos skirtumus (Ubarevičienė et al. 2016). Galima daryti prielaidą, kad vietos veiksnys (atstumas nuo sostinės ir nuo Baltijos jūros pakrantės) taip pat gali didele dalimi prisidėti aiškinant gyventojų skaičiaus kaitos Baltijos šalių miestuose skirtumus. Įvairūs kiti tyrimai taip pat nustatė, kad gyventojų skaičiaus kaitą galima prognozuoti atsižvelgiant į paties miesto dydį, ankstesnius jo augimo tempus, pasiekiamumą (pvz., oro uosto buvimą), urbanistines funkcijas (pvz., buvimas monofunkciniu miestu) (Cawley 1994; Juškevičius 2015; Murgante & Rotondo 2013). Visi paminėti kintamieji yra įtraukiami į šį tyrimą. Deja, ribotas duomenų prieinamumas ir/ar palyginamumas neleido į tyrimą įtraukti kitų

svarbių charakteristikų, tokių kaip miestų gyventojų demografinė sudėtis bei ekonominė specializacija.

3.2.5 lentelėje pateikiami keturi regresijos modeliai: kiekvienai Baltijos valstybei ir vienas bendras, apimantis visus šių šalių miestus. Šių modelių rezultatai rodo nagrinėjamų veiksnių įtaką gyventojų skaičiaus kaitai per 1989 – 2015 m. Visų pirma, rezultatai rodo, kad miestų geografinė padėtis, atsižvelgiant į atstumą nuo sostinės, yra svarbus ir reikšmingas veiksnys visų trijų šalių atveju: kuo toliau nuo sostinės yra įsikūręs miestas, tuo labiau sumažėjo jo gyventojų skaičius per nagrinėjamą laikotarpį. Tai galima paaiškinti metropolizacijos procesu. Antra, atstumas nuo Baltijos jūros pakrantės yra reikšmingas tik Estijos ir Lietuvos atveju. Kita vertus, šis kintamasis turi skirtingą efektą šių šalių miestams. Estijoje didėjantis atstumas nuo jūros asocijuojasi su gyventojų skaičiaus augimu, tuo tarpu Lietuvoje – su gyventojų skaičiaus mažėjimu. Tai gali būti paaiškinama tuo, kad Lietuva turi 100 km jūros pakrantės, o vienas iš didžiausių ir labiausiai klestinčių miestų – Klaipėda – yra įsikūręs pajūryje, o Estija turi apie 3,800 km pakrantės, greta kurios yra daug „besitraukiančių“ periferinių regionų. Trečia, regioninių centrų gyventojų skaičius mažėjo lėčiau Estijoje ir Lietuvoje, tačiau šis kintamasis neturėjo reikšmingo efekto Latvijoje.

Toliau į modelį įtrauktas kintamasis nurodantis gyventojų skaičiaus kaitą 1959 – 1989 m. Šiuo kintamuoju norima patikrinti, kaip dabartinė (posovietinė) gyventojų skaičius kaitos dinamika yra susijusi su tendencijomis sovietinio planavimo laikotarpiu. Rezultatai rodo, kad Lietuvos miestai, kurie augo sparčiau sovietiniu periodu, sparčiau augo (o tiksliau – lėčiau mažėjo) ir nepriklausomybės laikotarpiu. Deja, Estijoje tai neturėjo statistiškai reikšmingo efekto. Galiausiai, 1989 – 2015 m. laikotarpiu monofunkciniai miestai pasižymėjo spartesniu gyventojų skaičiaus mažėjimo tempu Estijoje ir Latvijoje, o Lietuvoje ši priklausomybė buvo priešinga. Estijoje sudarytas modelis paaiškina 32, Latvijoje 23, o Lietuvoje 33 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp miestų. Nors modeliai nepaaiškina didžiosios dalies gyventojų kaitos, šių modelių rezultatai yra pakankamai aukšti, atsižvelgiant į tai, kad analizė atlikta naudojant santykinai didelius ir nevienalyčius vienetus (miestus). Be to, į modelius neįtrauktos ekonominės ir demografinės charakteristikos, kurios be abejonės turi didelę įtaką gyventojų skaičiaus kaitai.

Atsižvelgiant į Baltijos šalių artumą (kaimynystę), ekonominius ir kitus panašumus, galima pažiūrėti į trijų Baltijos valstybių miestus kaip į formuojančius vieną bendrą miestų sistemą. Tokiu atveju galima daryti prielaidą, kad tie patys veiksniai turės panašų efektą visų šalių miestams. Sudaryto modelio rezultatai rodo,

kad jo prognozavimo galia yra silpnesnė (25,4 proc.) lyginant su modeliais sudarytais atskiroms šalims. Beje, į šį modelį įtrauktas net ir papildomas kintamasis – tarptautinio oro uosto buvimas. Taigi, į tyrimą įtrauktų kintamųjų rinkinys geriau paaikškina kiekvieną individualią miestų sistemą. Tai patvirtina šio darbo hipotezę, kad Baltijos šalių miestų sistemos patiria skirtingas pokyčių trajektorijas, o miestų sistemų kaitą lemiantys veiksniai skiriasi.

Reikia paminėti, kad sudarant šiuos modelius, į pirminius jų variantus buvo įtraukiama daugiau veiksnių, galinčių turėti įtakos miestų gyventojų skaičiaus kaitai. Jų nėra šiuose galutiniuose modeliuose, nes nustatyta, kad jie nebuvo statistiškai reikšmingi aiškinant gyventojų skaičiaus kaitos skirtumus tarp skirtingų miestų.

Kita vertus, pagrindiniai veiksniai, lemiantys gyventojų skaičiaus dinamiką, yra natūrali gyventojų kaita ir migracija. 3.2.6 lentelėje pateikiami tiesinės regresijos rezultatai su šiais rodikliais Baltijos šalių miestuose. Rezultatai rodo, kad natūrali gyventojų kaita turi stipresnę gyventojų skaičiaus kaitos prognozavimo galią lyginant su migracija (išskyrus Latvijoje, bet tikėtina, kad toks rezultatas gautas dėl duomenų trūkumo). Tai reiškia, kad labiau tikėtina, jog gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp Baltijos šalių miestų vyksta dėl natūralios kaitos procesų. Tai yra gana netikėtas rezultatas, kadangi posocialistinėje erdvėje teritoriškai netolygi gyventojų kaita dažniausiai siejama su migracijos (daugiausia vidaus) procesu. Baltijos šalių miestų atveju, šio tyrimo rezultatai gali reikšti, kad miestų sistemų raidos procese vis dar svarbų vaidmenį atlieka sovietiniu periodu susiformavusi demografinė struktūra. Taip pat tikėtina, kad jeigu būtų analizuojami metropoliniai regionai, o ne miestai jų administracinėse ribose, rezultatai būtų kitokie.

3.2.5 lentelė. Tiesinės regresijos modeliai; procentinė gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalių miestuose, 1989 – 2015 m.

	Estija (N = 47)		Latvija (N = 76)		Lietuva (N = 103)		Baltijos šalys (N=226)	
	B	Beta	B	Beta	B	Beta	B	Beta
Atstumas nuo sostinės, km	-0.097	-0.461***	-0.184	-0.533***	-0.072	-0.473**	-0.021	-0.132**
Atstumas nuo Baltijos jūros, km	0.081	0.323**	0.009	0.029	-0.045	-0.350**	0.001	0.009
Regioninis centras	7.160	0.294**	0.598	0.009	4.832	0.212**	3.639	0.161**
Gyv. sk. kaita, proc., 1959-1989 ^a	0.018	0.149	-	-	0.026	0.328***	0.032	0.368***
Monofunkcinis miestas	-7.007	-0.237*	-11.337	-0.210*	4.928	0.165*	0.756	0.027
Oro uosto miestas ^b	-	-	-	-	-	-	7.854	0.133**
Constant	-22.402		0.102		-13.287		-28.921	
R ²	0.328		0.229		0.331		0.254	
df; significance	44 (5); 0.007		75 (4); 0.001		100 (5); 0.000		158 (6); 0.000	

* $p < 0.10$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$.

PASTABOS:

^a Duomenys buvo priemami tik 9 respublikinės reikšmės Latvijos miestams, dėl to šis kintamasis nėra įtrauktas.

^b Į atskirų šalių modelius šis kintamasis nebuvo įtrauktas dėl mažo oro uostų skaičiaus.

Šaltinis: Autorės skaičiavimai, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.2.6 lentelė. Tiesinės regresijos modeliai; procentinė gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalių miestuose, 1989 – 2015 m.

	Estija (N = 47)		Latvija ^a (N = 9)		Lietuva (N = 103)		Baltijos šalys (N=226)	
	B	Beta	B	Beta	B	Beta	B	Beta
Vidutinis net-migracijos dydis (1000 gyv.), 2001-2015 ^b	5.333	0.441***	7.610	0.752**	8.043	0.647***	6.384	0.528***
Vidutinis natūralios kaitos dydis (1000 gyv.), 1989-2015 ^b	8.385	0.527***	-0.295	-0.015	8.626	0.813***	7.906	0.653***
Constant	-29.002		-26.417		-23.905		-25.912	
R ²	0.588		0.554		0.777		0.643	
df; significance	2; 0.000		2; 0.089		2; 0.000		2; 0.000	

* $p < 0.10$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$.

PASTABOS:

^a Duomenys buvo prijami tik 9 respublikinės reikšmės Latvijos miestams.

^b Naudojamos standartizuotos Z reikšmės.

Šaltinis: Autorės skaičiavimai, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Išvados ir diskusija

Šioje dalyje buvo analizuojama Baltijos šalių miestų sistemų kaita posovietiniu periodu. Kaip parodė rezultatai, didelės įtakos miestų sistemų kaitai turi istorinis-geografinis šių šalių kontekstas. Trys svarbios aplinkybės skatina atkreipti dėmesį į miestų sistemų raidą Baltijos šalyse bei palyginti šias sistemas tarpusavyje. Pirmą, radikalus perėjimas iš sovietinio komunizmo ir centrinio planavimo ekonomikos į kapitalistinę sistemą su rinkos ekonomika. Antra, stipri depopulacija, prasidėjusi iš karto po nepriklausomybės atgavimo. Trečia, sovietiniu laikotarpiu Baltijos šalyse susiformavo skirtingi miestų sistemų tipai: policentrinė miestų sistema Lietuvoje, monocentrinė Latvijoje ir iš dalies monocentrinė Estijoje. Nepaisant šių aplinkybių, palyginamieji Baltijos šalių tyrimai atliekami retai. Šioje disertacijos dalyje ir buvo siekiama užpildyti šį žinių trūkumą ir atsakyti į klausimus: Ar sisteminiai pokyčiai vienodai paveikė skirtingas Baltijos šalių miestų sistemas? Kokie pagrindiniai veiksniai lemia miestų sistemų kaitą rinkos ekonomikos sąlygomis?

Šiame tyrime buvo keliami hipotezė, kad Baltijos šalių miestų sistemos patiria skirtingas kaitos trajektorijas rinkos ekonomikos sąlygomis, tačiau galiausiai jų miestų sistemos turėtų supanašėti. Tyrimo rezultatai didžiąja dalimi tai patvirtino. Rezultatai parodė, kad nuo 1990 m. Baltijos šalių miestų sistemos patyrė žymius, tačiau skirtingus pokyčius. Iš tiesų, visos miestų sistemos panašėja: Latvija ir Estija išlaiko monocentrišką charakterį, o Lietuvoje monocentriškumas palaipsniui didėja. Bendrai, galima teigti, kad sovietiniu periodu Vilnius buvo „išaugintas“ per mažas, Ryga per didelę, o Talinas maždaug toks, koks ir turėjo būti. Todėl dabartinės miestų sistemų kaitos tendencijos ir yra skirtingos.

Tyrimo rezultatai rodo, kad Lietuvos miestų sistema nepriklausomybės laikotarpiu patyrė didžiausias transformacijas. To priežastis – sovietmečiu įgyvendinta vieningo apgyvendinimo sistema. Lietuvoje vykdytos regioninio planavimo politikos pasėkoje, dalis Vilniaus augimo potencialo buvo paskirstyta kitiems Lietuvos miestams ir regionams. Posovietiniu periodu, rinkos ekonomikos sąlygomis, gyventojai ir ekonominė veikla ėmė vis labiau koncentruotis Vilniuje, kur sąlygos tapo palankiausios kurtis naujiems, didelę vertę kuriantiems ūkio sektoriams (tokiems kaip viešasis administravimas, verslo paslaugos, aukštasis mokslas ir pan.). Taigi, Lietuvos miestų sistema ėmė pamažu transformuotis iš policentrinės į monocentrinę. Tuo tarpu Latvijos ir Estijos miestų sistemos, kurios buvo monocentrinės jau sovietiniu periodu, išlaikė savo monocentrišką charakterį. Įdomu tai, kad Estijoje gyventojų koncentracija sostinėje didėja (beje, šis reiškinys Estijoje yra ryškesnis nei buvo tikimasi prieš atliekant duomenų analizę), o Latvijoje pastebima Rygos decentralizacijos tendencija; Labiausiai tikėtina, kad pastarąjį reiškinį lemia

Rygos priemiesčių augimas, kuomet santykinai dideli gyventojų srautai iš centrinių miesto dalių persikrausto į miestą supantį regioną. Realios nekilnojamo turto rinkos ir privačios nuosavybės nebuvimas sovietiniu periodu sąlygojo, kad tuo metu priemiesčiai beveik neegzistavo. Atgavus nepriklausomybę ir pasikeitus regioninei politikai žmonės galėjo laisviau išreikšti būsto preferencijas. Natūrali gamta ir šalia esantis metropolinio miesto potencialas (kalbant apie darbo vietas, išsilavinimo, kultūrinės ir kt. galimybes), paskatino daugybę žmonių įsikurti priemiesčiuose. Nors suburbanizacija Rygos atveju intensyviausia (žr. 3.2.7 pav.), priemiesčių augimas yra bendras visų didžiųjų Baltijos šalių miestų bruožas.

Priešingai nei sovietiniu laikotarpiu, dabartiniai miestų sistemų vystymosi procesai yra mažai reguliuojami per nacionalinę regioninę politiką. Nuo 1990 m. teritorinė plėtra visose šalyse tapo stipriai veikiama rinkos ekonomikos jėgų. Šis tyrimas atskleidė, kad geografinė padėtis, regiono centro statusas ir augimo tempai sovietmečiu yra labiausiai susiję su miestų gyventojų skaičiaus kaita nepriklausomybės laikotarpiu. Padėtis sostinės atžvilgiu – pats svarbiausias veiksnys. Tai iliustruoja metropolizacijos ir erdvinės poliarizacijos tendencijas, kurios yra būdingos daugeliui Vidurio ir Rytų Europos šalių (Borén & Gentile 2007; Lang et al. 2015). Tai galima paaiškinti aglomeracijos ekonomikos efektu, kuomet geriausios įsidarbinimo galimybės bei įvairių prekių ir paslaugų tiekimas geriausias yra būtent metropoliniuose miestuose, ypač gyventojų skaičiaus mažėjimo nacionaliniu mastu sąlygomis. Šis tyrimas taip pat parodė, kad sostinės yra pagrindiniai veikėjai miestų sistemų kaitos procese. Nustatytos Baltijos šalių miestų sistemų vystymosi trajektorijos iš dalies prieštarauja ankstesniems Vanago ir kt. (2002) spėjimams, kad šios miestų sistemos išlaikys savo skirtumus. Kita vertus, Vilnius artimiausiais dešimtmečiais neturėtų įgyti tokios svarbos nacionalinėje miestų sistemoje kaip Ryga ir Talinas. Nors tai nereiškia, kad centralizacija Lietuvoje yra mažiau intensyvi. Priešingai – Vilnius pastaruoju metu auga sparčiau nei Talinas ir Ryga, bet kadangi Lietuvoje yra dar du santykinio augimo centrai, kurie nors ir „papildo“ Vilnių gyventojai, tačiau patys koncentruoja juos iš aplinkinių regionų. Nepaisant to, galima teigti, kad Baltijos šalių erdvinė organizacija ilgainiui turėtų supanašėti. Tai turėtų paskatinti stipresnį šių šalių bendradarbiavimą kuriant bendrą regioninę politiką, ypač susijusią su didėjančiais regioniniais skirtumais šalių viduje ir periferizacijos procesu. Kaip rodo daugelio Europos šalių patirtis, periferizacija, daugiausia išreikšta per depopuliaciją, yra neišvengiama daugelyje nutolusių regionų, nors tai nebūtinai turi reikšti blogesnes gyvenimo sąlygas gyvenantiems periferijoje. Būtent į tai ir turėtų būti nukreipta regioninė politika.

Sovietinio planavimo palikimas vis dar daro didelę įtaką erdvinio vystymosi procesams Baltijos šalyse. Tai ypač akivaizdu Lietuvoje. Miestai, atsižvelgiant į šio tyrimo rezultatus, yra „geriausiose“ vietose, turi didžiausias galimybes išlaikyti gyventojų skaičių ateityje. Faktas, kad padėties veiksnys yra labai svarbus, taip pat reiškia, kad apgręžti esančias tendencijas yra labai sudėtinga, net ir taikant politines ir ekonomines priemones. Taigi, labiausiai tikėtina, kad esamos tendencijos tęsis, kol bus pasiektas tam tikras erdvinės optimizacijos ar pusiausvyros lygis. Kita vertus, tiksliau miestų sistemų kaitą leistų įvertinti ne miestų jų administracinėse ribose, o metropolinių regionų analizė (šiuo metu susiduriama su duomenų trūkumo problema). Tikėtina, kad tokiu atveju dar labiau atsiskleistų Baltijos šalių metropolizacijos tendencijos. Šio tyrimo rezultatai sustiprina prielaidą, kad gyventojų persiskirstymo mastai Baltijos šalyse yra intensyvesni nei kitose Vidurio ir Rytų Europos ar likusiose posovietinėse šalyse, nors tai ir nebuvo tiesiogiai tikrinama empiriškai. Siekiant tai įrodyti reikėtų atlikti daugiau valstybių apimančią palyginamąją studiją.

3.2.2. Gyventojų skaičiaus teritorinio pasiskirstymo kaita ir ją lemiantys veiksniai

Šios dalies tikslas – nustatyti gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius dėsningumus Baltijos šalyse ir įvardinti pagrindinius veiksnius, kurie prisideda prie gyvenviečių sistemos kaitos. Taigi, jei praeitame skyriuje buvo analizuojami tik miestai, šiame skyriuje atliekamas tyrimas apima visus Baltijos šalių LAU 2 lygmens regionus (įskaitant ir miestus) bei jų gyventojus. Abiejų tyrimų rezultatai padeda geriau suprasti sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas Baltijos valstybėse nepriklausomybės laikotarpiu.

Šiame darbo skyriuje keliama hipotezė, kad netolygi gyventojų kaita, pasižyminti ekstremaliu gyventojų skaičiaus mažėjimu vienuose regionuose ir augimu kitose, yra tam tikrų regioninių charakteristikų rezultatas. Dėl to, norint nustatyti svarbiausius veiksnius, lemiančius gyventojų kaitos teritorinius netolygumus, reikia pasitelkti nacionalinę perspektyvą, t. y. visus šalies regionus lyginti tarpusavyje. Tokia tyrimo prieiga turėtų padėti geriau suprasti pagrindinius gyventojų persiskirstymą lemiančius veiksnius ir erdvinius santykius tarp skirtingų šalies regionų ar jų grupių.

Pirmiausia, šiame darbo skyriuje bus nustatyta gyventojų skaičiaus kaitos erdvinė išraiška detaliu teritoriniu lygmeniu visose Baltijos šalyse. Antra, bus aiškinamasi, kokie konkretūs veiksniai lemia būtent tokią erdvinę išraišką. Vienas iš

darbe keliamų klausimų: Kas turi didesnę įtaką gyventojų teritoriniam persiskirstymui šalių viduje: regionų geografinė padėtis ar jų gyventojų demografinė ir socioekonominė kompozicija? Svarbus šio tyrimo aspektas – Baltijos šalių palyginimas. Kaip jau aptarta anksčiau, joms būdingos skirtingos, sovietiniu periodu suformuotos, miestų sistemos. Šiame skyriuje bus toliau aiškinamasi, ar miesto sistemos tipas turi įtakos dabartiniams, rinkos ekonomikos sąlygomis vykstantiems, gyventojų persiskirstymo šalies viduje procesams. Manoma, kad geresnis supratimas apie regioninių skirtumų augimą ir tai lemiančius veiksnius galėtų prisidėti rengiant strategijas ir politines priemones skirtas spręsti įvairiems teritorinio vystymosi iššūkiams Baltijos šalyse.

Šioje dalyje analizuojami Lietuvos, Latvijos ir Estijos 2000/1 ir 2011 m. gyventojų surašymų duomenys, atitinkantys LAU 2 lygmenį. Naudojamas tiesinės regresijos metodas, į kurį įtrauktos geografinės, socialinės, demografinės ir ekonominės regionų ir jų gyventojų charakteristikos.

Tyrimo pagrindimas ir bendri dėsningumai

Baltijos šalyse, kaip ir daugelyje kitų pasaulio šalių, bendrosios gyventojų skaičiaus kaitos priežastys yra gerai žinomos. Deja, daug mažiau yra žinoma apie konkrečius veiksnius, lemiančius gyventojų kaitą bei tų veiksnių sąlygojamą regioninių skirtumų formavimąsi šalių viduje. Įvairių valstybių demografinius pokyčius analizuojančiuose tyrimuose (Cawley, 1994; Collantes, Pinilla, Sáez, & Silvestre, 2013; Haartsen & Venhorst, 2010; Kupiszewski, Durham, & Rees, 1998; Müller & Siedentop, 2004; Panagopoulos & Barreira, 2012; Wiechmann & Pallagst, 2012) paprastai apsiribojama konkrečiais depopuliacijos aspektais neatsižvelgiant į platesnį gyventojų skaičiaus kaitos veiksnių spektrą bei beveik neskiriant dėmesio regioniniams skirtumams. Ne išimtis ir Lietuvos tyrimai. Daugelis jų yra orientuoti į natūralią gyventojų kaitą (Kalėdienė & Sauliūnė, 2013; Stankuniene & Jasilioniene, 2008; Stankūnienė & Jasilionis, 2011; Stumbrys, 2016) arba ekonominius emigracijos aspektus (Genelyte, 2017; Klüsener et al., 2015; Sipavičienė & Stankūnienė, 2013). Be to, egzistuojančios studijos yra atliekamos naudojant nacionalinio lygmens (Civinskas et al., 2011; Jasilionis, Stankūnienė, Maslauskaitė, & Stumbrys, 2015; Vladislava Stankūnienė, 2003) ar savivaldybių lygmens (Klüsener et al., 2015) duomenis, tad jose trūksta detalesnės teritorinės dimensijos. Dėl šių priežasčių mažai yra žinoma apie konkrečius veiksnius, lemiančius gyventojų skaičiaus kaitą, siejant juos su regioniniais skirtumais ir šių skirtumų augimu šalies viduje.

Pastaraisiais dešimtmečiais, pagal gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus Baltijos šalys buvo vienos iš lyderių ne tik posocialistinių šalių, bet ir viso pasaulio

kontekste. Remiantis statistiniais duomenimis, per 1989 – 2015 m. Lietuva, Latvija ir Estija prarado atitinkamai -22,5, -27,0 ir -16,0 proc. gyventojų (3.2.2 lentelė). Žinant, kad daugeliui šalių, o ypač posocialistinėms valstybėms yra būdingas regioninių skirtumų didėjimas, galima nuspėti, kad didelė regionų dalis per tą patį laikotarpį neteko gerokai didesnės gyventojų dalies. Atitinkamai, kiti regionai sugebėjo išlaikyti daugiau esamų gyventojų ar net pritraukti naujų. Tiek itin spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas, tiek didėjantys regioniniai skirtumai Baltijos šalių viduje, skatina labiau išsiginčioti į jose vykstančius socioerdvinius procesus bei juos lemiančius veiksnius.

Gyventojų skaičiaus ir teritorinio pasiskirstymo kaitos veiksniai

Studijų, kuriose gyventojų skaičiaus kaita būtų analizuojama detaliais teritoriniais vienetais visos šalies mastu bei atsižvelgiant į kiek įmanoma didesnių veiksnių kompleksą, nėra daug. Dėl to iš pradžių reikėtų glaustai apžvelgti veiksnius (kintamuosius), kurie yra naudojami kitų autorių tyrimuose, siekiant nustatyti svarbiausias gyventojų skaičiaus kaitos priežastis. Viena iš veiksnių grupių (taip pat akcentuota ankstesniame skyriuje) – geografinės padėties veiksniai. Daugybės tyrimų, atliekamų įvairiose pasaulio šalyse, rezultatai atkreipia dėmesį į tai, kad pastaraisiais dešimtmečiais didžiuosius miestus supančios teritorijos turi didžiausią gyventojų skaičiaus augimo potencialą. T. Niedomysl ir J. Amcoff (2011), H. Westlund ir W. Pichler (2013) bei L. Karachurina ir N. Mkrtchyan (2015) darbuose analizuojama atstumo iki regioninių centrų įtaka gyventojų skaičiaus kaitai ir jų persiskirstymui Skandinavijos bei posovietinių šalių viduje. Šie tyrimai parodė, kad periferinės kaimo vietovės praranda daugiausiai gyventojų, tuo tarpu gyventojų koncentracija auga didžiuosiuose miestuose ir šalia jų esančiose teritorijose. Be to, Vidurio ir Rytų Europos šalyse priemiesčiai, apskritai, yra bene vienintelės teritorijos, kuriose gyventojų skaičius pastaraisiais dešimtmečiais didėjo (Borén & Gentile, 2007; Gentile et al., 2012; Nuissl & Rink, 2005; Schmidt, 2011; Sýkora & Ouředníček, 2007; Ubarevičienė et al., 2011). Gausu tyrimų, kuriuose pabrėžiama sociodemografinių veiksnių įtaka miestų bei regionų gyventojų skaičiaus kaitai. M. Cawley (1994) analizavo periferinių Airijos vietovių gyventojų skaičiaus pokyčius, savo tyrime akcentuodama sąryšį tarp analizuojamų teritorinių vienetų bendro gyventojų skaičiaus ir gyventojų skaičiaus pokyčių jose. Šios autorės tyrimo rezultatai rodo, kad kuo mažesnis yra vietovės bendras gyventojų skaičius, tuo didesnė tikimybė, kad ji neteks didesnės gyventojų dalies. M. Kupiszewski ir kt. autoriai (1998) nustatė ryšį tarp gyventojų skaičiaus pokyčių ir gyventojų tankio Lenkijos miestuose; didesnis gyventojų tankis, pagal jų tyrimo rezultatus, asocijuojasi su mažesniais depopuliacijos tempais. Vienas iš

dažniausiai aptariamų veiksnių – gyventojų amžiaus struktūra. Tai rodiklis atspindintis darbo rinkos potencialą bei gyventojų reprodukcinę galimybę. Yra žinoma, kad jaunesnio amžiaus žmonių grupių atrankinė migracija sustiprina kaimiškų vietovių „senėjimą“ ir dėl to dar intensyvesnę gyventojų skaičiaus mažėjimą jose (Burholt & Dobbs, 2012; Walford & Kurek, 2008). Tuo tarpu priemiestinės teritorijos paprastai išsiskiria santykinai jauniausia amžiaus struktūra, kadangi suburbanizacijos procese daugiausiai dalyvauja jaunos šeimos su vaikais (Kroll & Kabisch, 2012). Jaunesnių amžiaus grupių žmonės taip pat dažniau apsigyvena centrinėse miestų dalyse, kurios yra gyvybingesnės bei įvairesnės ekonominiu bei kultūriniais aspektais. Gyventojų skaičiaus kaitos dinamika ir rezidencinė diferenciacija taip pat aiškinama tokiais faktoriais kaip gyventojų išsilavinimo lygis, vidutinės pajamos, nedarbo lygis, darbo rinkos dydis ir struktūra, įmonių skaičius vienam gyventojui ir užsienio investicijų lygis (Niedomysl, 2008; Schmidt, 2011; Tammaru & Sjöberg, 1999; Westlund & Pichler, 2013). Visi paminėti, o taip pat ir papildomi, veiksniai įtraukiami į šį Baltijos šalių palyginamąjį tyrimą.

Duomenys ir metodai

Šioje dalyje analizuojami 2000/1 ir 2011 m. Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojų surašymų duomenys, agreguoti LAU 2 regionų lygmenį atitinkantiems teritoriniams vienetams. Lietuvos atveju tai yra 593 seniūnijos (2011 m. oficialiai buvo 545, tačiau tyrime atsižvelgiama į seniūnijų ribų kaitą, be to, kiek įmanoma atskirtos kaimo ir miesto gyvenvietės), Estijos – 226 savivaldybės, Latvijos – iki 2011 m. egzistavę 545 rajonai. Tyrime susidurta su administracinio-statistinio suskirstymo problema, kuri aptarta 2.4 skyriuje. Pagrindinės teritorinių vienetų charakteristikos nurodytos 3.2.7 lentelėje.

3.2.7 lentelė. Analizuojami teritoriniai vienetai

	N	Vid. plotas	Vid. gyventojų skaičius	
			2000/1	2011
Lietuva	593	110 km ²	5816	5092
Latvija	545	119 km ²	4369	3834
Estija	226	192 km ²	6062	5728

PASTABA: šioje lentelėje pateiktų teritorinių vienetų skaičius nesutampa su 2.4 lentelės duomenimis, nes autorė koregavo statistinių-administracinių vienetų ribas dėl jų kaitos nagrinėjamu laikotarpiu.

Šaltinis: Sudaryta autorės

Empirinėje darbo dalyje, pirmuoju tyrimo etapu (I), nustatoma ir aptariama gyventojų skaičiaus kaitos erdvinė išraiška detaliu teritoriniu lygmeniu visose Baltijos šalyse 2001 – 2011 m. Sekančiame tyrimo etape (II) nustatoma, kokią įtaką gyventojų pasiskirstymo erdvinei kaitai turi geografinės padėties veiksnys. Tam tikslui, visi teritoriniai vienetai suklasifikuoti į tam tikras kategorijas. Lietuvos atveju, išskirtos šios kategorijos: 1) seniūnijos priklausančios trims didiesiems miestams, 2) seniūnijos supančios 3 didžiuosius miestus < 15 km atstumu, 3) apskričių centrai (+ Visaginas ir Mažeikiai), 4) kiti miestai – savivaldybių centrai, 5) seniūnijos supančios apskričių centrus < 15 km atstumu, 6) seniūnijos supančios likusius savivaldybių centrus < 15 km atstumu, 7) likusios seniūnijos. Atitinkamu principu suklasifikuoti Estijos ir Latvijos LAU 2 lygmens teritoriniai vienetai. Siekiant geriau įvertinti metropolizacijos proceso mastą, taip pat buvo tikrinamas atstumo iki sostinės, o Lietuvos atveju ir kitų didžiųjų miestų, efektas gyventojų skaičiaus kaitai. Be pačios miestų sistemos charakteristikų, taip pat įtraukti kiti svarbūs geografinės padėties veiksniai: atstumas (km) iki Baltijos jūros pakrantės bei iki artimiausios valstybės sausumos sienos. Išsami duomenų apžvalga pateikiama 3.2.8 – 3.2.10 lentelėse. Naudojant šiuos kintamuosius buvo siekiama nustatyti, kiek tiksliai gyventojų teritorinis persiskirstymas šalies viduje gali būti paaiškinamas vien geografinės padėties veiksnium.

Trečiajame tyrimo etape (III), į tiesinės regresijos modelį įtraukiamos demografinės ir socioekonominės regionų gyventojų charakteristikos. Tokiu būdu siekiama nustatyti, kokie papildomi veiksniai prisideda prie gyventojų persiskirstymo šalyje. Priešingai nei geografinės padėties veiksniai, kurie buvo susisteminti naudojant GIS, sudarant demografinių ir socioekonominių rodiklių duomenų bazę, susiduriama su kai kurių rodiklių trūkumu. Šiame darbe svarbus palyginamasis aspektas, tad buvo siekiama tyrimui panaudoti analogiškus rodiklius visose šalyse. Nors, pavyzdžiui, Lietuvos atveju, buvo galima įtraukti ir daugiau rodiklių²³. Deja, dėl esminės administracinių vienetų kaitos, šio tyrimo etapo nebuvo įmanoma atlikti su Latvijos duomenimis. Nepaisant to, šio skyriaus rezultatų ir diskusijos dalyse yra aptariama, koku mastu Estijoje ir Lietuvoje nustatyti dėsningumai reprezentuoja tuos pačius procesus vykstančius Latvijoje. Išsami Lietuvos ir Estijos duomenų apžvalga pateikiama 3.2.11 – 3.2.13 lentelėse.

Skaičiavimams naudotas tiesinės regresijos metodas, kuris leidžia modeliuoti gyventojų skaičiaus kaitą ir įvertinti sąryšius tarp gyventojų skaičiaus pokyčio

²³ Išsamesnės studijos, Lietuvos atveju, rezultatus galima rasti publikacijoje: Ubarevičienė R., van Ham M. & Burneika D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001-2011. Urban Studies Research.

(priklausomo kintamojo) ir įvairių teritorinių charakteristikų (nepriklausomų kintamųjų). Naudojant tiesinę regresiją, nustatoma į modelį įtraukiamų kintamųjų prognozavimo galia ir įvertinama kiekvieno kintamojo įtaka gyventojų skaičiaus pokyčiams (Pallant, 2011). Duomenų analizė paremta 2001 m. situacija ir modeliuojama gyventojų skaičiaus kaita 2011-iems metams. Tokiu būdu, yra nustatoma, kiek statistinių modelių prognozuota gyventojų skaičiaus kaita atitinka faktinę kaitą. Buvo tikrinamas visų kintamųjų multikolinearumas. Taip pat buvo tikrinamas modelių kolinearumas (tolerance, VIF). Galutiniuose modeliuose nenustatyta jokių pažeidimų.

Ne visi į sudarytą duomenų bazę įtraukti kintamieji buvo įtraukti į galutinius skaičiavimus (modelius), kadangi duomenų analizės proceso metu nustatyta, kad kai kurių kintamųjų ar jų derinių įtaka gyventojų skaičiaus kaitai nebuvo statistiškai reikšminga. Regresijos modelių rezultatai pateikti lentelėse bei žemėlapiuose. Pastaruosiuose vaizduojamos nestandartizuotos prognozuojamos reikšmės (angl. unstandardized predictive values) (reikšmės, kurias regresijos modelis numato priklausomam kintamajam, kai įtraukiamas tam tikras nepriklausomų kintamųjų rinkinys) ir liekamosios paklaidos (angl. residuals) (faktinė priklausomo kintamojo reikšmė, atėmus regresijos modelio numatytą reikšmę).

Reikia paminėti, kad dėl duomenų apribojimų šiame tyrime nebuvo galimybės atskirti gyventojų skaičiaus kaitą lemiančios natūralios kaitos bei migracijos procesų. Šie duomenys būtų leidę geriau suprasti vykstančius gyventojų persiskirstymo pokyčius ir įvairių vietos veiksnių vaidmenį. Iš kitos pusės, Lietuvos duomenų analizė savivaldybių lygmeniu parodė, kad gyventojų skaičiaus pokytis labai stipriai koreliuoja ($r=0.88$) su neto migracijos rodikliu. Todėl galima daryti prielaidą, kad pokyčiai, susiję su gyventojų teritoriniu persiskirstymu, daugiausiai yra sukelti migracijos proceso. Reiktų atkreiptų dėmesį, kad 3.2.1 skyriuje atliktame tyrime nustatyta priešinga tendencija – Baltijos šalių miestuose natūrali gyventojų kaita turi stipresnę gyventojų skaičiaus kaitos prognozavimo galią lyginant su migracija. Kita vertus, labai tikėtina, kad jeigu būtų analizuojami metropoliniai regionai, o ne miestai jų administracinėse ribose, rezultatai būtų kitokie.

3.2.8 lentelė. Lietuvos LAU 2 regionų geografinę padėtį nusakančių kintamųjų suvestinė statistika (N=593)

LIETUVA	N	Vidurkis	Stand. nuokrypis
Gyventojų skaičiaus kaita (proc.), 2001 – 2011 m.	593	-14.29	14.67
Regionai priklausantys Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos miestams	32	0.05	0.23
Regionai supantys 3 didžiuosius miestus < 15 km atstumu	62	0.10	0.31
Kiti didieji miestai – NUTS 3 regionų centrai (+ Visaginas ir Mažeikiai)	10	0.02	0.13
Regionai supantys apskričių centrus < 15 km atstumu	48	0.08	0.27
Likę savivaldybių centrai	38	0.06	0.25
Regionai supantys likusius savivaldybių centrus < 15 km atstumu	177	0.30	0.46
Likę regionai	266	0.38	0.49
Atstumas iki Vilniaus, km		133	75.7
Atstumas iki artimiausio didžiojo miesto (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos), km		69	39.5
Atstumas iki Baltijos jūros, km		188	85.9
Atstumas iki valstybės sausumos sienos, km		38	24.8

3.2.9 lentelė. Latvijos LAU 2 regionų geografinę padėtį nusakančių kintamųjų suvestinė statistika (N=545)

LATVIJA	N	Vidurkis	Stand. nuokrypis
Gyventojų skaičiaus kaita (proc.), 2001 – 2011 m.	545	-18.56	16.96
Ryga	1	0.00	0.04
Regionai supantys Rygą < 15 km atstumu	13	0.02	0.15
Kiti didieji miestai – NUTS 3 regionų centrai	5	0.01	0.10
Regionai supantys didžiuosius miestus < 15 km atstumu	23	0.04	0.20
Mažesni miestai	37	0.07	0.25
Regionai supantys mažesnius miestus < 15 km atstumu	82	0.15	0.36
Likę regionai	384	0.70	0.46
Atstumas iki Rygos, km		132	59.6
Atstumas iki Baltijos jūros, km		101	72.1
Atstumas iki valstybės sausumos sienos, km		39	26.6

3.2.10 lentelė. Estijos LAU 2 regionų geografinę padėtį nusakančių kintamųjų suvestinė statistika (N=226)

ESTIJA	N	Vidurkis	Stand. nuokrypis
Gyventojų skaičiaus kaita (proc.), 2001 – 2011 m.	226	-10.88	23.76
Talinas	1	0.00	0.07
Regionai supantys Taliną < 15 km atstumu	11	0.05	0.22
Kiti didieji miestai – NUTS 3 regionų centrai	4	0.02	0.13
Regionai supantys didžiuosius miestus < 15 km atstumu	14	0.06	0.24
Mažesni miestai	27	0.12	0.33
Regionai supantys mažesnius miestus < 15 km atstumu	36	0.16	0.37
Likę regionai	133	0.59	0.50
Atstumas iki Talino, km		130	58.1
Atstumas iki Baltijos jūros, km		57	50.2
Atstumas iki valstybės sausumos sienos, km		67	45.6

2.11 lentelė. Lietuvos LAU 2 regionų sociodemografinių ir ekonominių kintamųjų suvestinė statistika (N=593)

	Min	Max	Vidurkis	Stand. nuokrypis
Gyventojų skaičiaus kaita (proc.), 2001 – 2011 m.	-57.98	92.43	-14.29	14.67
LAU 2 lygmens duomenys				
<i>Amžius</i>				
Vidutinis gyventojų amžius, 2001 m.	28.37	52.69	39.27	3.19
Jaunesnių nei 20 m. amžiaus gyventojų dalis, 2001 m.	14.16	39.37	27.05	3.44
20-69 m. amžiaus gyventojų dalis, 2001 m.	51.54	73.11	60.01	3.47
70 m. amžiaus ir vyresnių gyventojų dalis, 2001 m.	2.89	31.84	12.94	4.29
Gyventojų išsilavinimas				
Gyventojų su aukštuju išsilavinimu dalis, 2001 m. ^a	3.24	44.18	20.40	6.74
Dirbančių gyventojų dalis, 2001	13.49	45.57	28.48	6.14
Gyventojų dalis pagal ūkio sektorius, 2001 m.^b				
Pirminis sektorius	1.13	81.65	35.36	20.82
Pramonė	1.24	48.99	15.65	8.57
Statyba	0.00	19.48	2.98	2.74
Tradicinių paslaugų sektorius	3.91	40.35	15.00	6.98
Verslo paslaugų sektorius	1.90	49.10	9.60	4.81
Viešasis administravimas	5.24	55.65	21.41	8.16
Gyventojų dalis pagal profesinį statusą, 2001^c				
Aukšto statuso	1.85	53.55	16.62	7.82
Vidutinio statuso	6.32	43.74	21.41	6.92
Žemo statuso	19.97	86.36	61.97	13.48

^a Skaičiuojama 10 metų ir vyresniems.

^b Dalis nuo dirbančiųjų visuose sektoriuose.

^c Dalis nuo bendro, statusą nurodžiusių, skaičiaus.

Šaltinis: 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymų duomenys

3.2.12 lentelė. Estijos LAU 2 regionų sociodemografinių ir ekonominių kintamųjų suvestinė statistika (N=262)

	Min	Max	Vidurkis	Stand. nuokrypis
Gyventojų skaičiaus kaita (proc.), 2001 – 2011 m.	-49.04	132.30	-10.88	23.76
LAU 2 lygmens duomenys				
Amžius				
Vidutinis gyventojų amžius, 2001 m.	32.26	63.06	42.88	3.63
Jaunesnių nei 20 m. amžiaus gyventojų dalis, 2001 m.	2.88	34.37	27.19	3.58
20-69 m. amžiaus gyventojų dalis, 2001 m.	55.67	79.61	61.26	2.93
70 m. amžiaus ir vyresnių gyventojų dalis, 2001 m.	0.00	35.58	11.52	3.47
Gyventojų išsilavinimas				
Gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalis, 2001 m. ^a	1.37	19.70	6.39	2.80
Dirbančių gyventojų dalis, 2001	11.54	58.21	32.90	6.94
Gyventojų dalis pagal ūkio sektorius, 2001 m.^b				
Pirminis sektorius	0.63	58.47	19.12	11.94
Pramonė	0.00	60.36	21.20	8.80
Statyba	0.00	14.52	5.45	2.77
Tradicinių paslaugų sektorius	5.64	25.51	14.30	4.25
Verslo paslaugų sektorius	0.00	35.57	11.16	4.70
Viešasis administravimas	8.74	56.41	27.56	7.13
Gyventojų dalis pagal profesinį statusą, 2001^c				
Aukšto statuso	9.42	41.27	18.79	4.77
Vidutinio statuso	13.54	50.00	26.38	5.39
Žemo statuso	25.00	63.97	46.88	6.51

^a Skaičiuojama 10 metų ir vyresniems.

^b Dalis nuo dirbančiųjų visuose sektoriuose.

^c Dalis nuo bendro, statusą nurodžiusių, skaičiaus.

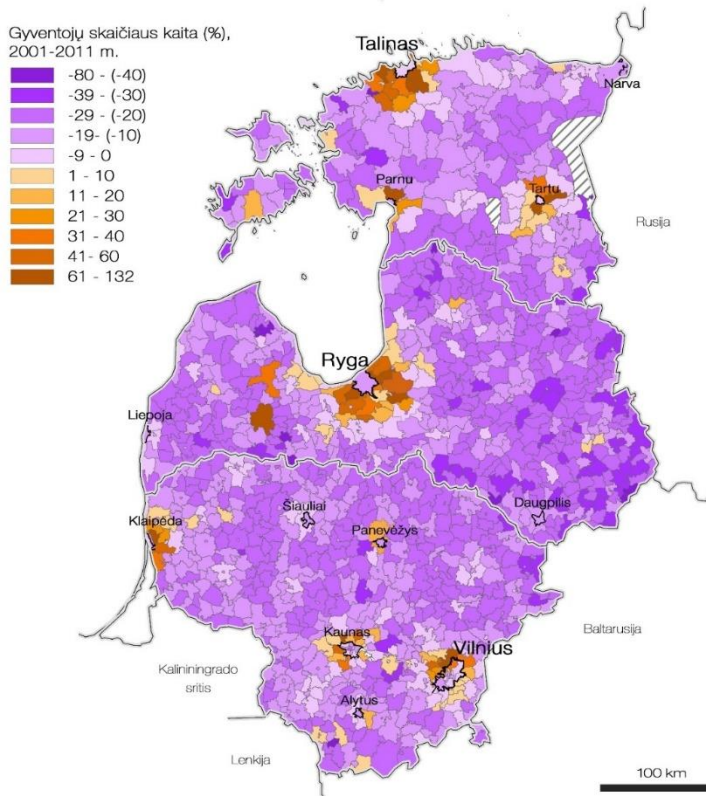
Šaltinis: 2000 ir 2011 m. gyventojų surašymų duomenys

Rezultatai

I etapas: Gyventojų skaičiaus kaitos teritorinė išraiška

3.2.7. pav. pateikta trijų Baltijos šalių gyventojų skaičiaus kaita 2000/1 – 2011 m. LAU 2 regionų lygmeniu. Autorės žiniomis, tai yra pirmasis bandymas pavaizduoti visų trijų Baltijos šalių gyventojų skaičiaus kaitą tokiu detaliu teritoriniu lygmeniu. Pirmiausia, kartoschemoje matyti, kad visos Baltijos šalys pasižymi labai panašia „spalvų mozaika“. Antra, visoms trimis šalims būdinga labai netolygi gyventojų skaičiaus kaita. Kai kuriuose regionuose gyventojų skaičius padvigubėjo (iki +132 proc.), kituose jis sumažėjo daugiau nei du kartus (iki -80 proc.). Su retomis išimtimis gyventojų skaičius mažėjo visur išskyrus teritorijas aplink didžiuosius miestus. Akivaizdu, kad pastaroji tendencija yra suburbanizacijos proceso, prasidėjusio po 1990 m., pasekmė. Labiausiai gyventojų skaičius mažėjo kaimiškose ir toliausiai nuo didžiųjų miestų esančiose teritorijose. Didėjant atstumui nuo metropolio – gyventojų skaičius mažėjo sparčiau. Depopuliacijos tempus bei regioninių skirtumų augimą Baltijos šalyse gerai iliustruoja šie rodikliai: per 2001–2011 m. 44 proc. Lietuvos teritorijos prarado daugiau nei 20 proc. gyventojų ir tik 7 proc. teritorijos gyventojų skaičius nesumažėjo. Dar ekstremalesnė situacija buvo Latvijoje, atitinkamai 59 proc. ir 7 proc. Tuo tarpu Estijoje depopuliacija turėjo kiek švelnesnį pobūdį: 36 proc. ir 11 proc. Baltijos šalyse akivaizdžiai dominuoja „besitraukiantys“ regionai. Bendrai, prie gyventojų skaičiaus mažėjimo labiausiai prisideda tarptautinė gyventojų migracija, kuri 2000 – 2011 m. nulėmė apie 70 proc. gyventojų skaičiaus kaitos (mažėjimo) (Statistical Office of Estonia, Central Statistical Bureau of Latvia, & Statistics Lithuania, 2015; Statistics Lithuania, 2015). Gimstamumo lygis Baltijos šalyse taip pat buvo žemas, o natūrali gyventojų kaita viena iš mažiausių Europoje. Pvz., 2001 m. Baltijos šalyse suminis gimstamumo rodiklis siekė apie 1,2 – 1,3, tuo tarpu ES vidurkis buvo 1,46 (Eurostat, 2017). Tiesa, nuo 2001 m. šis rodiklis kyla ir dabar yra artimas ES šalių vidurkiui. Nepaisant to, galima teigti, kad natūralios kaitos įtaka regioninių skirtumų augimui, o kartu ir gyvenviečių sistemų transformacijoms buvo nedidelė. Autorės atliekamų tyrimų rezultatai rodo, kad daugiausiai įtakos pastariesiems procesams turi vidaus migracija. Tai bus detaliau analizuojama 3.3 skyriuje.

3.2.7 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalyse 2001 – 2011 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

Nors tai nebus analizuojama detaliau, tačiau pristatant bendras demografinės raidos trajektorijas, svarbi yra ir laiko dimensija. Bendrai, gyventojų skaičius Baltijos valstybėse intensyviau mažėjo antrąjį nepriklausomybės dešimtmetį: 1989 – 2001 m. gyventojų vidutiniškai sumažėjo 8,5 proc., o 2001 – 2011 m. 10,7 proc. (3.2.14 lent.). Viena vertus, tai galima laikyti uždelsto pereinamojo laikotarpio pasekme, kita vertus, neabejotina yra įstojimo į Europos Sąjungą ir Šengeno erdvę įtaka. Iš kitos pusės, galima pastebėti didelius skirtumus tarp Baltijos valstybių. Depopuliacijos suintensyvėjimas antrąjį dešimtmetį ypač akivaizdus Lietuvos atveju. Estijoje, priešingai, gyventojų skaičiaus mažėjimas žymiai sulėtėjo, o Latvijoje išliko toks pat. Tikėtina, kad šie skirtumai bent iš dalies yra sąlygojami skirtingų šių šalių gyvenviečių sistemų. Geriau suprantant gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius dėsningumus bei kaitos laike ypatumus, būtų galima tiksliau prognozuoti tolimesnę šių šalių teritorinės organizacijos raidą ir imtis atitinkamų regioninės politikos priemonių.

3.2.14 lentelė. Gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalyse

	Gyventojų skaičius				Gyventojų skaičiaus kaita			
	1989	2001	2011	2017	1989-2001	2001-2011	1989-2011	1989-2017
Lietuva	3,674,802	3,486,998	3,052,588	2,847,904	-5,1	-12,5	-16,9	-22,5
Latvija	2,665,770	2,353,384	2,074,605	1,944,565	-11,7	-11,8	-22,2	-27,0
Estija	1,565,662	1,392,720	1,329,660	1,315,635	-11,0	-4,5	-15,1	-16,0
vidurkis					-8,5	-10,7	-18,3	-22,7

Šaltinis: Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenys

II etapas: Padėties veiksnio įtaka gyventojų skaičiaus kaitai Baltijos šalyse

Norint geriau suprasti gyventojų skaičiaus kaitą, kokią matome 3.2.7 pav. kartoschemoje, reikia išanalizuoti veiksnius galinčius turėti didžiausią įtaką. Kartoschemoje matoma „spalvų mozaika“ sufleruoja, kad egzistuoja tam tikros regioninės charakteristikos stipriai veikiančios gyventojų teritorinį persiskirstymą Baltijos šalyse. Remiantis kartoschema galima tikėtis, kad regionų geografinę padėtį nusakantys veiksniai, kurie buvo apibūdinti šio tyrimo metodinėje dalyje ir pateikti 3.2.8 – 3.2.10 lentelėse, yra vieni iš svarbiausių veiksnių, paaiškinančių gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaitą šalių viduje.

Siekiant empiriškai įvertinti ryšį tarp gyventojų skaičiaus kaitos erdvinės išraiškos ir gyvenviečių sistemos charakteristikų (miestų dydžio ir išsidėstymo), buvo panaudotas tiesinės regresijos metodas. Sudaryti modeliai rodo, kokį efektą gyventojų skaičiaus kaitai turi išdėstymo veiksnys, t. y. regionų geografinė padėtis. Kiekvienai iš Baltijos šalių sudaryti atskiri modeliai, kurių rezultatai pateikiami 3.2.15 – 3.2.17 lentelėse.

Lietuvos atveju matyti, kad pirmasis modelis, į kurį įtrauktos šio skyriaus metodikoje pristatytos teritorinių vienetų kategorijos bei atstumas iki Baltijos jūros bei iki valstybės sausumos sienos, paaiškina 40 proc. ($R^2 = 0.398$) gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp nagrinėjamų teritorinių vienetų (seniūnijų). Kaip ir buvo galima tikėtis, kategorija, apimanti teritorijas, esančias aplink didžiuosius miestus, yra vienintelė pasižyminti populiacijos augimu. Modelio rezultatai rodo, kad gyventojų skaičius trijuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose mažėjo, tačiau tai vyko mažesniu mastu nei vidutiniškai Lietuvoje. Teritorijose, esančiose aplink kitus didžiuosius miestus (apskričių centrus bei Visaginą ir Mažeikius), gyventojų skaičius sumažėjo, tačiau šis mažėjimas buvo ne toks didelis kaip pačiuose miestuose, kuriuose gyventojų skaičiaus kaita nebuvo statistiškai reikšmingai skirtinga nuo kaimo teritorijų (ref. grupė). Tuo tarpu teritorijos, esančios aplink likusius savivaldybių centrus, patyrė didesnę gyventojų skaičiaus mažėjimą nei greta esantys miestai; Tai reiškia, kad jų suburbanizacija yra nežymi. Ir, žinoma, labiausiai gyventojų mažėjo kaimo seniūnijose, esančiose atokiau nuo miestų. Statistiškai reikšmingos įtakos Lietuvos gyventojų skaičiaus kaitai neturėjo atstumas iki Baltijos jūros bei valstybės sausumos sienos. Į antrąjį modelį yra įtrauktas papildomas kintamasis – atstumas iki artimiausio didžiojo miesto (Vilniaus, Kauno arba Klaipėdos). Didėjant šiam atstumui atitinkamai didėja depopuliacijos intensyvumas. Taigi, rezultatai rodo, kad miesto dydis ir atstumas iki metropolinio miesto yra svarbūs faktoriai siekiant paaiškinti

gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius ypatumus. Šis modelis paaiškina 41,2 proc. gyventojų skaičiaus kaitos. Įdomu tai, kad vien tik atstumas iki Vilniaus paaiškina 2,6 proc. kaitos, o iki artimiausio didžiojo miesto – 17,1 proc. Tai reiškia, kad gyventojų persiskirstymą Lietuvoje stipriai veikia visi trys centrai. Kaip pamatysime vėliau, kitų Baltijos šalių atveju sostinės turi gerokai stipresnę įtaką gyventojų persiskirstymui šalių viduje. Tai taip pat leidžia spręsti, kad 2000/1 – 2011 m. metropolizacija vieno centro atžvilgiu buvo gerokai ryškesnė Estijoje ir Latvijoje lyginant su Lietuva.

Latvijos atveju, analogiškas modelis paaiškina 35 proc. ($R^2 = 0.349$) gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp nagrinėjamų LAU 2 regionų. Aplink Rygą išsidėstę regionai yra vienintelė kategorija pasižyminti populiacijos augimu. Kaip ir Lietuvos atveju, didesnius miestus (NUTS 3 lygio centrus) supančiuose regionuose gyventojų skaičius sumažėjo, tačiau ne taip žymiai kaip pačiuose miestuose, o mažesnius regioninius centrus supančios teritorijos prarado santykinai daugiau gyventojų nei patys centrai. Miestai (modelyje visi Latvijos miestai apjungti į vieną kategoriją, nes kitu atveju gaunami statistiškai nereikšmingi rezultatai; Rygos atveju nebuvo galimybės analizuoti atskirų miesto rajonų ar kaimynysčių, tad Ryga taip pat priskirta šiai kategorijai) neteko santykinai mažiau gyventojų nei atokiau nuo miestų esančios kaimiškos teritorijos (ref. grupė). Nenuostabu, kad, kaip ir Lietuvoje, demografinės tendencijos ir yra prasčiausios būtent kaimiškose teritorijose. Latvijos atveju, statistiškai reikšminga yra atstumo iki Baltijos jūros įtaka; didėjant šiam atstumui, gyventojų skaičius yra linkęs mažėti sparčiau. Įdomu tai, kad regionai esantys arčiau valstybės sausumos sienos „traukiasi“ santykinai lėčiau. Kita vertus, šis efektas yra labai nedidelis ir galbūt tik atsitiktinis. Modelį papildžius atstumo iki Rygos kintamuoju, matyti, kad didėjant šiam atstumui, depopuliacija intensyvėja. Šis modelis paaiškina 37,4 proc. gyventojų skaičiaus kaitos. Modelis, į kurį įtraukiamas tik šis paskutinis kintamasis, paaiškina 16,3 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp nagrinėjamų teritorinių vienetų. Kai tuo tarpu Lietuvoje, atstumas iki Vilniaus paaiškino tik 2,5 proc. Akivaizdu, kad Ryga ir jos regionas turi labai didelę įtaką visai Latvijos gyvenviečių sistemos kaitai.

3.2.15 lentelė. Tiesinės regresijos modelis Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita remiantis padėties veiksnio įtaka, proc. (N = 593)

	I modelis		II modelis	
	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>
Ref = kaimo teritorijos				
Regionai priklausantys Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos miestams	13.524	0.208***	9.162	0.141***
Regionai supantys 3 didžiuosius miestus < 15 km atstumu	31.085	0.649***	27.613	0.576***
Kiti didieji miestai – NUTS 3 regionų centrai (+ Visaginas ir Mažeikiai)	3.608	0.032	3.835	0.034
Regionai supantys apskričių centrus < 15 km atstumu	8.415	0.157***	9.054	0.168***
Likę savivaldybių centrai	5.947	0.099***	5.716	0.095***
Regionai supantys likusius savivaldybių centrus < 15 km atstumu	3.079	0.096***	2.804	0.088***
Atstumas iki Baltijos jūros, km	-0.006	-0.037	-0.004	-0.022
Atstumas iki sienos, km	0.009	0.015	-0.015	-0.025
Atstumas iki artimiausio didžiojo miesto, km			-0.059	-0.158***
Constant	-19.441***		-14.371***	
R ²	0.398		0.412	
F(df), significance	584(8), 0.000		583(9), 0.000	
Residual sum of squares (total 127 418)	76 670		74 935	

* p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01

3.2.16 lentelė. Tiesinės regresijos modelis Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita remiantis padėties veiksnio įtaka, proc. (N = 545)

	I modelis		II modelis	
	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>
Ref = kaimo teritorijos				
Regionai supantys Rygą < 15 km atstumu	51.831	0.468***	47.066	0.425***
Miestai	5.437	0.087**	5.864	0.094***
Regionai supantys didžiuosius miestus < 15 km atstumu	15.941	0.190***	16.664	0.198***
Regionai supantys mažesnius miestus < 15 km atstumu	4.039	0.085**	4.399	0.093***
Atstumas iki Baltijos jūros, km	-0.043	-0.184***	0.006	0.026
Atstumas iki sienos, km	0.053	0.083**	0.056	0.088**
Atstumas iki Rygos, km			-0.077	-0.271***
Constant	-19.186***		-14.121***	
R^2	0.349		0.374	
F(df), significance	353(6), 0.000		534(7), 0.000	
Residual sum of squares (total 155 628)	101 291		97 369	

* $p < 0.10$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Naudojant Estijos duomenis sudarytas modelis paaiškina net 53,8 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp regionų. Kaip ir Latvijos atveju, visi miestai modelyje priskirti tai pačiai kategorijai. Įdomu, kad Estijos miestų gyventojų skaičiaus kaita statistiškai reikšmingai nesiskiria nuo kaimiškų teritorijų (ref. grupė) gyventojų skaičiaus kaitos. Kaip ir kitose Baltijos šalyse, akivaizdi yra Talino bei kitų didžiųjų miestų suburbanizacija. Be to, Estijoje, lyginant su kitomis dviem šalimis, kiek palankesnė situacija yra ir regionuose, supančiuose mažesnius miestus. 3.2.7 pav. galima matyti tris augimo polių Estijoje: Taliną, Tartu ir Pärnu. Įdomu tai, kad Pärnu yra ne trečias o ketvirtas pagal dydį Estijos miestas. Už jį gerokai didesnis yra Narvos miestas (Narva ~60 tūkst., Pärnu ~40 tūkst. 2011 m.). Tikėtina, kad šių miestų gyventojų skaičiaus kaitą labiausiai lemia būtent geografinės padėties veiksnys (taip pat ir tautinė sudėtis). Estijoje statistiškai reikšminga yra atstumo iki Baltijos jūros ir sausumos sienos įtaka. Abiem atvejais, didėjantis atstumas asocijuojasi su didėjančiu gyventojų skaičiumi (arba mažesniu jų mažėjimu). Vėlgi, kaip ir Latvijos atveju, sunku interpretuoti šiuos rezultatus, tad reikėtų ieškoti papildomų priežasčių. Antrojo modelio rezultatai rodo, kad, priešingai nei Lietuvoje ir Latvijoje, atstumas iki sostinės neturi reikšmingo efekto. Kita vertus, atskirai šis kintamasis paaiškina gana žymią – 11,8 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp regionų dalį. Tad kaip ir Rygos atveju, Talinas yra labai svarbus „dalyvis“ gyvenviečių sistemos kaitos procese, nors į modelį įtraukus kitus kintamuosius atstumo iki Talino reikšmė tampa neesminė.

Apibendrinant, sudarytų modelių rezultatai rodo, kad visų Baltijos šalių atveju miestų dydis ir atstumas iki didžiųjų miestų reikšmingai prisideda prie gyventojų persiskirstymo šalių viduje. Įdomus pastebėjimas, kad didesniems regionų centrums (NUTS 2 lygio) yra būdingas intensyvesnis gyventojų skaičius mažėjimas nei juos supantiems regionams, tuo tarpu mažesni miestai ir juos supantys regionai pasižymi priešinga tendencija. Didžiausią įtaką padėties veiksnys gyventojų teritoriniam persiskirstymui turi Estijoje ir paaiškina net 54 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp nagrinėjamų teritorinių vienetų. Mažiausia padėties veiksnio įtaka yra Latvijoje – 37 proc. Lietuva atsidūrė tarpinėje pozicijoje – 41 proc. Visgi, visų šalių atveju, modelių rezultatai įgijo gana aukštą reikšmę ir tai reiškia, kad teritorijos padėtis gyvenviečių sistemos atžvilgiu yra labai svarbus veiksnys aiškinant gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius netolygumus. Mažesnis nei tikėtasi yra atstumo iki Baltijos jūros ir iki valstybės sausumos sienos efektas. Tai gali būti susiję

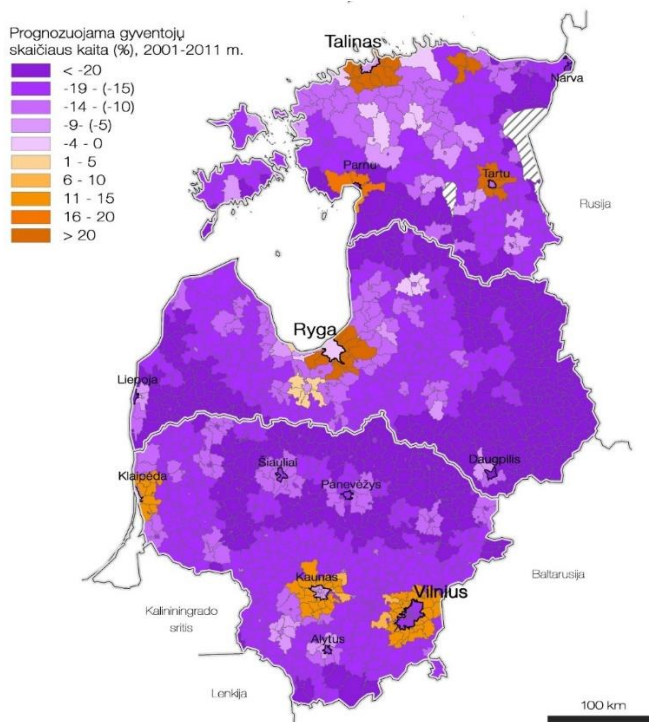
3.2.17 lentelē. Tiesinēs regresijas modelis Estijas gyventojų skaičiaus kaitai remiantis padėties veiksnio įtaka, proc. (N = 226)

	I modelis		II modelis	
	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>
Ref = kaimo teritorijos				
Regionai supantys Taliną < 15 km atstumu	66.782	0.606***	64.612	0.586***
Miestai	2.387	0.035	2.146	0.031
Regionai supantys didžiuosius miestus < 15 km atstumu	39.366	0.400***	39.077	0.397***
Regionai supantys mažesnius miestus < 15 km atstumu	9.764	0.151***	9.490	0.146***
Atstumas iki Baltijos jūros, km	0.053	0.112*	0.066	0.140**
Atstumas iki sienos, km	0.094	0.181***	0.072	0.137*
Atstumas iki Talino, km			-0.039	-0.095
Constant	-27.801***		-21.771***	
<i>R</i> ²	0.538		0.541	
F(df), significance	219(6), 0.000		218(7), 0.000	
Residual sum of squares (total 127 018)	58 714		58 270	

* p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01

su mažu Baltijos valstybių dydžiu (didelis skaičius regionų yra arti sienos), didžiųjų miestų išsidėstymu šalių viduje ir iš dalies dėl sąveikos su kitais, į modelį įtrauktais, kintamaisiais. 3.2.8 pav. kartoschemoje vaizduojamos nestandartizuotos prognozuojamos reikšmės, o 3.2.9 pav. – liekamosios paklaidos. Šių kartoschemų palyginimas su 3.2.7 pav. vaizduojama faktine gyventojų skaičiaus kaita leidžia vizualiai įvertinti, kaip tiksliai sudaryti modeliai ir į juos įtraukti kintamieji gali paaiškinti gyventojų skaičiaus kaitą. Lyginant šias kartoschemas galima matyti, kad sudaryti modeliai gana tiksliai prognozuoja gyventojų skaičiaus kaitą aplink sostines ir kitus svarbius regioninius centrus. Abejose kartoschemose taip pat galima matyti kiek mažesnę depopuliaciją aplink vidutinio dydžio miestus (tai ypač akivaizdu Lietuvos atveju). Taip pat modeliams iš dalies pavyko nuspėti labiausiai depopuliacijos paveiktus regionus (tai ypač akivaizdu rytinėje Latvijos dalyje). Taigi, galima sakyti, kad miestų dydis bei atstumas iki sostinės yra svarbūs faktoriai lemiantys gyventojų skaičiaus kaitą ir jų persiskirstymą šalių viduje.

.2.8 pav. Prognozuojamas gyventojų skaičiaus pokytis pagal padėties veiksnio įtaką Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m. (remiantis tiesinės regresijos modelių rezultatais)

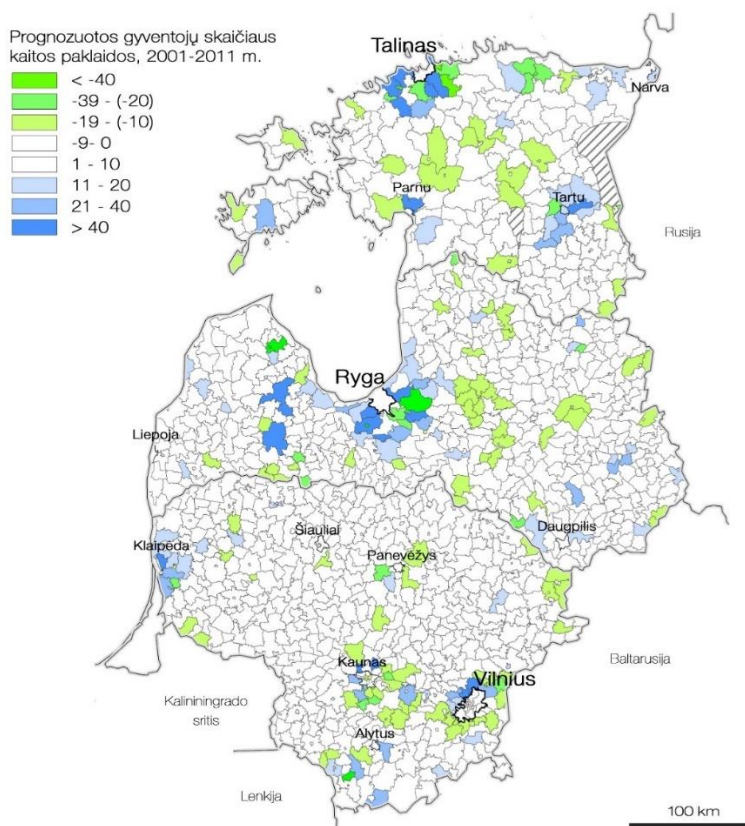

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.2.9 pav. esanti kartoschema vaizduoja skirtumus tarp realios ir prognozuotos (pagal modelių rezultatus) gyventojų skaičiaus kaitos. Kitaip sakant, kokios yra sudarytų modelių paklaidos kiekviename regione. Matyti, kad modeliai prasčiau nuspėjo gyventojų kaitą priemiestinėse teritorijose. Tačiau, pavyzdžiui, Vilniaus ir Kauno atveju modelis pervertino šių miestų suburbanizacijos intensyvumą, o Rygos, Talino bei Klaipėdos suburbanizacija yra intensyvesnė nei nuspėja sudaryti modeliai.

Galima daryti išvadą, kad naudotas metodas mažiau tiksliai įvertino gyventojų skaičiaus kaitą tose teritorijose, kur šie pokyčiai buvo intensyvesni.

3.2.9 pav. Prognozuojamo gyventojų skaičiaus pokyčio pagal padėties veiksnio įtaką Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m. liekamosios paklaidos (remiantis tiesinės regresijos modelių rezultatais)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

III etapas: Sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaka gyventojų skaičiaus kaitai Baltijos šalyse

Žinoma, be padėties veiksnio, yra ir daugiau veiksnių, darančių įtaką gyventojų skaičiaus kaitai. Šiame paskutiniame tyrimo etape bus siekiama nustatyti, kokia yra sociodemografinių ir ekonominių veiksnių prognozavimo galia ir jų įtaka gyventojų skaičiaus pokyčiams Baltijos šalyse.

Remiantis atlikta tyrimų apžvalga, galima tikėtis, kad labiausiai gyventojų skaičiaus kaita bei gyventojų teritorinis persiskirstymas priklausys nuo amžiaus struktūros, gyventojų išsilavinimo bei darbo rinkos struktūros. Pasirenkant į modelį įtraukiamus rodiklius, reikėjo atsižvelgti į galimybę palyginti tris šalis tarpusavyje. Dėl to, analizuojamų rodiklių sąrašas yra gana ribotas. Nors dėl reikiamų duomenų trūkumo, Latvijos analizė šiame tyrimo etape neatliekama, tačiau bus glaustai aptariama, kiek šiame tyrime nustatytos Lietuvos ir Estijos gyventojų teritorinio persiskirstymo kaitos tendencijos galėtų reprezentuoti Latvijoje vykstančius pokyčius. Į modelį įtraukiamų kintamųjų suvestinė statistika buvo pateikta 3.2.11 – 3.2.13 lentelėse, o pačių modelių rezultatai pateikiami 3.2.18 – 3.2.19 lentelėse bei 3.2.10 – 3.2.13 kartoschemose.

Į pirmąjį regresijos modelį įtraukiami tik amžiaus struktūrą nusakantys kintamieji: darbingo amžiaus gyventojų dalis ir vyresnio amžiaus gyventojų dalies pokytis. Atliekant pirminę duomenų analizę, nustatyta, kad būtent šie kintamieji turi didžiausią įtaką gyventojų skaičiaus pokyčiams analizuojamuose teritoriniuose vienetuose visose Baltijos šalyse. Kuo regione didesnė darbingo amžiaus gyventojų dalis, tuo didesnis gyventojų skaičiaus augimas jame. Tuo tarpu didėjanti vyresnio amžiaus gyventojų dalis asocijuojasi su gyventojų skaičiaus mažėjimu. Lietuvoje, vien tik gyventojų amžiaus struktūra paaiškina net 38 proc. ($R^2=0.378$) gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp seniūnijų. Įdomu tai, kad gyventojų skaičiaus pokyčiams Lietuvoje padėties veiksnio įtaka ($R^2=0.412$, žr. 3.2.15 lent.) yra tik nedaug reikšmingesnė nei amžiaus struktūra. Į antrąjį modelį įtraukti kintamieji nurodantys gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalį bei šį išsilavinimą turinčių gyventojų dalies pokytį. Rezultatai rodo, kad kuo didesnė aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis regione, tuo didesnis gyventojų skaičiaus augimas. Išsilavinamo rodikliai iš dalies persidengia su gyventojų amžiaus struktūra, dėl to į modelį įtraukus išsilavinimo charakteristikas, šiek tiek sumažėjo amžiaus efektas (multikolinearumo ir VIF rodikliai parodė, kad pažeidimų nėra). Į trečiąjį modelį įtraukti darbo rinkos struktūros rodikliai. Vėl gi, atlikus pirminę duomenų analizę, į galutinius modelius įtraukti tie rodikliai, kurie turi didžiausią įtaką gyventojų skaičiaus pokyčiams.

Lietuvos atveju, bendra dirbančių gyventojų dalis neturėjo efekto gyventojų skaičiaus pokyčiams, bet tik tuomet kai į modelį įtraukti kiti kintamieji; atskirai šis rodiklis paaiškina 12,3 proc. gyventojų kaitos variacijos. Išsamesnės duomenų analizės metu nustatyta, kad Lietuvoje didžiausią įtaką gyventojų skaičiaus kaitai turi pirminio sektoriaus dalis bendroje įdarbinimo struktūroje: didesnė dirbančiųjų pirminiame sektoriuje dalis asocijuojasi su gyventojų skaičiaus mažėjimu. Tuo tarpu didesnė aukštą profesinį statusą turinčių gyventojų dalis asocijuojasi su gyventojų skaičiaus augimu. Be to, regionuose, kuriuose pastarąjį statusą turinčių gyventojų dalis didėja, gyventojų skaičiaus taip pat didėja. Bendrai, analizuoti sociodemografiniai ir ekonominiai veiksniai paaiškina 53,2 proc. gyventojų skaičiaus kaitos Lietuvoje. Tai yra 12 proc. daugiau nei geografinės padėties veiksniai. Tuo tarpu visos šios charakteristikos kartu paaiškina 60,8 proc. (rezultatai lentelėse nepavaizduoti); skirtingų modelių rezultatai nesisumuoja, nes dalies veiksnių įtaka persidengia.

3.2.18 lentelė. Tiesinės regresijos modelis Lietuvos gyventojų skaičiaus kaitai remiantis regionų sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaka, proc. (N = 593)

	I modelis		II modelis		III modelis	
	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>
20-69 m. amžiaus gyventojų dalis, 2001 m.	2.181	0.516***	1.348	0.319***	1.213	0.287***
70 m. amžiaus ir vyresnių gyventojų dalies pokytis, 2001 – 2011 m.	-3.781	-0.513***	-3.086	-0.419***	-2.797	-0.379***
Gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalis, 2001 m.			0.217	0.100**	0.087	0.040
Gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalies pokytis, 2001 – 2011 m.			1.471	0.279***	0.507	0.096***
Dirbančių gyventojų dalis, 2001 m.					0.040	0.017
Gyventojų dirbančių pirminiame sektoriuje dalis, 2001 m.					-0.88	-0.125***
Aukštą profesinį statusą turinčių gyventojų dalis, 2001 m.					0.001	0.118***
Aukštą profesinį statusą turinčių gyventojų dalies pokytis, 2001 – 2011 m.					1.057	0.331***
Constant	-133.0***		-97.6***		-88.7***	
<i>R</i> ²	0.378		0.422		0.532	
F(df), significance	590(2), 0.000		588(4), 0.000		584(8), 0.000	
Residual sum of squares (total 127 418)	79 245		71 117		59 591	

* $p < 0.10$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Gana panašūs rezultatai gauti Estijos atveju. Pirmasis modelis, prognozuojantis amžiaus efektą, paaiškina 38 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp LAU 2 regionų. Tendencijos tos pačios kaip ir Lietuvoje: mažesnė darbingo amžiaus gyventojų dalis ir didėjanti vyresnio amžiaus gyventojų dalis asocijuojasi su intensyvesne depopuliacija. Antrąjį modelį papildžius išsilavinimo charakteristikomis, modelio prognozavimo galia išauga iki 51 proc. Lyginant su Lietuva, Estijoje didesnę įtaką turi gyventojų su aukštesniu išsilavinimu dalis (*Beta* koeficientas turi žymiai aukštesnę vertę). Tuo tarpu išsilavinimo kaitos rodiklis turi labai silpną efektą. Didesni skirtumai tarp Baltijos šalių išryškėja trečiajame modelyje, į kurį įtraukiamos darbo rinkos charakteristikos. Jei Lietuvoje bendra dirbančių gyventojų dalis neturėjo efekto gyventojų skaičiaus pokyčiams, tai Estijoje šis efektas gana reikšmingas: didesnė dirbančiųjų dalis yra susijusi su gyventojų skaičiaus augimu. Kita vertus Estijoje, priešingai nei Lietuvoje, statistiškai reikšmingo efekto gyventojų skaičius kaitai neturi dirbančiųjų pirminiame sektoriuje dalis. Kaip ir Lietuvoje, regionuose, kuriuose yra didesnė aukštą profesinį statusą turinčių gyventojų dalis bei regionuose, kur ši dalis didėja, gyventojų skaičius taip pat didėja. Šio modelio prognozavimo galia yra 60,5 proc. ir tai yra 6,5 proc. daugiau nei modelio į kurį įtraukti regionų geografinę padėtį nusakantys kintamieji. Visos charakteristikos kartu Estijoje paaiškina 68,4 proc. gyventojų skaičiaus kaitos variacijos tarp LAU 2 regionų.

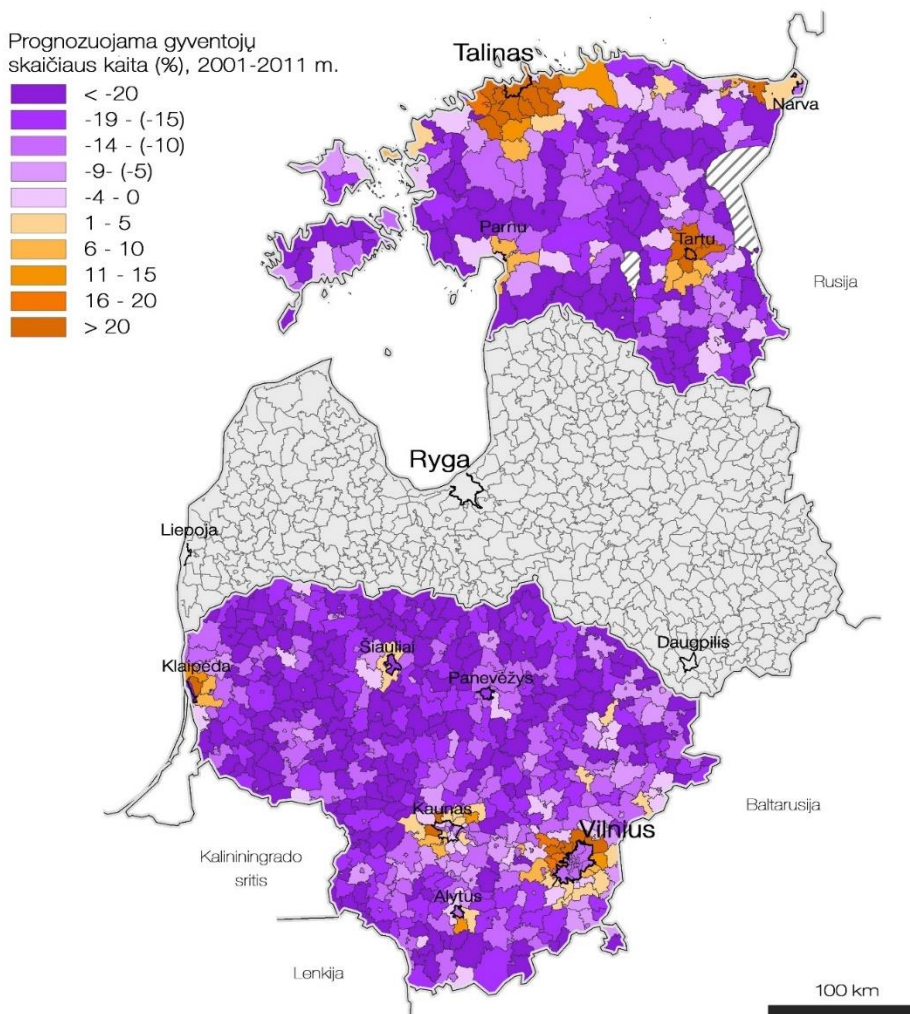
3.2.19 lentelė. Tiesinės regresijos modelis Estijos gyventojų skaičiaus kaitai remiantis regionų sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaka, proc. (N = 262)

	I modelis		II modelis		III modelis	
	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>
20-69 m. amžiaus gyventojų dalis, 2001 m.	3.003	0.371***	1.113	0.137**	1.178	0.145***
70 m. amžiaus ir vyresnių gyventojų dalies pokytis, 2001 – 2011 m.	-5.430	-0.560***	-4.402	-0.454***	-3.490	-0.360***
Gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalis, 2001 m.			3.127	0.368**	-0.321	-0.038
Gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalies pokytis, 2001 – 2011 m.			0.714	0.097*	-0.017	-0.002
Dirbančių gyventojų dalis, 2001 m.					0.706	0.206***
Gyventojų dirbančių pirminiame sektoriuje dalis, 2001 m.					-0.130	-0.065
Aukštą profesinį statusą turinčių gyventojų dalis, 2001 m.					1.448	0.290***
Aukštą profesinį statusą turinčių gyventojų dalies pokytis, 2001 – 2011 m.					2.137	0.330***
Constant	-173.1***		-89.1***		-118.8***	
R ²	0.377		0.510		0.605	
F(df), significance	223(2), 0.000		221(4), 0.000		217(8), 0.000	
Residual sum of squares (total 127 018)	79 108		62 270		50 231	

* p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01

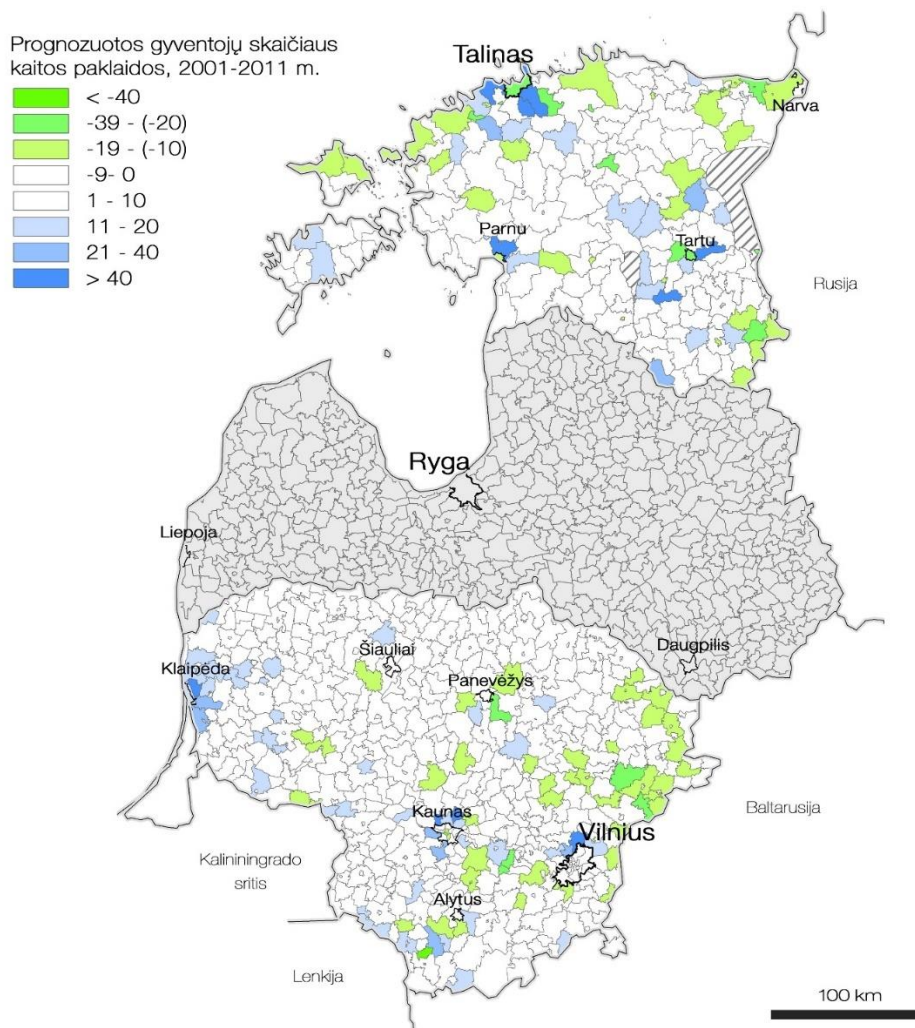
3.2.10 pav. vaizduojami modelių rezultatai rodantys prognozuojamą gyventojų skaičiaus pokytį pagal sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaką Estijoje ir Lietuvoje. Kaip ir padėties veiksnio įtakos atveju, šios kartoschemos palyginimas su 3.2.7 pav. vaizduojama faktine gyventojų skaičiaus kaita leidžia vizualiai įvertinti, kiek sudaryti modeliai atitinka realią situaciją. Galima matyti, kad sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaką gyventojų skaičiaus kaitai vaizduojančios kartoschemos gana tiksliai atkartoja tikrąją gyventojų skaičiaus kaitą. Tai taip pat sufleruoja modelių aukšta prognozavimo galia. Lyginant su modeliais į kuriuos įtraukti geografinę padėtį nusakantys kintamieji, pastarieji modeliai tiksliau įvertina gyventojų skaičiaus kaitos variacijas tarp regionų, itin gerai nuspėdami didžiųjų miestų priemiesčių gyventojų skaičiaus kaitą. Modelių prognozavimo galia yra gana aukšta, atsižvelgiant į tai, kad į modelius buvo įtraukiama tik keletas pagrindinių kintamųjų: gyventojų amžiaus struktūra, išsilavinimas ir keletas darbo rinkos charakteristikų. Kita vertus, priešingai nei atsižvelgiant vien tik į padėties faktorių, matyti, kad ne taip gerai nuspėta gyventojų skaičiaus kaita regionų centrus supančiose teritorijose. Sudarytų modelių rezultatai vaizduojami ir 3.2.11 pav., rodančiame liekamašias paklaidas, t. y., kiek tiksliai sudaryti modeliai nuspėjo atskirų regionų situaciją. Šiuo atveju nesimato jokie aiškūs geografinio priežastingumo. Lyginant su 3.2.9 pav., kuriame vaizduojamos geografinės padėties veiksnio paklaidos, matyti kad nors bendras paklaidų kiekis vizualiai išliko panašus, pastarieji modeliai geriau nuspėjo gyventojų skaičiaus priemiestinėse teritorijose kaitą. Tyrimo rezultatai rodo, kad sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaka gyventojų skaičiaus teritorinio pasiskirstymo kaitai Estijoje ir Lietuvoje yra panaši, be to, stipriai siejasi su šių šalių gyvenviečių sistemų teritorine organizacija. Galima daryti prielaidą, kad gauti rezultatai atspindi ir Latvijoje vykstančius procesus, tad Latvijos gyventojų persiskirstymo teritoriniai dėsniniai taip pat yra sąlygojami tų pačių veiksnių komplekso. Iš kitos pusės, atsižvelgiant į stiprų Rygos dominavimą miestų sistemoje, spartesnę gyventojų skaičiaus kaitą bei tai, kad Latvijoje, lyginant su kitomis dviem šalimis, mažesnę įtaką gyventojų teritoriniam persiskirstymui turi padėties veiksnys, galima tikėtis ir kitokios (tačiau tiek stipresnės, tiek ir silpnesnės) sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtakos gyventojų skaičiaus teritorinio pasiskirstymo kaitai šioje šalyje. Visgi, didelių skirtumų tarp visų trijų Baltijos šalių būti neturėtų.

3.2.10 pav. Prognozuojamas gyventojų skaičiaus pokytis pagal sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaką Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m. (remiantis tiesinės regresijos modelių rezultatais)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.2.11 pav. Prognozuojamo gyventojų skaičiaus pokyčio pagal sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaką Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m. liekamąsias paklaidas (remiantis tiesinės regresijos modelių rezultatais)

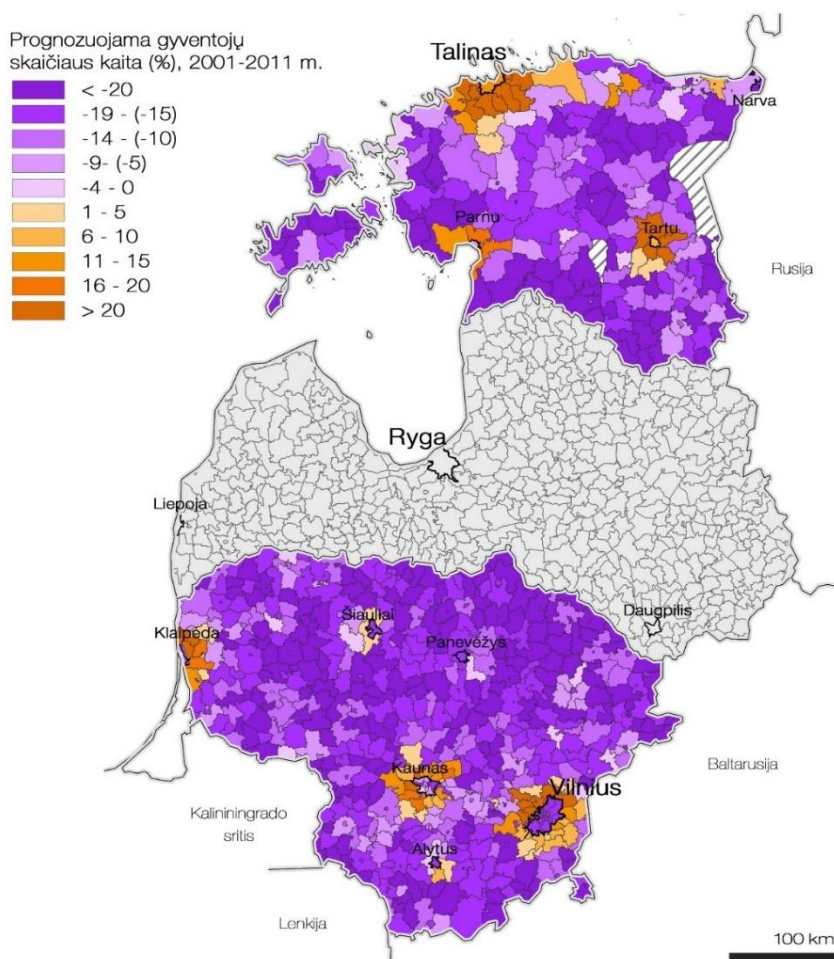

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Galiausiai 3.2.12 ir 3.2.13 pav. vaizduojamos kartoschemos, kuriose apjungiami abiejų tipų modelių rezultatai. Lietuvos atveju visos charakteristikos kartu paaiškina 60,8 proc., o Estijos – 68,4 proc. Kaip ir buvo galima tikėtis, būtent šių modelių rezultatai yra tiksliausi. Tai įrodo ir sudarytos kartoschemos. Įdomu tai, kad didžioji

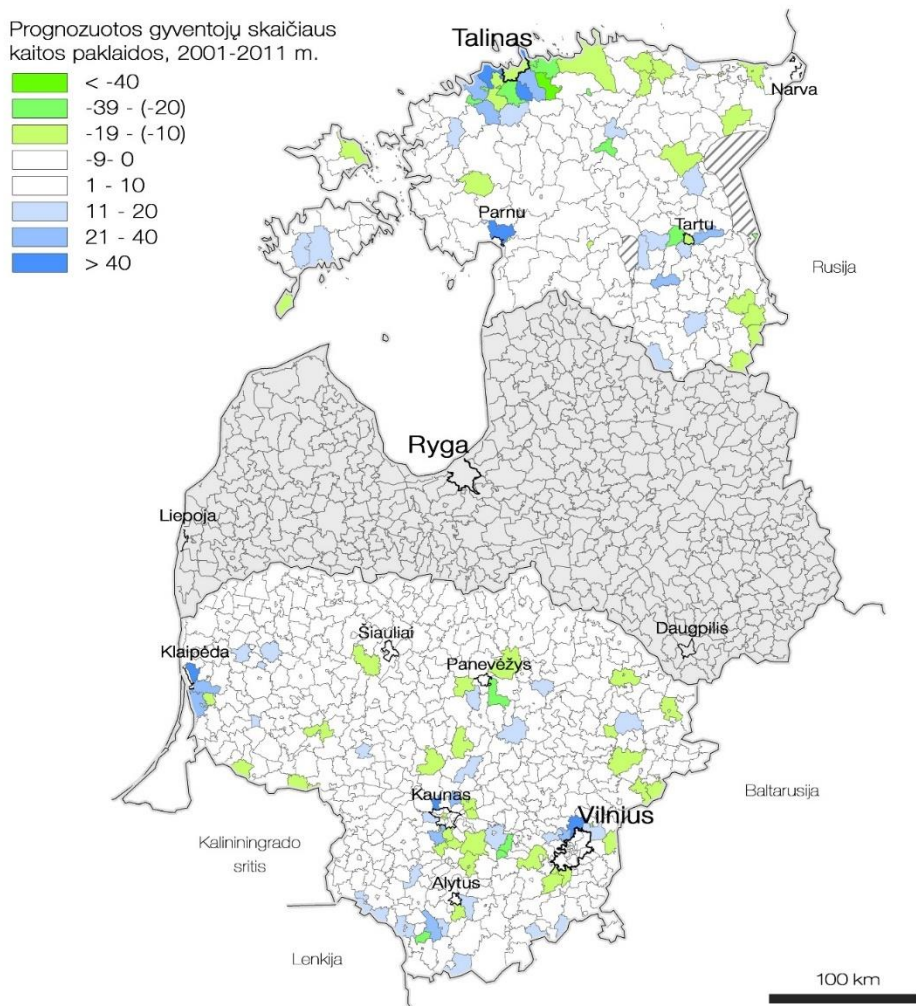
dalis sudarytų modelių efekto persidengia, t. y., padėties veiksniai bei sociodemografiniai ir ekonominiai veiksniai prognozuoja labai panašią gyventojų skaičiaus kaitą atskiriems regionams. Tai galėtų reikšti, kad esamas gyventojų pasiskirstymas jau yra iš dalies prisitaikęs prie dabartinių rinkos ekonomikos sąlygų. Iš kitos pusės, tokie tyrimo rezultatai tik patvirtina jų pagrįstumą ir sudaromas ateities prognozes.

3.2.12 pav. Prognozuojamas gyventojų skaičiaus pokytis pagal geografinės padėties bei sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaką Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m. (remiantis tiesinės regresijos modelių rezultatais)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.2.13 pav. Prognozuojamo gyventojų skaičiaus pokyčio pagal geografinės padėties bei sociodemografinių ir ekonominių veiksnių įtaką Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m. liekamosios paklaidos (remiantis tiesinės regresijos modelių rezultatais)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Išvados ir diskusija

Šis tyrimas atskleidė Baltijos šalių gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius dėsningumus labai detaliu teritoriniu lygmeniu. Nustatyta, kad gyventojų skaičiaus kaita šių šalių viduje yra labai netolygi. Gyventojų skaičiaus mažėjimo tendencija, būdinga visoms Baltijos šalims, iš esmės yra labai smarkiai erdviškai diferencijuotų,

skirtingomis kryptimis ir skirtingu intensyvumu vykstančių procesų pasekmė. Įdomu tai, kad gyventojų skaičiaus kaitos teritorinė raiška yra labai panaši visose trijose šalyse. Dėl to būtų galima daryti prielaidą, jog vykstantys socioerdvinės kaitos procesai yra nulemti bendrų visoms trims valstybėms veiksnių, kuriuos santykinai galima įvardinti „posovietinėmis transformacijomis“ Europos Sąjungos erdvėje. Šios transformacijos atspindi šalių visuomeninių teritorinių sistemų bendrai, ir gyvenviečių sistemų konkrečiai, adaptaciją prie naujų politinių, ekonominių ir socialinių sąlygų. Visų pirma, pasikeitusios sąlygos lėmė, kad nauji ar naujai veikiantys ūkio sektoriai pasižymi kitokiais išsidėstymo teritorijoje prioritetais nei tradiciniai. Lygiagrečiai vyksta darbo vietų teritorinis persiskirstymas. Be to, naujai susiformavusioms visuomenės grupėms būdingos skirtingos preferencijos ir galimybės pasirinkti gyvenamąją vietą. Visi šie veiksniai sudarė sąlygas netolygiai gyventojų skaičiaus kaitai, regioninių skirtumų augimui ir rezidencinei diferenciacijai.

Baltijos šalyse sparčiausiai gyventojų skaičius mažėja kaimo vietovėse, esančiose toliausiai nuo didžiųjų miestų, mažiau – miestuose ir aplink juos. Vieninteliai regionai, kuriuose gyventojų skaičius pastaraisiais dešimtmečiais augo – didžiųjų miestų priemiesčiai. Panašias gyventojų teritorinio persiskirstymo tendencijas galima stebėti daugelyje Vidurio ir Rytų Europos valstybių. Be to, tokie pat procesai, tačiau žymiai mažesniu intensyvumu, vyksta ir Vakarų šalyse. Vis gi, atsižvelgiant į išskirtinę Baltijos šalių istorinę praeitį ir su ja susijusį itin spartų gyventojų skaičiaus mažėjimą pastaraisiais dešimtmečiais, galima teigti, kad teritoriniai gyventojų persiskirstymo procesai Baltijos šalyse yra intensyvesni lyginant su kitomis Europos valstybėmis. Kitaip sakant, socioerdvinės transformacijos čia vyksta sparčiausiais tempais. Be abejo, tai lemia ir jų gyvenviečių sistemų transformacijas.

Šiame darbo skyriuje buvo siekiama nustatyti, kokie veiksniai lemia esamus gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius dėsningumus. Nors prieinami statistiniai duomenys riboja analizės galimybes, tačiau turimos informacijos pakanka, kad būtų galima atskleisti esminius gyventojų skaičiaus kaitos veiksnius detaliu teritoriniu lygmeniu. Pirmiausia buvo vertinama geografinės padėties veiksnio įtaka. Tyrimo rezultatai rodo, kad prie gyventojų persiskirstymo šalių viduje reikšmingai prisideda miestų dydis ir atstumas iki didžiųjų miestų. Sudaryti statistiniai modeliai gana tiksliai prognozuoja gyventojų skaičiaus kaitą miestuose bei aplink svarbius regioninius centrus. Šie modeliai taip pat gana tiksliai įvertino labiausiai depopuliacijos paveiktus regionus. Iš kitos pusės, jie prasčiau nuspėjo gyventojų kaitą

priemiestinėse teritorijose: Vilniaus ir Kauno atveju, sudarytas statistinis modelis pervertino šių miestų suburbanizacijos intensyvumą, o Rygos, Talino bei Klaipėdos suburbanizacija yra intensyvesnė, nei nuspėja sudaryti modeliai. Įdomu tai, kad didžiausią įtaką padėties veiksnys gyventojų teritoriniam persiskirstymui turi Estijoje, o mažiausią – Latvijoje. Tikėtina, kad tokie rezultatai yra susiję su skirtinga regioninių centrų situacija šalyse. Estijoje Tartu ir Parnu miestai sukuria pakankamai pastebimą priemiesčių plėtrą. Tuo tarpu itin monocentrinėje Latvijos miestų sistemoje kitų mažesnių metropolinių centrų teritorinė plėtra ir įtaka aplinkinėms teritorijoms yra minimali, tad didžioji šalies teritorijos dalis lieka menkai veikiami Rygos miesto įtakos. Lietuvoje susiklostė tarpinė situacija. Nors čia yra trys ryškūs miestų plėtros židiniai, vis tik didelė šalies teritorijos dalis yra menkai veikiami metropolijų plėtros. Įdomu ir tai, kad šis tyrimas atskleidė nevienodą sostinių įtaką gyventojų persiskirstymui šalių viduje. Latvijoje ir Estijoje metropolizacija vieno centro atžvilgiu buvo gerokai ryškesnė nei Lietuvoje. Mūsų šalyje gyventojų teritorinį persiskirstymą stipriai veikia visi trys didieji miestai, todėl galima tikėtis, kad ir ateityje šalis išlaikys labiau policentrinę gyvenviečių sistemą, nei dauguma panašaus dydžio Europos šalių. Kita vertus, daugelis Lietuvos regionų yra nutolę nuo augimo židinių, tad juose depopuliacijos tempai ir toliau bus intensyvūs.

Šiame skyriuje taip pat atlikti skaičiavimai siekiant nustatyti demografinės ir socioekonominės regionų gyventojų sudėties įtaką gyventojų skaičiaus kaitai. Nustatyta, kad gyventojų skaičiaus kaitai Baltijos šalyse reikšmingiausia yra gyventojų amžiaus struktūra, išsilavinimas bei regionų darbo rinkos charakteristikos. Ypač reikšminga yra amžiaus struktūros įtaka, kuri didele dalimi lemia kitų demografinių procesų diferenciaciją. Be to, amžiaus struktūra yra stipriai ir abipusiai ryšiais susijusi su migracijos procesais; dažniau emigruoja jaunesni gyventojai, o jiems išvykus auga vidutinis gyventojų amžius. Lyginant su modeliais, į kuriuos įtraukti geografinę padėtį nusakantys kintamieji, pastarieji modeliai šiek tiek tiksliau įvertina gyventojų skaičiaus kaitos variacijas tarp regionų, itin gerai nuspėdami didžiųjų miestų priemiesčių gyventojų skaičiaus kaitą. Nors šios tyrimo dalies nebuvo įmanoma atlikti su Latvijos duomenimis, Lietuvos ir Estijos duomenų analizės rezultatai rodo, kad tendencijos Baltijos šalyse yra labai panašios. Todėl galima daryti prielaidą, kad gauti rezultatai reprezentuoja ir Latvijoje vykstančius procesus.

Apibendrinant statistinės ir kartografinės analizės rezultatus, galima teigti, kad tiek geografinė regionų padėtis, tiek demografinė ir socioekonominė regionų gyventojų sudėtis daro didelę įtaką gyventojų teritoriniam persiskirstymui Baltijos

šalyse. Svarbu tai, kad didžioji dalis sudarytų modelių efekto persidengia. Tai reiškia, kad abi veiksmų grupės prognozuoja labai panašią gyventojų skaičiaus kaitą atskiriems regionams. Kartu tai reiškia, kad regioniniai skirtumai šalių viduje turi stiprų potencialą augti. Taigi, metropolizacijos tendencijos Baltijos šalyse turėtų tęstis, o sparčiausiai gyventojų netenkančių regionų ateities scenarijai yra itin negatyvūs.

Iš tiesų, buvo galima tikėtis, kad gyventojų teritorinio persiskirstymo pokyčiai ryškesni bus Lietuvoje dėl čia sovietmečiu įgyvendintos vieningo apgyvendinimo sistemos. Svarbiausias akcentas, kuris, tikėtina, rodo šios sistemos pasekmes yra tas, kad dirbtinai „užaugintų“ miestų (Panevėžys, Šiauliai, Alytus, Marijampolė, Visaginas ir kt.), kurie yra žymiai didesni nei Estijos atitinkamų funkcijų miestai, plėtra faktiškai nevyksta, o jų įtaka aplinkinėms teritorijoms yra silpna. Galima teigti, kad tokių regioninių centrų skaičius šių dienų sąlygomis yra per didelis, o augimo potencialas minimalus. Visgi, tyrimo rezultatai rodo, kad esminių skirtumų tarp Baltijos šalių, kalbant apie teritorinį gyventojų persiskirstymą ir sociodemografinės struktūros kaitą, nėra. Viena iš priežasčių galėtų būti – didelis makro lygio veiksmų, performuojančių šalių gyvenviečių sistemas bendroje centro-periferijos ašyje, vaidmuo. Kita vertus, neatmetama galimybė, kad šie skirtumai ims ryškėti vėliau, kuomet Estijoje ir Latvijoje vidaus migracija, nukreipta į sostinių regionus, ims mažėti dėl sumažėjusių resursų (nebebus kam migruoti iš kaimiškų teritorijų). Tuo tarpu Lietuvoje, vidaus migracija į Vilnių (o gal ir į kitus metropolinius centrus) tebesitęs ir vyks regioninių centrų, kurių augimas būtent ir buvo skatinamas sovietiniu periodu, sąskaita. Dėl to, Estijos ir Latvijos gyvenviečių sistemos turėtų anksčiau pasiekti erdvinės optimizacijos, geriausiai atitinkančios dabartinę jų ekonominę situaciją, lygį, t. y. tam tikrą pusiausvyros tašką nuo kurio regioniniai skirtumai nebedidės. Tuo tarpu Lietuvoje, regioninių skirtumų didėjimas turėtų tęstis ilgiau, tad erdvinė optimizacija būtų pasiekta vėliau.

3.2.3 Metropoliniai regionai: ribų ir struktūrinių dalių analizė (Lietuvos pavyzdžiu)

Praeituose skyriuose nustatyta, kad visose Baltijos šalyse metropoliniai regionai tapo svarbiausiais teritorinės organizacijos vienetais, darančiais didelę įtaką ne tik gretimų regionų vystymuisi, bet ir šalies teritorijai apskritai. Iš teorinės pusės, metropoliniai regionai ir jų vaidmuo jau buvo aptarti šios disertacijos 1.3.4 skyriuje. Tuo tarpu šiame skyriuje išsamiau pristatoma miesto ribų nustatymo problema. Argumentuojama, kad pagrindiniais socioerdvinių reiškinių analizės vienetais turėtų būti ne dabartiniai teritoriniai-administraciniai vienetai (pvz., miestų ar rajonų

savivaldybės), o metropoliniai regionai. Taip pat pristatoma trijų didžiųjų Lietuvos metropolinių regionų (Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos) ribų ir jų struktūrinių dalių nustatymo metodika. Pagrindinis šio skyriaus tikslas – remiantis Lietuvos pavyzdžiu, atskleisti metropolinių regionų, kaip svarbiausio ir akivaizdžiausio pokomunistinio laikotarpio gyvenviečių sistemos transformacijų rezultato, ribas ir jų struktūrinės dalis.

Metropolinio regiono ribų problema

Klausimas kas yra miestas ir kaip reikėtų įvardinti (nustatyti) jo ribas patraukė daugelio miestų tyrėjų dėmesį (Paddison, 2001; Parr, 2007). Kur miestas prasideda ir kur jis baigiasi yra amžinas miesto studijų klausimas ir į jį tikriausiai niekada nebus vieningo atsakymo. Vienas iš didžiausių paradoksų yra tas, kad klausimas kaip apibrėžti miestą yra daug problematiškesnis nei klausimai susiję su tuo, kaip tirti pačius miestus. Pasak S. Marvin ir kt. (Marvin, Harding, & Robson, 2006), visų pirma, tai turėtų erzinti tuos, kurie mėgsta geografinį paprastumą, aiškumą, o atlikdami miestų tyrimus ir spęsdami konkrečius klausimus ir problemas yra linkę galvoti tvarkingomis administracinėmis ribomis. Nepaisant to, atskirų tyrimų atveju, miestų ar metropolinių regionų ribų bei jų struktūrinių dalių nustatymas yra būtinas, net jei ir neišvengiama tam tikro „realybės supaprastinimo“. Būtent miestai kartu su juos supančiais regionais šiais laikais yra pačios dinamiškiausios teritorijos daugelyje valstybių. Neretai joms būdingi ir kitokie vystymosi procesai nei likusiose šalių teritorijose.

Dažnai miestų tyrimai atliekami remiantis administracinėmis ribomis, kurios buvo suformuotos atsižvelgiant į įvairias gamtines, istorines ar politines aplinkybes. Tokiu atveju, miestų ribos dažniausiai nesutampa su realių urbanistinių parametrų kaita (švytuoklinės migracijos srautais, gyventojų tankiu ir pan.) bei kitų socialinių ar ekonominių reiškinių paplitimu. Iš kitos pusės, ir patys socialiniai reiškiniai neturi aiškių ribų ir yra labai dinamiški laike. Miestų centrinės dalys ir jų hinterlandai pasižymi skirtingų tipų sąveikomis ir jų kintančiu intensyvumu, tad bet kokios pastangos nubrėžti griežtas, aiškias ir vienareikšmiškas ribas visada bus ginčytinos. Nesant vieningai miesto sampratai (kiekvienoje šalyje miesto apibrėžimas yra skirtingas) itin sudėtinga tampa atlikti palyginamąsias tarptautines studijas. Taigi, vienas iš centrinių klausimų yra kaip nustatyti (arba kuo remiantis įvertinti) miesto ar metropolinio regiono ribas. J. Parr (2007) pristatė keturias miesto ribų koncepcijas bei pagrindinius kriterijus pagal kuriuos turėtų būti nustatomos šios ribos: 1) užstatytas (arba apgyvendintas) miestas (angl. the built city); 2) vartojimo miestas

(angl. the consumption city); 3) užimtumo (arba įdarbinimo) miestas (angl. the employment city); 4) darbo jėgos miestas (angl. the workforce city). Deja, empirinių darbų, ypač palyginamųjų tarptautinių studijų, kurios būtų atliktos remiantis J. Parr pateikta metodika, rasti tikriausiai nepavyktų. Beje, J. Parr (2007) savo darbe galiausiai pateikė ir gana nuviliančią išvadą: „Akivaizdu, kad nėra universalaus miesto apibrėžimo, o koks apibrėžimas bus pasirinktas konkrečiu atveju, priklausys nuo analizuojamos problemos.“

Metropoliniai regionai Baltijos šalyse

Šioje disertacijoje liečiamas administracinio suskirstymo klausimas. Tai aktualu Lietuvai, bet, kaip atskleidė vykdytos ekspertų apklausos, tos pačios problemos būdingos ir kitoms Baltijos šalims. Administracinis suskirstymas atspindi formalius (juridinius) teritorinius vienetus, bet realios visuomeninės teritorinės sistemos kinta žymiai sparčiau nei administracinis suskirstymas. Ši problema ypač aktuali tampa tiriant geografinius ir socialinius procesus vykstančius metropoliniuose (didžiųjų miestų) regionuose, kurie, nors yra išsidėstę kelių savivaldybių ribose, funkcionuoja kaip vieninga socialinė teritorinė sistema. Praeituose skyriuose nustatyta, kad visų trijų Baltijos šalių atveju, metropoliniai regionai tapo svarbiausias teritorinės organizacijos vienetais. Santykinis didžiųjų miestų ir jų regionų įtakos augimas dar labiau jaučiamas stiprios šių valstybių depopuliacijos sąlygomis. Esant tokiai situacijai, administracinės didžiųjų miestų ribos prasilenkia su visumine socialine ir ekonomine organizacija. Dažnai urbanistinė plėtra yra nusidriekusi toli už administracinių miestų ribų. Be to, tokie teritoriniai vienetai tampa nebetinkami moksliniams tyrimams, ypač kai kalbama apie apgyvendinimo ir darbo rinkos aspektus. Yra tvirtas pagrindas manyti, kad valstybių valdymas bei regioninė politika būtų racionalesnė ir efektyvesnė, o mokslinių tyrimų rezultatai informatyvesni, jei būtų remiamasi metropolinių regionų ribomis. Būtent metropoliniai regionai ir atskiros jų struktūrinės dalys geriausiai atskleidžia šiuolaikinės visuomenės ir ekonomikos funkcionavimo erdvėje ypatumus.

Baltijos šalyse metropoliniai regionai yra pokomunistiniu laikotarpiu vykusios miesto plėtros procesų metu susiformavę nauji gyvenviečių sistemos elementai. Jie apima tankiai užstatytus ir palyginti kompaktiškus miestų branduolius ir iš dalies urbanizuotus, išdrykusius priemiesčius, išdėstytus kelių savivaldybių teritorijose. Tai savivaldos neturintys, bet sisteminiu požiūriu vieningi urbanistiniai dariniai. Lietuvos atveju – tai trys didieji miestai. Latvijoje metropolinį regioną formuoja tik Rygos miestas. Estijoje – Talinas ir gerokai mažesniu mastu Tartu. Nors Latvijos ir

Estijos metropoliniai regionai šiame skyriuje nėra analizuojami, turint analogiškus duomenis, ta pati metodika gali būti pritaikyta ir jų ribų nustatymui. Labai tikėtina, kad erdvinės struktūros, kaip ir ją formuojančių veiksnių, atžvilgiu Baltijos šalių metropoliniai regionai yra labai panašūs.

Lietuvos metropoliniai regionai ir jų struktūrinės dalys

Nepaisant akivaizdžiai didėjančio metropolinių regionų vaidmens šalies gyvenviečių sistemoje, daugelis miesto studijų Lietuvoje vis dar yra atliekamos remiantis administracinėmis miestų ribomis (pvz., Bardauskienė, 2007; Kavaliauskas & Šabanovas, 2011). Net tyrimai, kuriuose miestas suvokiamas platesne prasme ir siekiama integruoti su miestu funkciniais ryšiais susijusias teritorijas, taip pat nenutolsta nuo administracinių ribų. Tokiais atvejais, pavyzdžiui, Vilniaus metropoliniu regionu yra laikomos gretimos rajonų savivaldybės ar net apskritys (Cirtautas, 2013; Daunora, 2013). Šio darbo 3.2.1 skyriuje miestai taip pat tirti administracinėse ribose, nes kitos alternatyvos palyginamajai Baltijos šalių studijai, deja, kol kas nėra. Visgi, 3.2.2 skyriuje analizuoti teritoriniai gyventojų skaičiaus pokyčiai atskleidė akivaizdžią didžiųjų miestų įtaką aplinkinėms teritorijoms bei jų demografinės ir socioekonominės erdvinės struktūros pokyčiams. Būtent praeituose skyriuose atlikti tyrimai ir jų rezultatai sudarė prielaidas šio skyriaus įtraukimui į disertacijos darbą.

Šio skyriaus tikslas – remiantis Lietuvos pavyzdžiu nustatyti metropolinių regionų ribas ir jų struktūrinės dalis. Pristatoma autorės sudaryta Lietuvos metropolinių regionų ribų nustatymo metodika ir ja remiantis apibrėžtos šių regionų ribos Lietuvoje. Sudaryta metodika yra kartu su bendraautorais įgyvendinto projekto „Augantys Lietuvos miestų regionai ir jų gyventojų erdvinė segregacija“ ir jo pasėkoje sudarytos monografijos²⁴ dalis. Vadovaujantis pagal šią metodiką nustatytais metropolinių regionų ribomis yra parengta ir publikuota keletas mokslinių straipsnių²⁵.

²⁴ Monografija: Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V., Baranauskaitė A., Pociūtė-Sereikienė G., Daugirdas V. & Krupickaitė D. (2016). Lietuvos metropoliniai regionai: Plėtros ir segregacijos ypatumai XXI a. pradžioje. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

²⁵ Ubarevičienė R., & van Ham, M. (2017). Population decline in Lithuania: who lives in declining regions and who leaves? *Regional Studies, Regional Science* 4 (1), 57-79. Burneika D. & Ubarevičienė R. (2016). Socio-ethnic segregation in the metropolitan areas of Lithuania. *Czech Sociological Review* 52 (6), 795–819. Burneika D., Ubarevičienė R. & Valatka V. (2015). Socio-economic segregation in growing urban regions of Lithuania. *Filosofija. Sociologija* 26 (4), 277-292. Burneika D. Baranauskaitė, A. & Ubarevičienė R. (2017). Social segregation and spatial differentiation of electoral alignment in Vilnius metropolitan area. *Geographia Polonica* 90 (2), 87-110.

Nustatant Lietuvos metropolinių regionų ribas buvo remiamasi 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymų duomenimis. Ribos buvo įvertinamos seniūnijų ribų tikslumu, atsižvelgiant į seniūnijų gyventojų skaičiaus kaitą ir naujų gyvenamųjų namų statybos apimtis. Būtent gyventojų ir naujų pastatų skaičiaus kaitos analizė leidžia teigti, kad šalyje susiformavo trys metropoliniai regionai: Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos. Vykdydami tarpregioninių paslaugų centrų ir šalies vartų funkcijas jie sukuria pakankamai skaitlingą pasiturinčių gyventojų sluoksnį, kurio būsto preferencijų bei finansinių galimybių derinys ir nulemia metropolinių regionų formavimąsi. Pirminis tyrimo uždavinys buvo nustatyti šių darinių ribas. Regionų išorinės ribos buvo nustatomos pagal gyventojų skaičiaus ir individualių gyvenamųjų namų skaičiaus kaitą 2001 – 2011 m. seniūnijose, esančiose aplink didžiuosius miestus. Siekiant išvengti gretimų savivaldybių kaimynystės efekto buvo analizuojamos naujakurių migracijos kryptys (taip sąlyginai atskiriant, pvz., Klaipėdos ir Kretingos priemiesčių zonas). Tam naudoti individualaus lygio duomenys. Priemiesčių teritorijoms priskirtos seniūnijos su augančiu gyventojų skaičiumi, kuriuose per 2001 – 2011 m. laikotarpį pastatyta bent 50 naujų individualių namų. Nustatyta, kad didžioji naujakurių dalis persikraustė iš greta esančio didmiesčio.

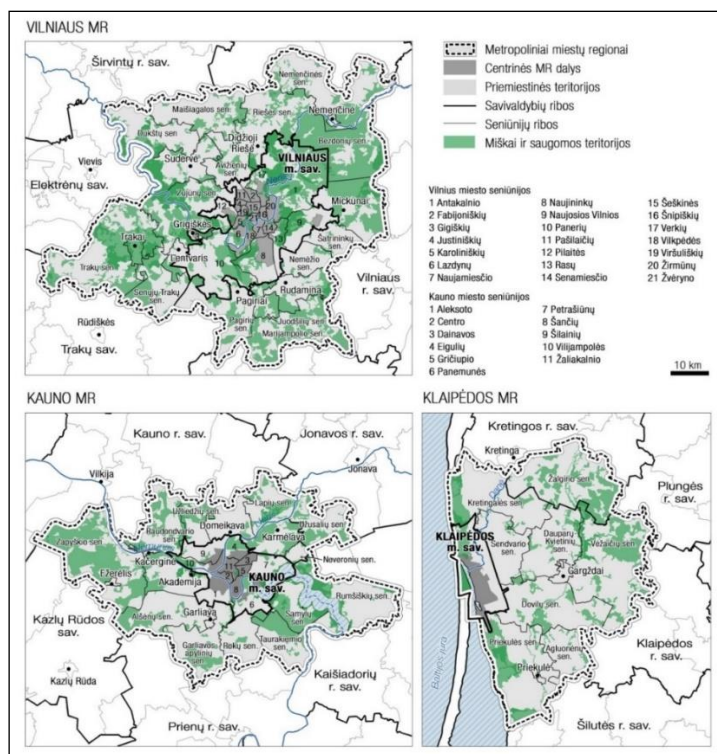
Priemiesčių vidinės ribos, sąlyginai atskiriančios metropolinių regionų centrinės dalis (miestų branduolius) nuo priemiesčių, buvo nustatomos surašymo apylinkių lygmeniu, išskiriant teritorijas pagal vyraujančią užstatymo tipą ir būstų pastatymo metus. Priemiesčiams priskirtos apylinkės, kuriose vyrauja individualūs namai, pastatyti po 1989 m. Atitinkamai, metropolinių regionų centriniams dalims priskirtos apylinkės, kurioms būdingas tankesnis ir daugiaaukštis užstatymas bei vyrauja daugiabučiai statyti iki 1989 m.

Žemiau pateiktoje kartoschemoje (3.2.12 pav.) pavaizduoti Lietuvos metropoliniai regionai ir jų struktūrinės dalys: centrinės metropolinių regionų dalys ir priemiestinės teritorijos. Kartoschemose matyti, kad centrinės metropolinių regionų dalys užima tik dalį administracinių ribomis apibrėžtų miestų. Į administracines miestų ribas patenka ir priemiesčiams priskirtos teritorijos. Taigi, miestų administracinės ribos šiuo atveju tarsi netenka prasmės. Tokiu būdu siekiama parodyti, kad miestų administracinės ribos neatspindi visuminės ekonominės ir socialinės organizacijos. Iš vienos pusės, **miestai**, kaip tikrieji urbanistiniai dariniai, yra gerokai mažesni nei administracinė jų teritorija, o iš kitos pusės metropoliniai regionai – funkciniais ryšiais susijusios socialinės teritorinės sistemos – driekiasi toli už miestų administracinių ribų. Kartoschemoje taip pat pavaizduotos miškingos teritorijos, iliustruojančios

erdves, kur gyvenamųjų teritorijų praktiškai nėra, o miesto plėtra yra labai ribota. Šiuo požiūriu Vilniaus miesto plėtra yra varžoma labiausiai ir dėl to ji įgauna labai išdraikytą pobūdį.

Kartoschema vaizduoja metropolinius regionus 2011 metais. Jau tuo metu Vilniaus MR buvo didesnis nei Klaipėdos ir Kauno MR kartu sudėjus. Vilniaus MR gyveno 637,944 (iš jų 186,880 priemiesčiuose) Kauno MR 393,776 (124,764), o Klaipėdos 211,592 (65,111) gyventojai²⁶. Visų regionų priemiesčiuose gyveno apie 30 proc. jų gyventojų. Iš viso metropoliniuose regionuose Lietuvoje gyveno 1,243 mln. arba apytiksliai 40 proc. šalies gyventojų.

3.2.12 pav. Lietuvos metropoliniai regionai ir jų struktūrinės dalys 2011 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Lietuvos gyventojų surašymų duomenimis

²⁶ Skaiciai pateikti remiantis 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis. Realus gyventojų skaičius skiriasi dėl to, kad gyventojai ne visuomet deklaruoja savo tikrąją gyvenamąją vietą.

Apibendrinant pastarąjį darbo skyrių, o kartu ir visą Baltijos šalių gyvenviečių sistemų kaitą nagrinėjusią darbo dalį (3.2 skyrių), galima teigti, kad metropoliniai regionai daug geriau atspindi Baltijos šalių socioerdvinės struktūros ypatumus nei administracinėmis ribomis apibrėžti miestai, tradiciškai naudojami tyrimuose. 3.2.1 skyriuje, kur Baltijos šalių miestų sistemų kaita tirta remiantis administracinėmis miestų ribomis, nepakankamai įvertinamas Baltijos šalių metropolizacijos proceso mastas. Tuo tarpu 3.2.2 skyriuje analizuoti gyventojų persiskirstymo valstybių viduje teritoriniai dėšningumai atskleidė akivaizdžią didžiųjų miestų įtaką Baltijos šalių demografinės ir socioekonominės erdvinės struktūros pokyčiams. Metropoliniai regionai, funkcionuojantys kaip vieninga socialinė ir ekonominė teritorinė sistema, yra tinkamesni ne tik mokslinių tyrimų, bet ir regioninės politikos vykdymo atžvilgiu. Šie regionai funkcionuoja kaip vieninga sistema, kai tuo tarpu teritorinio planavimo ir politikos skaidymas pagal savivaldybių ribas negali užtikrinti sistemingo ir efektyvaus šių darinių valdymo.

Šiame darbe nustatytos metropolinių regionų ribos yra gana sąlyginės, kaip ir daugumos socialinių procesų atveju. Nėra abejonių, kad tikslesnės jų ribos galėtų būti nustatytos atsižvelgiant į didesnį veiksnių kompleksą, nei jų yra analizuojama šiame tyrime. Pavyzdžiui, galėtų būti atsižvelgiama į transporto srautus (kasdienės migracijos zoną), dirbančiųjų mieste dalį, mokinių, kurie lanko miesto mokyklas, dalį ir pan. Be to, regionų ribos galėtų būti nustatomos neprisirišant prie seniūnijų ar kitų administracinių vienetų ribų.

Galima teigti, kad šiame darbe pristatytas Lietuvos metropolinių regionų ribų nustatymo principas bei pagal jį nustatytos ribos pasiteisino. Remiantis šiomis ribomis jau yra atlikti kiti moksliniai darbai (įvairių socioerdvinių reiškinių tyrimai), kurių rezultatai patvirtino nustatytų metropolinių regionų egzistavimą. Ateityje, remiantis panašia metodika, taip pat galėtų būti nustatyti mažesnių Lietuvos miestų formuojami regionai, kurie, tikėtina, ne visais atvejais „išeina“ už miestų savivaldybių ribų. Analogiškai galėtų būti apibrėžti Latvijos ir Estijos metropoliniai regionai. Tai suteiktų galimybę objektyviau palyginti metropolizacijos procesų Baltijos šalyse intensyvumą. Metropolinių regionų, kaip tyrimo vienetų, naudojimas ypač pasiteisintų miestų sistemų tyrimuose, koks buvo atliekamas 3.2.1 skyriuje.

3.3. Vidaus migracijos teritoriniai ypatumai (Lietuvos pavyzdžiu)

Šis darbo skyrius skirtas vidaus migracijai – pagrindiniam teritorinio gyventojų persiskirstymo ir gyventojų „išrūšiavimo“ pagal sociodemografines charakteristikas veiksniai. Analizuojamos svarbiausios vidaus migracijos kryptys ir jų sudėtis. Šioje dalyje naudojami individualaus lygio Lietuvos gyventojų surašymo duomenys. Visgi, išsami literatūros apžvalga bei ankstesniuose skyriuose pristatytos Baltijos šalių socioerdvinio vystymosi tendencijos, tiek remiantis ekspertų apklausomis, tiek ir empirinėmis analizėmis, leidžia teigti, kad daugelis socioerdvinių procesų šiose šalyse turi labai panašų charakterį.

Vidaus migracija yra gyvenamosios vietos keitimas šalies viduje. Gyvenamąją vietą žmonės paprastai keičia dėl ekonominių motyvų, mokslo ir karjeros galimybių, siekdami pagerinti savo gyvenimo sąlygas, keičiantis šeiminei padėčiai ar namų ūkio sudėčiai. Vidutiniškai gyvenamąją vietą žmonės pakeičia 10 kartų per gyvenimą, tačiau šis rodiklis yra labai nevienodas skirtingose valstybėse. Per penkerių metų laikotarpį (2007 – 2012 m.) 17,6 proc. Europos Sąjungos gyventojų pakeitė gyvenamąją vietą. Mobiliausi yra šiaurės Europos šalių: Švedijos, Danijos, Suomijos ir Didžiosios Britanijos gyventojai (Eurostat 2017). Rečiausiai gyvenamąją vietą keičia Pietų ir Rytų Europos valstybių gyventojai: Rumunijos, Bulgarijos, Kroatijos ir Lietuvos.

Lietuvoje išsamesni vidaus migracijos tyrimai iki šiol nebuvo atlikti. Tiesa, kai kurie vidaus migracijos aspektai yra tirti savivaldybių lygmeniu, dažniausiai analizuojant tik neto-migracijos rodiklius (Juškevičius, 2015; Kuliešis & Pareigienė, 2011; Krupickaitė & Gudelis, 2013). Nors didėjantis kontrastas centro-periferijos ašyje Lietuvoje yra aiškiai matomas, nėra žinoma, kokią įtaką visuomenės socialinės struktūros erdvinei kaitai turi vidaus migracija. Kitose šalyse atliktų tyrimų rezultatai, šio darbo 3.2.2 skyriuje nustatyti gyventojų skaičiaus kaitos teritoriniai dėsniniai, o taip pat ir Baltijos šalių ekspertų nuomonės, pristatytos 3.1.3 skyriuje, leidžia daryti prielaidą, kad vidaus migracija reikšmingai prisideda prie Lietuvos ir kitų Baltijos šalių gyventojų teritorinės organizacijos kaitos.

Šiame darbo skyriuje pirmiausia bus nustatyta, kokį vaidmenį vidaus migracija, lyginant su kitais gyventojų skaičiaus kaitos veiksniais, turi bendrai šalies gyventojų teritorinės organizacijos kaitai. Kita vertus, pagrindinis tikslas – atskleisti vidaus migracijos kryptį ir sudėtį, kaip pagrindinio rezidencinės diferenciacijos veiksnio, teritorinius ypatumus Lietuvoje. Kitaip sakant, bus siekiama išsiaiškinti, kokios konkrečios žmonių charakteristikos lemia žmonių sprendimą migruoti šalies

viduje bei kokiomis kryptimis jie migruoja. Tokiu būdu siekiama išsiaiškinti, kaip formuojasi rezidencinė diferenciacija šalies mastu.

Šiam tyrimui naudojami individualaus lygio geografiškai apibrėžti 2011 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenys (žr. 2.3 skyrių). Individualaus lygmens gyventojų surašymo duomenys suteikia galimybę atlikti labai detalius tyrimus, siejant gyventojų migracijos kryptis su individualiomis jų charakteristikomis bei migracijos kilmės ir paskirties vieta. Tai leidžia analizuoti migracijos srautus pagal konkrečias jų kryptis ir/ar dominančią populiacijos grupę, pavyzdžiui: aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų migraciją iš didžiųjų miestų ar jaunimo migraciją iš sparčiausiai gyventojų netenkančių regionų. Žinios apie vidaus migracijos srautus ir sudėtį yra ne tik labai įdomios moksliniu-pažintiniu aspektu, tačiau jos yra labai svarbios ir naudingos įgyvendinant regioninę politiką bei prognozuojant tolimesnę šalies teritorinę raidą.

3.3.1. Vidaus migracija ir gyvenviečių sistemos kaita

Ankstesnėse darbo dalyse nustatyta, kad per pastaruosius dešimtmečius įvyko gana pastebima Lietuvos gyventojų teritorinės organizacijos kaita, lėmusi visos gyvenviečių sistemos pokyčius. Šiame skyriuje siekiama nustatyti, kokią įtaką tam turi vidaus migracija.

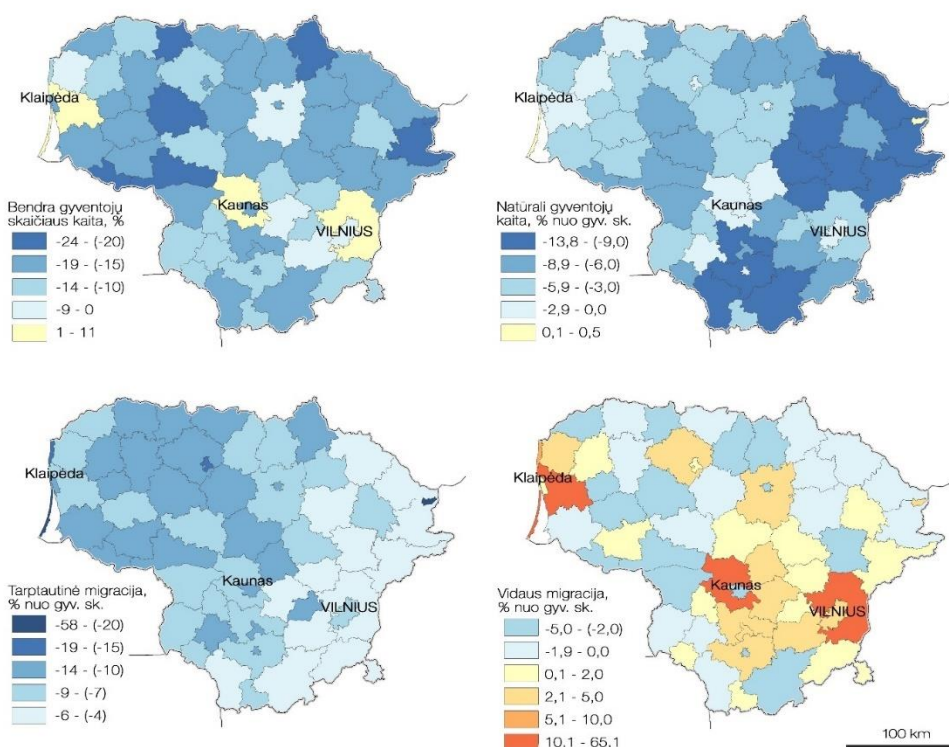
Statistikos departamento (2015) duomenimis, per 2001 – 2011 m. laikotarpį Lietuvoje gyventojų skaičius sumažėjo 434410 gyventojais²⁷. Apie 70 proc. šios kaitos sudarė neigiama tarptautinė neto-migracija, o likusią – natūrali gyventojų kaita. Vidaus migracija, nors tiesiogiai ir neprišieda prie bendros šalies gyventojų skaičiaus kaitos, tačiau yra svarbus veiksnys sąlygojantis gyventojų teritorinės organizacijos kaitą šalies viduje. Paprastai, visi trys demografiniai procesai nevienodai paveikia skirtingas teritorijas, o tai priklauso nuo įvairių, šiame darbe jau analizuotų, veiksnių. To pasėkoje, valstybių viduje vyksta nuolatiniai visuomenės erdvinės struktūros kaitos procesai.

Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita pagal ją lemiančius veiksnius vaizduojama 3.3.1 pav. Pagal bendrą gyventojų kaitą per 2001 – 2011 m., Lietuvoje buvo tik 4 savivaldybės, kuriose bendras gyventojų skaičius augo: Vilniaus r. sav., Kauno r. sav., Klaipėdos r. sav. ir Neringos sav. Natūrali gyventojų kaita per šį laikotarpį teigiama buvo Visagino m. sav. (+150) ir Neringos sav. (+1). Tarptautinė neto migracija buvo

²⁷ Dėl skirtingos skaičiavimo metodikos ir tiriama laikotarpio apimties, šis skaičius skiriasi lyginant su surašymų duomenimis, pagal kuriuos gyventojų skaičius sumažėjo 440241 gyventojų.

neigiama visose savivaldybėse, o tuo tarpu pagal vidaus migraciją gyventojų skaičius didėjo net 30 savivaldybių. Kartoschemose išryškėja tam tikros regioninės tendencijos: natūrali neigiama gyventojų kaita daug intensyvesnė buvo rytų Lietuvoje, o tarptautinė neto migracija čia buvo mažiausia. Galima daryti prielaidą, kad gimstamumo skirtumai nėra lemiamas veiksnys regioninių gyventojų skaičiaus skirtumų formavimuisi, nes didesnė jaunų gyventojų dalis reiškia didesnę migraciją. Tad galima sakyti, kad šie rodikliai iš dalies kompensuoja vienas kitą. Tą patvirtina ir stipri neigiama koreliacija tarp jų ($r = -.706$). Tuo tarpu koreliacija tarp bendros gyventojų skaičiaus kaitos ir kaitos lemiamos vidaus neto-migracijos yra stipri ir teigiama ($r = .739$); silpnesnis sąryšis yra su natūralia kaita ($r = .456$), o statistiškai reikšmingo sąryšio su tarptautine migracija nėra. Taigi, šie rezultatai rodo, kad regioninių skirtumų augimas bei metropolinių regionų formavimasis Lietuvoje daugiausia turėtų būti siejamas su migracija šalies viduje.

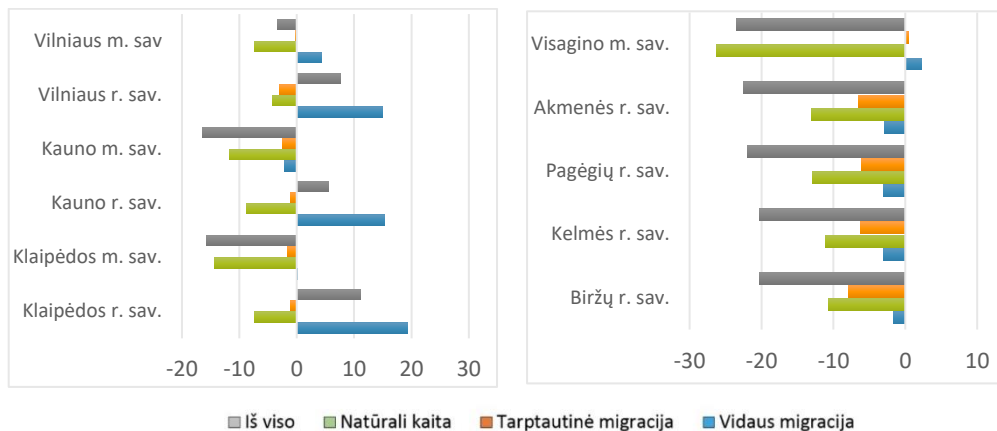
3.3.1 pav. Gyventojų skaičiaus kaitos veiksniai savivaldybėse 2001 – 2011 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Statistikos departamento (2015) duomenis

Skirtingų gyventojų skaičiaus kaitos veiksnių įtaką šalies gyventojų pasiskirstymo kaitai taip pat iliustruoja 3.3.2 pav. pateiktos diagramos. Jose vaizduojama gyventojų skaičiaus kaita ir santykinės ją lemiančių veiksnių reikšmės labiausiai šiomis reikšmėmis išsiskiriančiose savivaldybėse. Kairėje pusėje esanti diagrama iliustruoja metropolizacijos procesus. Matyti, kad metropolinių regionų augimas vyksta dėl teigiamos vidaus neto-migracijos į miestus supančias rajonų savivaldybes. Dešinėje pusėje vaizduojamos savivaldybės, kurios per nagrinėjamą laikotarpį neteko didžiausios gyventojų dalies (daugiau nei 20 proc.). Visi rodikliai, išskyrus kai kuriuos Visagino mieste, čia turėjo neigiamas reikšmes. Nors šių savivaldybių atveju labiausiai gyventojų kaitą lemia tarptautinė migracija, tačiau vidaus migracijos rodikliai čia taip pat buvo neigiami. Be to, vidaus migracijos vertės yra labiausiai varijuojančios tarp savivaldybių (didžiausias standartinis nuokrypis). Bendrai Lietuvoje, sparčiausiai gyventojų neteko periferinės savivaldybės, o didžiausią įtaką tam darė tarptautinė migracija. Remiantis duomenimis, galima teigti, kad kuo savivaldybė yra toliau nuo vieno iš metropolinių centrų, tuo mažesni vidaus migracijos srautai iš tos savivaldybės į didžiuosius miestus, tačiau tai kompensuojama išaugusiais tarptautinės migracijos srautais iš jos. Be to, periferinė savivaldybių padėtis lemia ir mažesnius imigracinius srautus į šias savivaldybes. Taigi, jų gyventojų skaičiaus mažėjimas yra veikiamas iš dviejų pusių: jos praranda buvusius gyventojus ir neįgyja naujų. Be to, kaip paaiškės vėliau, periferiniai ir daugiausiai gyventojų netenkantys Lietuvos regionai taip pat susiduria su aiškia sociodemografinės struktūros kaitos tendencija – jie netenka jaunų ir išsilavinusių žmonių, o jų vietą iš dalies pakeičia vyresnio amžiaus, neišsilavinę ir darbo neturintys naujakuriai.

3.3.2 pav. Gyventojų skaičiaus kaita ir jos veiksniai metropolinių regionų (kairėje) ir sparčiausiai gyventojų netenkančiose (dešinėje) savivaldybėse (proc. nuo vidutinio gyventojų skaičiaus)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Statistikos departamento (2015) duomenis

Ankstesniuose šio darbo skyriuose nustatyta, kad vienas iš svarbiausių gyventojų skaičiaus kaitos teritorinius dėsningumus lemiančių veiksnių Lietuvoje yra geografinė padėtis. Visgi, įvairūs kiti faktoriai taip pat atsiliepia gyventojų skaičiaus kaitos intensyvumui, šiuo atveju, vidaus migracijos srautams. Tam nustatyti buvo atliktos koreliacinės analizės tarp vidaus migracijos (atvykusių ir išvykusių gyventojų skaičiaus skirtumo per 2001 – 2011 m. dalis nuo vidutinio gyventojų skaičiaus per tą patį laikotarpį) ir įvairių demografinių ir socioekonominių rodiklių savivaldybėse. Gauti rezultatai rodo, kad kuo savivaldybėje yra didesnė pensinio amžiaus gyventojų dalis, didesnis nedarbo lygis ir didesnė žmonių, dirbančių žemės ūkio sektoriuje, dalis, tuo didesnė yra neigiama vidaus neto-migracija. Kuo didesnė žmonių turinčių aukštąjį išsilavinimą bei aukštą profesinį statusą dalis, tuo didesnė teigiama neto-migracija. Nustatyta, kad vidaus migracijos dydžiams statistiškai reikšmingos įtakos neturi savivaldybės kaimo gyventojų dalis, vidutinis gyventojų amžius bei vidutinis darbo užmokestis.

Galima daryti išvadą, kad šie rezultatai iliustruoja regioninių skirtumų bei rezidencinės diferenciacijos augimą Lietuvoje, kadangi didesnė žmonių dalis migruoja į savivaldybes pasižyminčias geresniais demografiniais ir socioekonomiais rodikliais. Tuo tarpu į savivaldybes, turinčias ne tokius gerus

rodiklius, vidaus migracijos beveik nevyksta. Šie rezultatai atitinka neoklasikinės ekonomikos, migracijos, centro-periferijos, aglomeracijų ekonomikos ir kitas teorijas, kuriose aiškinamas žmonių mobilumas.

3.3.2. Vidaus migracijos kryptys

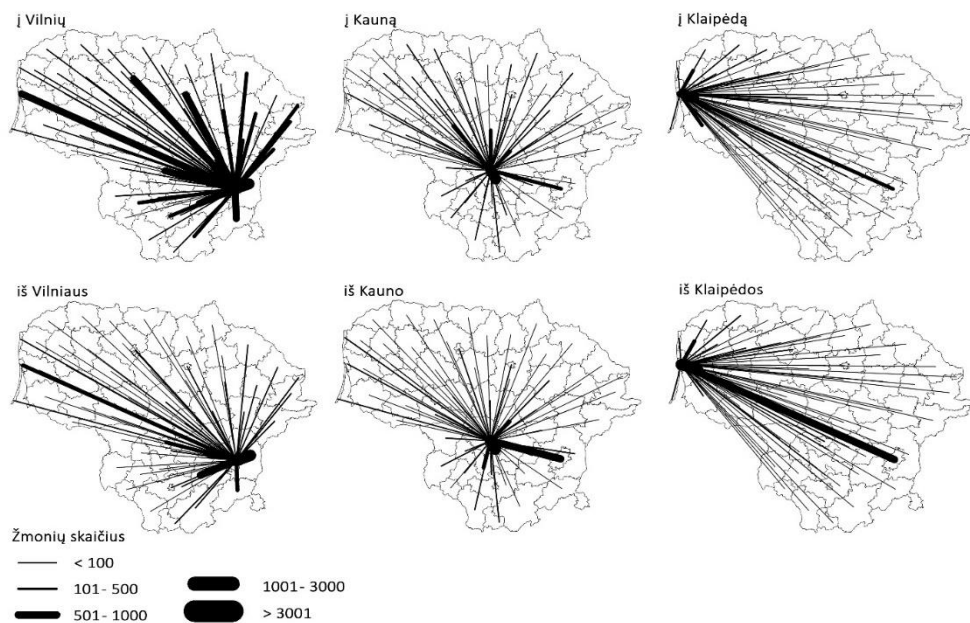
Daugiau apie gyventojų teritorinio persiskirstymo procesus galime sužinoti ištyrę, kokiomis kryptimis vyksta vidaus migracija, t. y. kaip vyksta gyventojų „mainai“ tarp skirtingų teritorijų. Svarbiausioms tendencijoms nustatyti pirmiausia analizuojami savivaldybių lygmens duomenys²⁸, kurie apima 2010 – 2013 m. laikotarpį. Per šį laikotarpį, kaip ir per 2001 – 2011 m., didžiausia teigiama neto-migracija absoliučiais skaičiais buvo į Vilniaus miestą (14,569), Kauno r. (4,825), Klaipėdos r. (2,535), Vilniaus r. (2,510) sav. Daugiausiai gyventojų neteko Alytaus (-1,909) ir Kauno (-1,698) miestai.

Kiekybiškai didžiausi vidaus migracijos srautai yra tie, į kuriuos įtraukti trys didieji Lietuvos miestai, todėl 3.3.3 pav. esančios kartoschemos vaizduoja migracijos srautus į šiuos miestus iš kitų savivaldybių (jų geometrinių centrų) ir atvirkščiai – iš didžiųjų miestų į kitas savivaldybes. Migracijos į Vilniaus miestą atveju, matyti, kad šie srautai yra patys intensyviausi, ir kad jie gana tolygiai pasiskirstę iš visos Lietuvos; daugiausiai atvykstančiųjų buvo iš Vilniaus r. (6,055), Kauno m. (2,110), Panevėžio m. (1,494), Šiaulių m. (1,272), Trakų r. (1,271), Klaipėdos m. (1,236) savivaldybių. Vidaus migracijos į Kauno ir Klaipėdos miestus buvo mažiau skaitlingos, didesni srautai formavosi iš arčiau esančių savivaldybių, taip pat iš Vilniaus miesto. Priešingos krypties migracijos srautai, t. y. iš didžiųjų miestų, gerai iliustruoja suburbanizacijos procesą. Lyginant atvykstančiųjų ir išvykstančiųjų srautus, galima pastebėti, kad srautai į Vilnių yra žymiai intensyvesni nei iš jo, tuo tarpu Kauno ir Klaipėdos atveju ši tendencija yra priešinga. Be to, pastarųjų miestų atveju, be migracijos į aplinkinius rajonus (suburbanizacijos proceso), didžiausi srautai formuojasi būtent į Vilnių. Spartus Vilniaus metropolinio regiono augimas leido tikėtis tokių rezultatų.

Visi trys didieji Lietuvos miestai migraciniais srautais yra susiję su visa šalies teritorija, nors srautų intensyvumo erdvinė sklaida yra gana skirtinga. Vilniaus miestui būdingi intensyvūs ryšiai tiek su aplinkiniu regionu, tiek su visais didesniais miestais. Tuo tarpu Kaunas ir Klaipėda pasižymi intensyviais ryšiais su aplinkinėmis savivaldybėmis bei Vilniumi, tačiau ryšiai su kitais didesniais miestais (taip pat ir tarp

²⁸ Šiuos duomenis suteikė Statistikos departamentas; Statistinių duomenų apie gyventojų vidaus migraciją šaltinis yra Gyventojų registro duomenys.

jų) yra silpni. Tai patvirtina prielaidas apie stiprėjančią Vilniaus reikšmę miestų hierarchinėje sistemoje bei Kauno ir Klaipėdos dominavimą atitinkamai centrinėje bei vakarinėje Lietuvos dalyse. Kiti apskričių centrai, įskaitant ir tradicinius Šiaulių ir Panevėžio didmiesčius, reikšmingesnių migracinių srautų iš ne kaimyninių savivaldybių neformuoja. Tai leidžia daryti prielaidą, jog jie neįvaidina reikšmingos tarpregioninių centrų funkcijos.

3.3.3 pav. Vidaus migracijos (žm. sk.) į didžiuosius Lietuvos miestus ir iš jų, 2010 – 2013 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Statistikos departamento (2015) duomenis

Savivaldybių lygmuo yra gana abstraktus nagrinėjant gyventojų persiskirstymo teritorinius dėsningumus. Daugeliu atveju sunku atskirti migracijos srautus tarp miesto ir kaimo teritorijų ar tarp skirtingo rango miestų bei migracijas, susijusias su suburbanizacijos procesu. Deja, detalesniais teritoriniais vienetais duomenys apie gyventojų vidaus migraciją šiuo metu nėra prienami moksliniams tyrimams. Naudojant individualaus lygmens gyventojų surašymų duomenis galima analizuoti vienerių metų migracijos tendencijas, tačiau toks trumpas laikotarpis neatspindi ilgesniu periodu vyraujančių tendencijų. Be to, 2011 m. surašymo atveju, vidaus migracijos srautams Lietuvoje daug įtakos turėjo pasaulinė ekonominė krizė. Tikėtina, kad šiuo laikotarpiu migraciniai srautai buvo bent iš dalies pakeitę savo

kryptis, nes 2009 m. ekonominis nuosmukis labiausiai palietė būtent metropolinius regionus.

Geriausiai gyvenviečių sistemos kaitą bei vidaus migracijos erdvinę struktūrą atskleistų ilgesnio laikotarpio ir kiek įmanoma detalesnio teritorinio lygmens duomenys. Lietuvoje šių duomenų neturime, tačiau Latvijos ir Estijos tyrėjų atlikti skaičiavimai parodė, kad per ilgesnį laikotarpį (Estijoje 2000 – 2011 m., Latvijoje 2000 – 2008 m.) dėl vidaus migracijos vyko aiški gyvenviečių struktūros kaita šiose šalyse (duomenys nepublikuoti). Svarbiausi požymiai buvo mažėjantis sostinių gyventojų skaičius dėl suburbanizacijos proceso. Tuo pačiu metu, sostinių gyventojų skaičius buvo iš dalies kompensuojamas imigracija iš kitų šių šalių regionų. Talino miestas daugiausiai augo kaimo tipo gyvenviečių gyventojų sąskaita, o imigracijos į Rygą atveju, panašus naujakurių skaičius atvyko iš kaimo gyvenviečių, mažų ir vidutinio dydžio miestų. Abiejose šalyse daugiausia gyventojų dėl vidaus migracijos neteko kaimo gyvenvietės ir maži miesteliai. Panašios tendencijos turėjo būti ir Lietuvoje, t. y. Vilniaus metropolinio regiono santykinė reikšmė augo, o kaimo teritorijos tuštėjo sparčiausiai.

3.3.3. Vidaus migracijos įtaka rezidencinei diferenciacijai

Daugelis tyrimų, analizuojančių gyventojų migraciją, nustatė, kad migracija yra selektyvi: individualios žmogaus charakteristikos ir jo esama gyvenamoji vieta apsprendžia tikimybę, kad žmogus keis gyvenamąją vietą bei tai, kokia bus šios migracijos kryptis (Boschman, 2015; Fratesi & Percoco, 2014; Kanbur & Rapoport, 2005). Tokiu būdu, skirtingos žmonių grupės ilgainiui yra linkusios susitelkti skirtingose vietose (regionuose, miestuose ar jų dalyse). Tai sąlygoja rezidencinės diferenciacijos procesus.

Nustačius pagrindines vidaus migracijos kryptis ir srautų dydžius Lietuvoje, kitas žingsnis, analizuojant vidaus migracijos teritorinius ypatumus, – išsiaiškinti, kokios žmonių grupės išsiskiria dažniausia tikimybe migruoti, kaip migracijos kryptys priklauso nuo asmeninių žmonių charakteristikų ir kaip tai veikia šalies sociodemografinės erdvinės struktūros kaitą.

Šioje dalyje analizuojami 2011 m. gyventojų surašymo individualaus lygio duomenys. Duomenys, gyvenamosios vietos atžvilgiu, yra agreguoti seniūnijų lygmeniu. Šiuo metu Lietuvoje tai yra detaliausias šaltinis vidaus migracijos srautų ir jų sudėties tyrimams atlikti. Reikia pažymėti, kad šis tyrimas yra vienas iš pirmųjų, kuriame analizuojami šio tipo duomenys. Surašyme pateikiama informacija apie vidaus migraciją apima tik vienerių metų laikotarpį, kadangi surašymo anketoje buvo

prašoma nurodyti ar asmuo keitė gyvenamąją vietą per nurodytą (2010 m. kovo 1 d. – 2011 m. kovo 1 d.) laikotarpį. Vidaus migracija buvo fiksuojama tik tuo atveju jei asmeniui migruojant buvo keičiama gyvenamoji vietovė, tad jei migruojama buvo to paties miesto ar kaimo ribose, į statistiką tai nepatenka. Aukščiau buvo paminėta pasaulinės ekonominės krizės įtaka gyventojų migracijai tiriamu laikotarpiu. Visgi, dėl pakankamai didelės šių duomenų imties, galima tikėtis, kad jie patikimai atskleidžia bendras vidaus migracijos srautų krypčių ir sudėties tendencijas tiriamuoju laikotarpiu. Į šiame skyriuje pristatomą tyrimą yra įtraukti tik tie asmenys, kurie surašymo anketoje buvo užrašyti pirmaisiais namų ūkiuose (paprastai sprendimas migruoti priimamas bendru namų ūkio narių sutarimu) bei asmenys vyresni nei 18 metų. Iš viso į tyrimą patenka 1,263.974 asmenys. Naudojant dvinarės logistinės regresijos metodą (žr. 1 priedą) sudaryti 6 modeliai (3.3.1 lentelė). Kiekviename iš jų tarpusavyje lyginamos dvi gyventojų grupės, pasižyminčios skirtingu mobilumu. Tokiu būdu siekiama nustatyti, kokią tikimybę migruoti tam tikra kryptimi turi gyventojai, priklausomai nuo jų demografinių ir socioekonominių charakteristikų.

1 modelyje yra vertinama, kokiomis charakteristikomis dažniausiai pasižymi asmenys, kurie per analizuojamą laikotarpį keitė gyvenamąją vietą, lyginant su tais, kurie jos nekeitė. Gauti rezultatai rodo, kad patys mobiliausi Lietuvoje buvo jauni (iki 35 m. amžiaus), aukštąjį išsilavinimą ir aukštą profesinį statusą turintys, vieniši (vieno asmens namų ūkiuose gyvenantys), lietuvių tautybės gyventojai. Pagrindinė migracijos kryptis buvo didieji miestai – 30 proc. visų migracijų buvo į Vilnių, Kauną ir Klaipėdą.

Kituose modeliuose gyventojai yra lyginami pagal konkrečias vidaus migracijos kryptis. Atsižvelgiant į pirminių tyrimų rezultatus, darbe pateikiami modeliai, atspindintys ryškiausius sociodemografinės erdvinės struktūros pokyčius. **2 modelyje** lyginamos šios žmonių grupės: išvykę iš sparčiausiai gyventojų netenkančių teritorijų (per 2001 – 2011 m. gyventojų sumažėjo daugiau nei -20 proc.) ir likę gyventi jose. Nustatyta, kad iš šių teritorijų didžiausią tikimybę išvykti turi jauni, gerai išsilavinę, vieno asmens namų ūkiuose gyvenantys gyventojai. Trečdalis šių migrantų kraustėsi į didžiuosius miestus. Pakeitę gyvenamąją vietą jie dažniausiai dirbo aukšto profesinio statuso pareigose, verslo paslaugų bei pramonės ir statybos sektoriuose. 22 proc. išvykusiųjų buvo ar, pakeitę gyvenamąją vietą, tapo studentais. Atitinkamai, galima daryti išvadas, kad sparčiai gyventojų netenkančiuose Lietuvos regionuose didėja vyresnių, prasčiau išsilavinusių ir žemos kvalifikacijos gyventojų dalis. Šią neigiamą tendenciją taip pat patvirtina **3 modelis**, kuriame į pastaruosius

regionus atvykę gyventojai yra lyginami su kitomis kryptimis migravusiais asmenimis. Rezultatai rodo, kad didesnę tikimybę atvykti į „besitraukiančius“ regionus turi vyresnio amžiaus, žemesnio išsilavinimo, dideliuose namų ūkiuose gyvenantys gyventojai. Be to, labiau tikėtina, kad atsikraustę į šiuos regionus jie užima žemo ir vidutinio profesinio statuso pareigas ir dirba žemės ūkio sektoriuje. Didesnė tikimybė, kad asmenys, migruojantys šia kryptimi, naujoje gyvenamojoje vietoje yra bedarbiai, o jų pagrindinis pajamų šaltinis – socialinės pašalpos. Du pastarieji modeliai rodo, kad sparčiausiai gyventojų netenkantys regionai patiria esminius sociodemografinės struktūros pokyčius. Dėl atrankinio pobūdžio vidaus migracijos šie regionai paranda pačią „sėkmingiausią“ gyventojų grupę ir tuo pačiu metu jų vietą užima ne tokie „sėkmingi“ naujakuriai. Akivaizdu, kad tokia sociodemografinės struktūros kaitos kryptis kuria itin nepalankias sąlygas šių regionų ateities perspektyvoms.

Likusiųose modeliuose analizuojamos migracijos kryptys yra tiesiogiai susijusios su trimis didžiausiais miestais. **4 modelyje** yra lyginami gyventojai atvykę gyventi į šiuos miestus su tais kurie migravo kitomis kryptimis. Didžiausią tikimybę imigruoti į didžiuosius miestus iš kitų Lietuvos vietovių turi jaunesni, vidurinę arba aukštąjį išsilavinimą turintys, nevedę asmenys. 36 proc. atvykusiųjų buvo studentai. Tai paaiškina ir sudarytame modelyje matomą didesnę šių asmenų nedalyvavimo darbo rinkoje tikimybę. Dirbančiųjų tarpe daugiausiai buvo sutinkami paslaugų (ypač verslo) ir viešojo administravimo sektorių darbuotojai. Įdomu tai, kad Lietuvos tautybės gyventojai pasižymėjo mažesne tikimybe migruoti į didžiuosius miestus, nors žiūrint absoliučiais skaičiais lietuviai sudarė 87,5 proc. Šiuo atveju tai reiškia, kad tautinės mažumos dažniau migruoja į didžiuosius miestus nei į kitas Lietuvos vietas.

Du paskutiniai modeliai skirti nustatyti asmenų, išvykstančių iš didžiųjų miestų, charakteristikoms. **5 modelyje** lyginami iš miestų, tačiau ne į priemiesčius išsikraustę gyventojai su tais, kurie liko gyventi miestuose. Gauti rezultatai rodo gana prieštaringus rezultatus: didžiausią tikimybę išsikraustyti iš didžiųjų miestų į toliau esančias teritorijas turi jaunesni, aukštąjį arba pradinį išsilavinimą turintys, vieniši arba dideliuose namų ūkiuose gyvenantys lietuviai. Pakeitę gyvenamą vietą šie žmonės dažnai tampa bedarbiais arba dirba žemės ūkio, pramonės ar statybos sektoriuose. Kitokiomis charakteristikomis pasižymi asmenys, kurie iš didžiųjų miestų išsikelia gyventi į priemiesčius (**6 modelis**). Dažniausiai tai yra jauno arba vidutinio amžiaus poros ir šeimos su vaikais. Šie asmenys yra gerai išsilavinę ir užima geras pozicijas darbo rinkoje. Lyginant su miesto gyventojais, dažniau jų

pragyvenimo šaltinis yra socialinės pašalpos, tačiau tai gali būti paaiškinama didesne šeimų su mažais vaikais dalimi priemiestinėse teritorijose ir jų gaunamomis motinystės/tėvystės išmokomis.

Šie rezultatai rodo, kad vidaus migracijos procesas Lietuvoje pasižymi dideliu selektyvumu; t. y., skirtingos žmonių grupės turi skirtingą potencialą keisti gyvenamąją vietą. Taip pat nustatyta, kad nuo asmeninių žmonių charakteristikų labai priklauso migracijos kryptis. Todėl galima patvirtinti pradžioje iškeltą hipotezę, kad gyvenviečių sistemos kaita vyksta kartu su visos sociodemografinės erdvinės struktūros kaita, kuri yra sąlygojama atrankinio pobūdžio migracijos procesu. Tyrimo rezultatai patvirtina, kad sociodemografiniai erdviniai skirtumai Lietuvoje pastebimai auga, t. y. vyksta tam tikras gyventojų „išsirūšavimas“, kuomet mažiau „sėkmingi“ šalies gyventojai „kaupiasi“ augimo potencialo neturinčiuose, kaimiškuose regionuose, o „sėkmingi“ koncentruojasi didžiųjų miestų formuojamuose regionuose, kurie jau yra tapę pagrindiniais ir bene vieninteliais šalies ekonominio augimo arealais. Tikėtina, kad šalies ekonominis augimas vis labiau priklausys nuo metropolinių regionų plėtros. Teritorijos, kurios jau dabar turi mažiau palankias vystymosi sąlygas, tampa vis mažiau patraukliomis naujiems gyventojams. Taigi, šalies viduje sparčiai didėja sociodemografinės struktūros kontrastai.

Nors nebuvo galimybės atlikti analogiško vidaus migracijos tyrimo naudojant Estijos ir Latvijos duomenis, vis tik sprendžiant iš ankstesnėse dalyse pateiktos literatūros apžvalgos, pristatytų ekspertų apklausų rezultatų ir išanalizuotų socioerdvinio vystymosi tendencijų galima daryti išvadą, kad vidaus migracijos teritoriniai ypatumai (santykiniai srautų dydžiai, kryptys ir sudėtis) turi panašų charakterį visose Baltijos šalyse. Tai patvirtina ir kitame skyriuje pateiktos gyventojų rezidencinę diferenciaciją iliustruojančios kartoschemos. Žinoma, išsami palyginamoji empirinė Baltijos šalių studija geriau atskleistų ne tik šių šalių panašumus, bet ir leistų daugiau dėmesio skirti esamiems skirtumams.

3.3.1 lentelė. Dvinarės logistinės regresijos modeliai Lietuvos gyventojų vidaus migracijos kryptims ir sudėčiai

	1 modelis. Keitė gyvenamąją vietą / nekeitė		2 modelis. Išvyko iš „besitraukiančių“ teritorijų / liko jose		3 modelis. Atvyko į „besitraukiančias“ teritorijas / kitur		4 modelis. Atvyko į didžiuosius miestus / kitur		5. Modelis. Išvyko iš didžiųjų miestų, bet ne į priemiesčius / liko miestuose		6 modelis. Išvyko iš didžiųjų miestų į priemiesčius / liko miestuose	
	<i>B</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>B</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>B</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>B</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>B</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>B</i>	<i>Exp(B)</i>
Amžius (ref. 18 - 35)												
35 - 49	-1.366	0.255	-1.803	0.165	0.293	1.341	-0.748	0.473	-1.727	0.178	-0.443	0.642
50 - 64	-2.212	0.109	-2.755	0.064	0.687	1.987	-1.558	0.211	-2.157	0.116	-1.107	0.331
> 65	-2.934	0.053	-3.467	0.031	0.797	2.218	-1.765	0.171	-2.806	0.060	-1.508	0.221
Tautybė (ref. etninės mažumos)												
Lietuviai	0.909	2.481	1.021	2.777	0.271	1.312	-0.465	0.628	1.253	3.500	0.365	1.440
Išsilavinimas (ref. pradinis)												
Vidurinis	0.190	1.210	0.380	1.462	-0.234	0.791	0.756	2.130	-0.040	0.961	0.041	1.042
Aukštasis	0.301	1.352	0.544	1.723	-0.374	0.688	0.63	1.877	0.210	1.234	0.232	1.261
Namų ūkio dydis (ref. 1 asmuo)												
2 asmenys	-0.46	0.631	-0.510	0.600	-0.142	0.868	-0.398	0.672	-0.299	0.742	0.209	1.232
3 - 4 asmenys	-0.865	0.421	-1.138	0.321	0.042	1.043	-1.218	0.296	-0.401	0.670	0.269	1.309
5 ir daugiau asmenys	-1.014	0.363	-1.731	0.177	0.293	1.341	-1.555	0.211	-0.175	0.840	0.200	1.221
Užimtumo statusas (ref. nedalyvauja darbo rinkoje)												
Žemas profesinis statusas	-0.455	0.635	-0.734	0.480	0.663	1.941	-1.427	0.240	-0.415	0.660	0.212	1.236
Vidutinis profesinis statusas	-0.304	0.738	-0.614	0.541	0.694	2.001	-1.163	0.312	-0.391	0.676	0.317	1.373
Aukštas profesinis statusas	-0.142	0.868	0.073	1.075	0.175	1.191	-0.887	0.412	-0.432	0.649	0.647	1.910

Bedarbis	-0.232	0.793	-0.679	0.507	0.636	1.888	-1.224	0.294	0.222	1.249	0.248	1.282
Ekonomikos šaka (ref. nedalyvauja darbo rinkoje)												
Pirminis sektorius	-0.263	0.769	-0.930	0.394	0.393	1.481	-0.295	0.744	0.636	1.889	-0.188	0.829
Pramonė ir statybos	-0.261	0.770	-0.149	0.862	-0.215	0.807	-0.146	0.864	0.014	1.014	0.033	1.034
Paslaugos ir viešasis administravimas	-0.320	0.726	-0.329	0.720	-0.272	0.762	0.247	1.280	-0.090	0.914	-0.279	0.756
Verslo paslaugos	-0.346	0.707	-0.144	0.866	-0.518	0.595	0.638	1.893	-0.259	0.772	-0.259	0.772
Socialinės paramos gavimas (ref. negauna)												
Socialinės pašalpos yra pagrindinis pajamų šaltinis	-0.055	0.946	-0.074	0.929	0.167	1.182	-0.534	0.587	-0.104	0.902	0.241	1.272
Constant	-3.189	0.041	-2.933	0.053	-2.52	0.08	0.43	1.538	-4.023	0.018	-5.777	0.003
N	17864		1712		1993		3162		4976		1757	

PASTABA: reikšmingumo lygmuo nenurodytas, kadangi tiriama visa gyventojų imtis.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

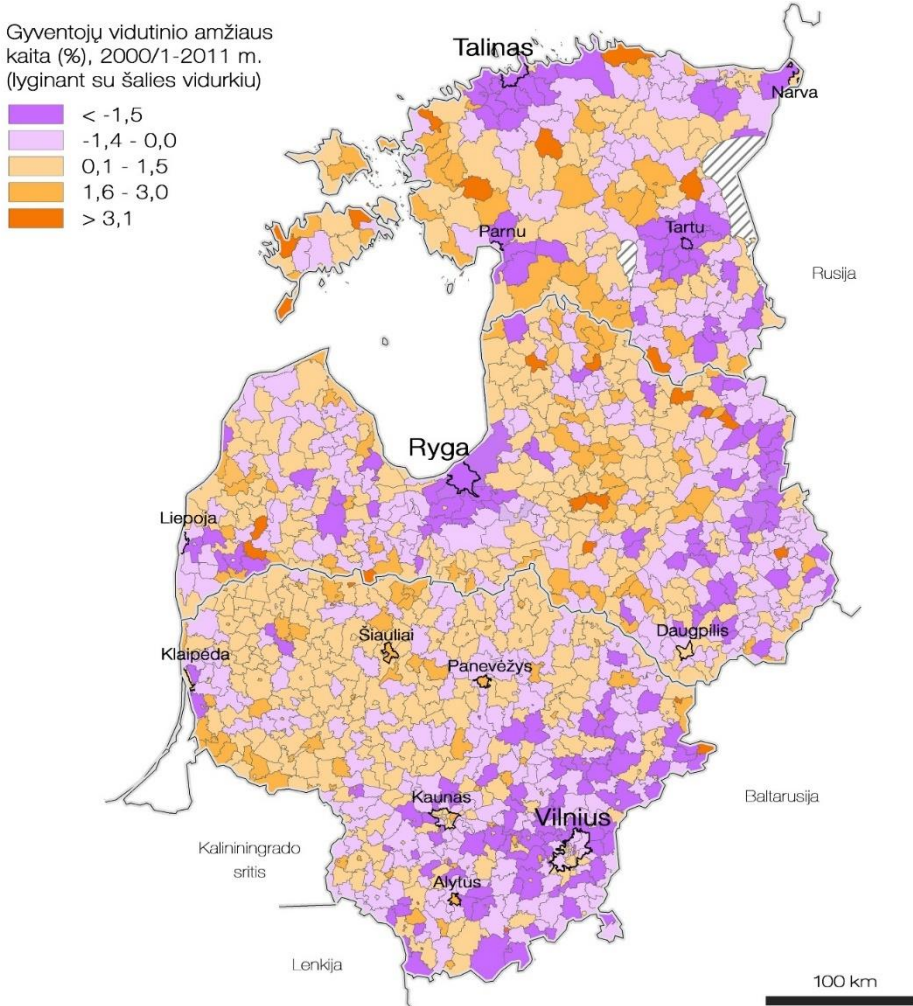
3.3.4. Rezidencinė diferenciacija Baltijos šalyse

3.3 darbo skyriuje analizuoti vidaus migracijos teritoriniai ypatumai ir jų sąlygojama gyventojų rezidencinė diferenciacija Lietuvoje. Kaip ir buvo tikėtasi, tyrimų rezultatai patvirtino, kad vidaus migracija yra svarbiausias veiksnys lemiantis gyventojų teritorinį persiskirstymą šalies viduje, o kartu ir rezidencinės diferenciacijos procesus. Nustatyta, kad skirtingos žmonių grupės, atsižvelgiant į įvairias jų demografines ir socioekonominės charakteristikas, turi skirtingas galimybes ir motyvacijas keisti gyvenamąją vietą. Nuo šių charakteristikų taip pat priklauso ir migracijos kryptis. Dėl to, vidaus migracija veikia kaip tam tikras gyventojus „išrūšiuojantis“ mechanizmas. Esminis šio proceso rezultatas – didėjantis gyventojų sociodemografinės struktūros kontrastas tarp metropolinių regionų ir nuo jų labiausiai nutolusių regionų.

Siekiant iliustruoti Baltijos šalių gyventojų rezidencinę diferenciaciją, daugiausia lemiamą vidaus migracijos proceso, sudarytos kartoschemos vaizduojančios keletą skirtingų demografinių ir socioekonominių charakteristikų.

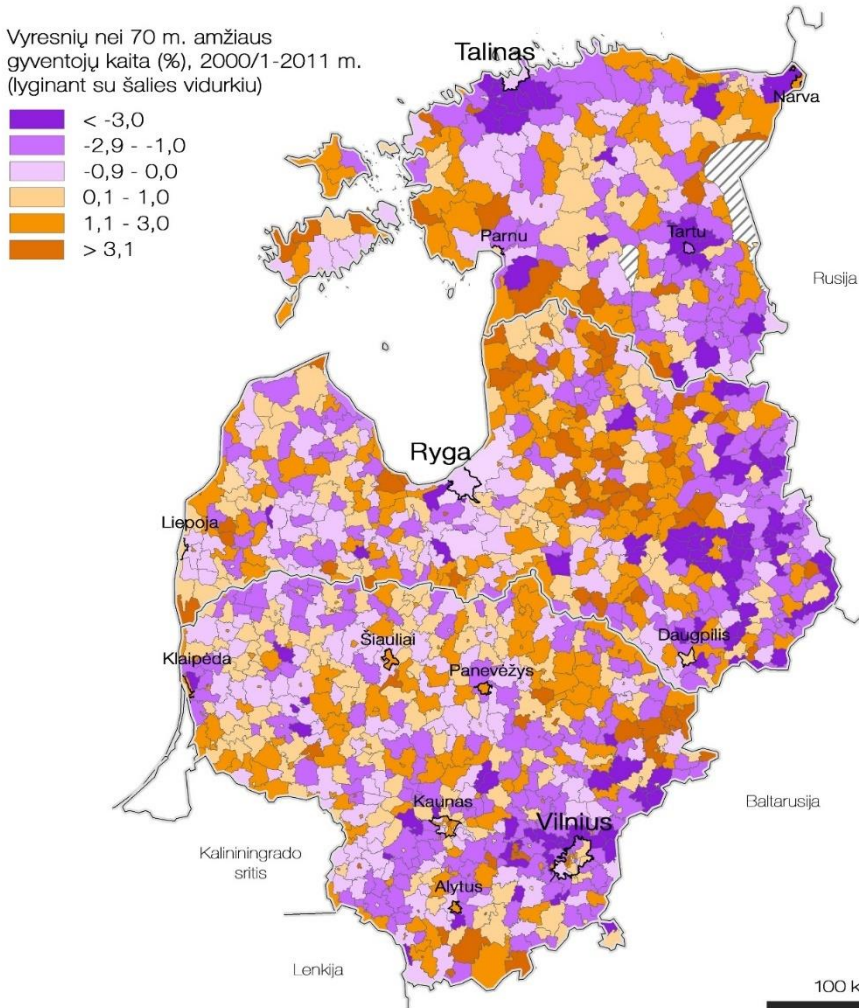
3.3.4 pav. iliustruoja gyventojų teritorinio pasiskirstymo pagal vidutinį amžių kaitą. Šio rodiklio kaitą lemia gyventojų migracijos procesai, nes kitu atveju pokyčiai būtų vienodi visur. Teritoriškai ypač ekspresyvi yra kaita Lietuvoje. Matyti, kad rytinė šalies dalis (arba Vilniaus funkcinis regionas plačiąja prasme), pasižymi santykinai jaunėjančia gyventojų amžiaus sudėtimi. Tuo tarpu Lietuvos šiaurinėje ir vakarinėje dalyse, išskyrus Klaipėdos regioną, gyventojų vidutinis amžius didėja santykinai spartesniais tempais. Vidutiniškai Lietuvos seniūnijose gyventojų amžiaus per 2001 – 2011 m. išaugo 3,3 metais. Sparčiau gyventojų senėjimas vyko Estijoje ir Latvijoje. Čia gyventojų vidutinis amžius išaugo atitinkamai 3,8 ir 4 metais. Santykinai jaunesnės tapo didžiuosius miestus supančios teritorijos, o labiausiai gyventojų vidutinis amžius išaugo toliausiai nuo didžiųjų miestų esančiose teritorijose. Panašias tendencijas atskleidžia ir vyresnio amžiaus gyventojų pasiskirstymo kaita (3.3.5 pav.). Matyti, kad sostinių regionuose vyresnio amžiaus gyventojų dalis santykinai stipriai sumažėjo, o labiausiai nuo didžiųjų miestų nutolusiuose regionuose išaugo.

3.3.4 pav. Gyventojų vidutinio amžiaus kaita Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.3.5 pav. Vyresnių nei 70 m. amžiaus gyventojų pasiskirstymo kaita Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m.

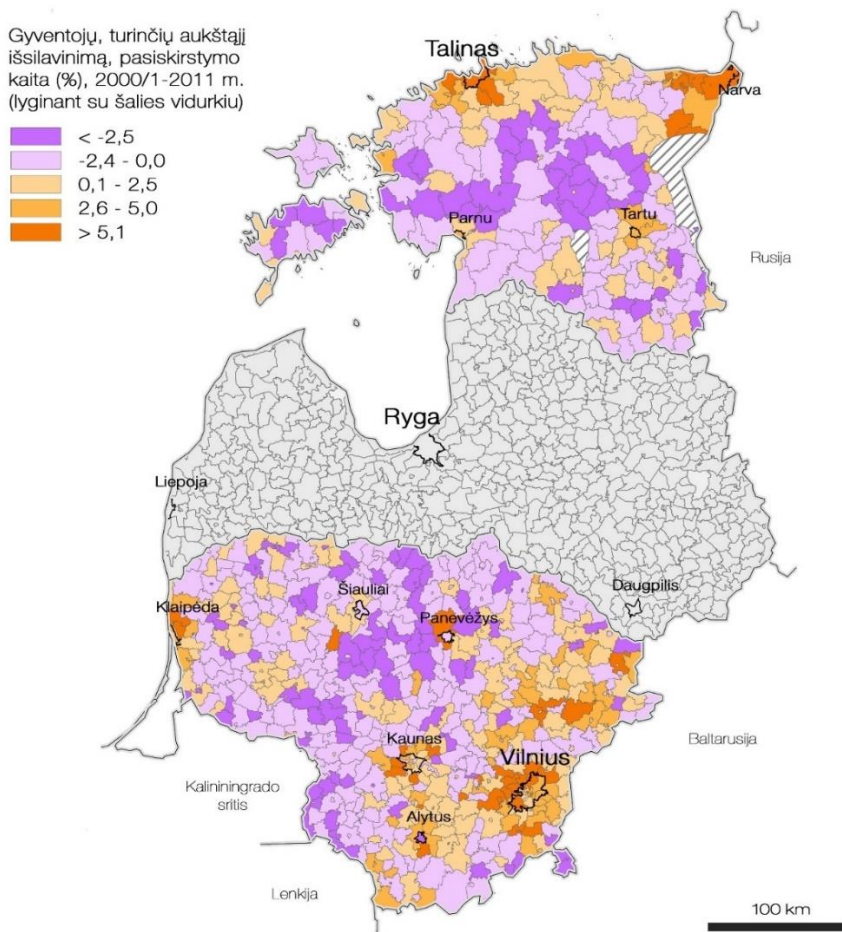

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.3.6 pav. iliustruojama gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, pasiskirstymo kaita (deja, autorei nepavyko gauti Latvijos duomenų). Čia vėl ryškus didžiųjų miestų vaidmuo. Būtent juose ir jų priemiesčiuose vis labiau koncentruojasi aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis. Lietuvos atveju išryškėja auganti aukštąjį išsilavinimą turinčių žmonių koncentracija šiaurės rytinėje šalies dalyje. Tikėtina, kad tai lemia didėjanti pensinio amžiaus gyventojų (turinčių aukštąjį išsilavinimą) ir

mažėjanti jaunimo (dar nespėjusio įgyti išsilavinimo) dalis. Estijoje pastebimos dvi aiškios gyventojų su aukščiau išsilavinimu koncentracijos zonos: Talino ir Narvos regionai, kiek mažesniu mastu ir Tartu. Labai panaši situacija yra kalbant apie gyventojų, turinčių aukštą profesinį statusą, kaitą (3.3.7 pav.). Ir nors kontrastai tarp regionų šiuo atveju atrodo švelnesni, tačiau pati įgyto profesinio statuso rodiklio kaita turi dvigubai aukštesnes vertes lyginant su aukštojo išsilavinimo kaitos vertėmis (žr. legendas). Kaip ir kitų rodiklių atveju, profesinio statuso atžvilgiu, ryškėja kontrastas tarp metropolinių regionų ir labiausiai nuo jų nutolusių teritorijų.

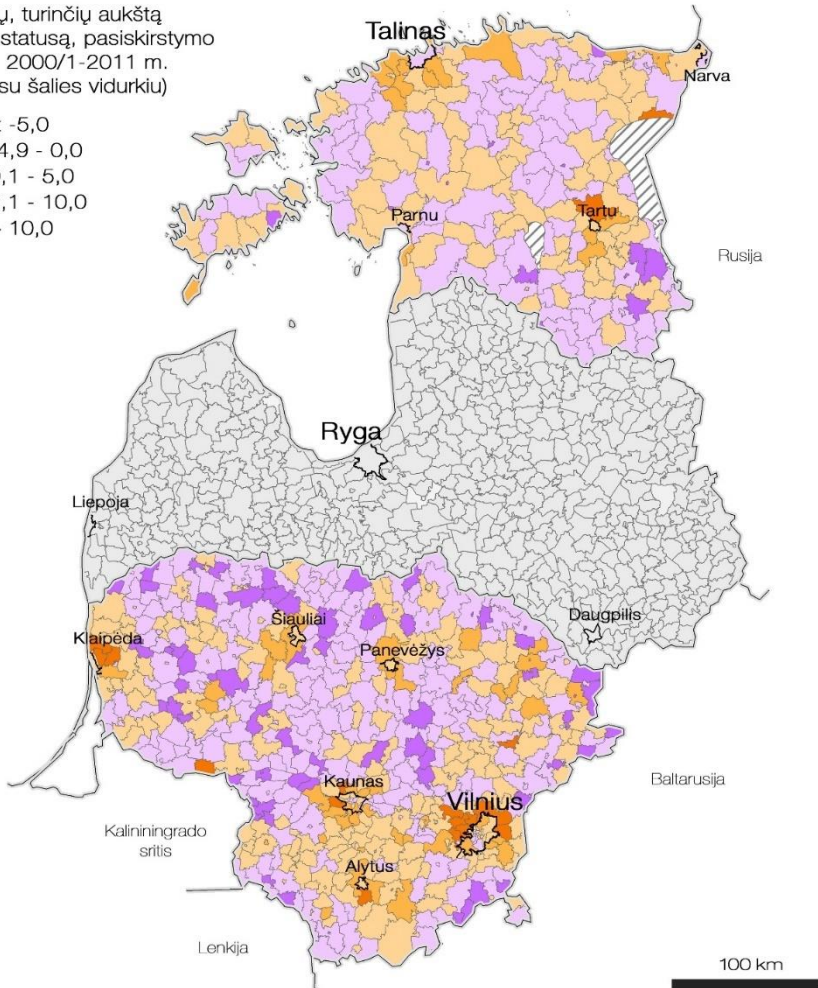
3.3.6 pav. Gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, pasiskirstymo kaita Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

3.3.7 pav. Gyventojų, turinčių aukštą profesinį statusą, pasiskirstymo kaita Baltijos šalyse 2000/1 – 2011 m.

Gyventojų, turinčių aukštą profesinį statusą, pasiskirstymo kaita (%), 2000/1-2011 m. (lyginant su šalies vidurkiu)

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

Taigi, matyti, kad nagrinėtų charakteristikų atveju, bet labai tikėtina, kad ir pagal daugelį kitų rodiklių, rezidencinė diferenciacija Baltijos šalyse yra akivaizdžiai didėjanti. Itin gerai matoma yra gyventojų sudėties kaita didžiuosiuose miestuose ir juos supančiuose regionuose. Šiose teritorijose auga jaunesnių ir aukštesnės socioekonominės klasės gyventojų koncentracija. Tuo tarpu už metropolinių regionų

įtakos ribų stipri depopuliacija yra lydima kitų neigiamų sociodemografinės struktūros kaitos tendencijų, tokių kaip gyventojų senėjimas. Didėjantis kontrastas šalies mastu sukelia tam tikrus iššūkius, ypač teritorijose, kurios patiria neigiamos krypties kaitos tendencijas. Iš kitos pusės, vien negatyviai to vertinti nereikėtų. Tai natūralūs ir daugeliu atvejų neišvengiami procesai, vykstantys laisvos rinkos ekonomikos sąlygomis. Kita vertus, Baltijos šalyse gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaita yra itin intensyvi. Tokiu atveju, yra būtina stebėti besikeičiančią situaciją, o prareikus imtis sisteminių regioninės politikos priemonių siekiant, kad visiems gyventojams, nepriklausomai nuo to, kur jie gyvena ir kokiai socialinei grupei priklauso, būtų užtikrintas tinkamas gyvenimo lygis ir vienodos galimybės.

DISKUSIJA

Šiame darbe analizuojamos gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos nulemtos sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijos Baltijos valstybėse nepriklausomybės laikotarpiu. Atlikta tyrimų apžvalga atskleidė labai menką šios srities ištirtumo lygį. Šį pastebėjimą taip pat patvirtino pokalbiai su Baltijos šalių ekspertais. Be to, Europos valstybių palyginimas parodė, kad Baltijos šalys stipriai išsiskiria pagal vykstančių socioerdvinės kaitos procesų, visų pirma, tokių kaip gyventojų skaičiaus mažėjimas ir regioninių skirtumų didėjimas, intensyvumą. Visa tai pagrindžia didelį Baltijos šalių tyrimų poreikį, o tai aktualu tiek moksliniu, tiek ir praktiniu bei politiniu aspektais.

Nors Baltijos šalių demografinėms problemoms skiriamas vis didesnis žiniasklaidos ir politikų dėmesys, dažniausiai aptariami tik labai paviršutiniai ir akivaizdūs procesai. Šiame darbe atlikta gilesnė mokslinė analizė. Todėl tai nėra konkrečių pavienių rodiklių ataskaita, tačiau remiantis įvairiais rodikliais ir moksliniais analizės principais kompleksiskai žvelgiama į socioerdvinės kaitos procesus. Tai tarpdisciplininis mokslinis tyrimas, apjungiantis geografijos, sociologijos, regioninio planavimo, urbanistikos ir ekonomikos disciplinas bei jų teorijas. Akcentuojama erdvinė reiškinių dimensija – teritoriniai gyventojų procesai tiriami detaliu teritoriniu lygmeniu. Dar viena svarbi dimensija – socioerdvinės struktūros kaita laike. Visos kartu šios komponentės yra labai reikšmingos siekiant suprasti visuomenėje vykstančių reiškinių tęstinumą ir priežastingumą, o kartu ir nustatant svarbiausias gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas. Visa tai šiame darbe atliekama platesniame kontekste – trijų Baltijos šalių regione.

Vienintelės teorijos, kuri pilnai atspindėtų disertacijoje analizuojamus reiškinius, – augančius teritorinius skirtumus, gyvenviečių sistemos kaitą, gyventojų migraciją, sociodemografinės struktūros kaitą ir kt., – nėra. Todėl šiame darbe, siekiant geriau atskleisti tyrimo objektą ir analizuojamus procesus, apžvelgtos įvairios sociologijos ir visuomenės geografijos mokslo kryptims sąlyginai priskiriamos teorinės perspektyvos, skirtingais aspektais aiškinančios socioerdvinės struktūros formavimąsi ir kaitą. Be to, empirinės šios disertacijos dalys nebuvo paremtos konkrečiomis teorijomis, tad ir nebuvo siekiama jas verifikuoti darbo rezultatais. Iš kitos pusės, galima sakyti, kad darbo rezultatai aptartoms teorinėms perspektyvoms neprieštarauja. Akivaizdu, kad Baltijos šalyse vykstančių socioerdvinių pokyčių rezultatai lemia tarpusavyje susiję mikro ir makro lygio veiksniai (socialiniai veikėjai

ir socialinė struktūra). Remiantis darbo rezultatais, galima daryti teorines prielaidas (gal net kelti teoriją) jog gyvenviečių sistemos struktūra ir yra vienas iš veiksnių nulemiančių ir galinčių paaiškinti vykstančias socioerdvines transformacijas (jų intensyvumą, kaitos trajektorijas ir pan.). Tai reiškia, kad tiek sociodemografinė, tiek erdvinė kaita ir daugelis su tuo susijusių reiškinių (pvz., vidaus ir tarptautinė migracija) taip pat priklauso nuo gyvenviečių sistemos struktūros.

Baltijos šalyse egzistuoja dvi pagrindinės probleminės sritys, sulaukiančios beveik vien tik negatyvios reakcijos. Pirmoji yra susijusi su itin sparčiu šių šalių gyventojų skaičiaus mažėjimu, o antroji – su gyventojų teritoriniu persiskirstymu šalių viduje ir to pasėkoje didėjančia rezidencine diferenciacija. Nekyla abejonių, kad ir vienas ir kitas reiškinys turi neigiamų pasekmių Baltijos šalių raidai, tačiau lygiai taip pat reikia pabrėžti, kad abu šie reiškiniai kyla dėl gana objektyvių priežasčių, todėl iš esmės yra neišvengiami. Socioerdvinės kaitos procesai didele dalimi dar yra postsovietinių transformacijų tęsa, tad vykstantys pokyčiai yra natūralūs ir reikalingi prisitaikant prie dabartinės ir nuolat kintančios politinės ir ekonominės situacijos. Tokias pat, jei ne didesnes, neigiamas pasekmes turėtų šiuo metu vykstančių (šiam darbe analizuotų) pokyčių nebuvimas besikeičiančioje Baltijos šalių ir visos Europos Sąjungos struktūroje. Klausimas kyla dėl šių reiškinių intensyvumo ir erdvinės sklaidos. Ar vykstantys visuomenės erdvinės struktūros kaitos procesai galėtų būti ne tokie intensyvūs ir ar jie galėtų pasižymėti kitokia erdvine raiška bei pasekmėmis?

Tikėtina, kad dabartinės socioerdvinės kaitos kryptys Baltijos šalyse artimiausiu laikotarpiu išliks tokios pat, nors jų intensyvumo pokyčius prognozuoti sunkiau. Labiausiai tikėtina, kad ir toliau didės metropolinių regionų vaidmuo gyvenviečių sistemoje bei ryškės rezidencinė diferenciacija centro-periferijos ašyje. Nors tai nebūtinai reiškia, kad kai kuriuose, net ir periferiniuose regionuose situacija negali pasikeisti arba, kad tai turės vien neigiamas pasekmes gyventojų gerovės regioninei diferenciacijai. Daugelis regionų galėtų rasti specifines nišas, kurios leistų jiems geriau panaudoti savo potencialą. Kita vertus, ekonomiškai efektyviausia būtų regioninį planavimą vykdyti atsižvelgiant į tolesnę gyventojų koncentraciją metropoliniuose regionuose, kartu dalinai susitaikant su periferinių regionų demografiniu nuosmukiu. Vis tik, nors bendros Baltijos šalyse vykstančių pokyčių krypties apsukti kol kas neįmanoma, turėtų būti dedamos pastangos siekiant, kad problemos, su kuriomis susiduriama, turėtų kuo mažiau neigiamų pasekmių. Vienas iš uždavinių turėtų būti užtikrinti visiems gyventojams, nepriklausomai kur jie gyvena, pakankamą gyvenimo lygį ir galimybes. Šiuo atveju didžiausias iššūkis – balanso tarp gyventojų poreikių ir valstybių finansinių galimybių išlaikymas.

Tyrimo rezultatai rodo, kad esminių skirtumų tarp Baltijos šalių, kalbant apie teritorinį gyventojų persiskirstymą ir sociodemografinės struktūros kaitą, nėra. Viena iš priežasčių galėtų būti – didelis makro lygio veiksnių, performuojančių šalių gyvenviečių sistemas bendroje centro- periferijos ašyje, vaidmuo. Kita vertus, neatmetama galimybė, kad šie skirtumai ims ryškėti vėliau, kuomet Estijoje ir Latvijoje vidaus migracija, nukreipta į sostinių regionus, ims mažėti dėl sumažėjusių resursų (nebebus kam migruoti iš kaimiškų teritorijų). Tuo tarpu Lietuvoje, vidaus migracija į Vilnių (o gal ir kitus metropolinius centrus) tebesitęs ir vyks regioninių centrų, kurių augimas buvo skatinamas sovietiniu periodu, sąskaita. Dėl to, Estijos ir Latvijos gyvenviečių sistemos turėtų anksčiau pasiekti erdvinės optimizacijos, geriausiai atitinkančios dabartinę jų ekonominę situaciją, lygį, t. y. tam tikrą pusiausvyros tašką nuo kurio regioniniai skirtumai nebedidės. Tuo tarpu Lietuvoje, regioninių skirtumų didėjimas turėtų tęstis ilgiau, tad erdvinė optimizacija būtų pasiekta vėliau.

Daugelyje išsivysčiusių pasaulio valstybių regioninių skirtumų augimas ir su tuo susijusios problemos yra mokslininkų, politikos formuotojų ir planuotojų dėmesio centre. Intensyvūs pokyčiai, susiję su gyventojų teritoriniu persiskirstymu bei rezidencine diferenciacija taip pat turėtų atkreipti didelį įvairių sričių specialistų Baltijos šalyse dėmesį. Deja, šio dėmesio, o ypač realių veiksmų, labai stipriai trūksta. Tolesnis vykstančių socioerdvinės kaitos procesų ignoravimas Baltijos šalyse kelia grėsmę šių valstybių socialiniam ir ekonominiam stabilumui. Šio darbo autorės nuomone, svarbus vaidmuo sprendžiant esamas ar grėsiančias problemas turėtų tekti regioninei politikai. Ekspertų apklausos taip pat parodė nuoseklios regioninės politikos poreikį. Baltijos šalyse šiuo metu nėra regioninio planavimo praktikos, kur sprendimai būtų priimami atsižvelgiant į socialinę, geografinę, ekonominę, politinę ir kt. dimensijas. Kita vertus, taip pat trūksta ir objektyvių, moksliniais metodais grįstų, žinių apie konkrečias vykstančių procesų apimtis, priežastis bei pasekmes Baltijos šalių socioerdvinės ar, konkrečiau, sociodemografinės erdvinės struktūros kaitai. Turi būti atliekami tyrimai, kurie leistų tiksliai įvertinti vykstančius procesus ir kurių rezultatai būtų panaudojami koordinuotam šalių vystymui. Tik turint pakankamai žinių bus galima priimti teisingus sprendimus kaip kuo racionaliau ir efektyviau išnaudoti ribotą demografinį, socialinį ir ekonominį miestų bei regionų potencialą kartu užtikrinant, kad visiems gyventojams būtų suteiktas pakankamas gyvenimo lygis ir galimybės.

Viena iš priežasčių, kodėl šios srities tyrimų nėra daug, o kartu su kai kuriais šio darbo trūkumais susijusi aplinkybė, – tyrimams reikiamų duomenų stygius.

Pagrindinis duomenų šaltinis Baltijos šalyse yra gyventojų surašymų duomenys. Deja, tai kad jie atliekami kas dešimt metų, neleidžia pakankamai tiksliai įvertinti dinamiškos sociodemografinės erdvinės struktūros reiškinių. Išsamesnėms studijoms atlikti reikalinga geresnė gyventojų registracijos sistema. Be to, periodiškai galėtų būti atliekamos tikslingos gyventojų apklausos apie gyvenamosios aplinkos kokybę, gyvenamosios vietos prioritetus, ketinimus ją keisti ir pan. Visa tai leistų geriau suprasti ir prognozuoti gyventojų teritorinį pasiskirstymą ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitą šalių viduje. Net jei tai nepadėtų tiksliai nuspėti kompleksiškos socioerdvinės struktūros kaitos procesų, tačiau tai be abejonės prisidėtų prie valstybių regioninės ir socialinės politikos efektyvumo didinimo.

Ši disertacija prisidėjo prie geresnio socioerdvinės kaitos procesų Baltijos šalyse pažinimo. Tikimasi, kad šio tiriamojo darbo rezultatai taip pat galėtų prisidėti prie regioninės ir socialinės politikos Lietuvoje ir Baltijos šalyse formavimo ateityje. Dėl itin dinamiško analizuojamų reiškinių pobūdžio būtina tęsti šios srities studijas. Ypač aktualūs yra vidaus migracijos tyrimai, atskleidžiantys regioninių skirtumų augimo, rezidencinės diferenciacijos ir socioerdvinės poliarizacijos procesus. Taip pat turėtų būti atliekami kokybiniais metodais grįsti tyrimai, siekiant geriau suprasti įvairių regionų, o ypač tų, kuriuose labiausiai pasireiškia neigiamos vystymosi tendencijos, gyventojų gyvenimo sąlygas.

IŠVADOS

1. Nei viena konkreti sociologijos ar geografijos sritimis priskiriama teorija nėra skirta paaiškinti, kaip socioerdvinė struktūra (visuomenės socialinė organizacija erdvėje) keičiasi tuo pat metu veikiamą posocialistinių visuomenės transformacijų ir bendrų globalizuotos visuomenės kaitos tendencijų. Todėl šiame darbe pasitelktos įvairios sociologijos ir visuomenės geografijos mokslo kryptims sąlyginai priskiriamos teorinės perspektyvos, skirtingais aspektais aiškinančios socioerdvinės struktūros formavimąsi ir kaitą. Darbo rezultatai neprieštarauja aptartoms teorinėms perspektyvoms. Atvirkščiai, visos kartu jos geriausiai paaiškina sociodemografinės erdvinės struktūros formavimosi ir kaitos mechanizmus bei atskleidžia priežastinius ryšius tarp visuomenės struktūros kaitos ir erdvinės struktūros kaitos.
2. Vienas iš šio darbo privalumų – kiekybinės ir kokybinės analizės prieigų suderinimas. Tai leido kompleksiskai nagrinėti tiriamas problemas ir analizuojamų reiškinių erdvinės dimensijas. Be to, vienas įdomiausių ir naujausių šio mokslinio darbo aspektų – individualaus lygio geografiškai apibrėžtų Lietuvos gyventojų surašymo duomenų analizė. Šie duomenys mokslo tyrimams, ypač sociodemografinės erdvinės struktūros tyrimams, iki šiol Lietuvoje buvo taikomi itin retai. Nors šiame darbe naudojami įvairūs duomenys bei metodai turi trūkumų, kurie lemia ir tyrimų rezultatų patikimumą, atsižvelgiant į iššūkius su kuriais susiduriama atliekant detalaus teritorinio lygmens ir longitudines palyginamasis tarptautines studijas, galima teigti, kad pasirinkta darbo metodika pateisino lūkesčius.
3. Baltijos šalys posocialistinio regiono ir visos Europos kontekste išsiskiria ekstremaliais depopuliacijos tempais, sparčiu regioninių skirtumų augimu ir visuomenės socialinės struktūros poliarizacija. Gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos kaitos tendencijos Baltijos šalyse taip pat yra panašios. Pirmiausia tai pasireiškia didėjančiu metropolinių regionų vaidmeniu gyvenviečių sistemoje bei periferinių regionų smukimu. Iš kitos pusės, kiekviena iš šalių pasižymi savitais socioerdvinės raidos bruožais, kurie atsiskleidžia analizuojant konkrečias gyvenviečių sistemų charakteristikas ir jų kaitos tendencijas. Visų pirma, šiuos skirtumus lemia skirtingos teritorinės organizacijos formos (miestų sistemų tipai), kurias Baltijos šalys paveldėjo iš sovietinio periodo.

4. Visose Baltijos šalyse sostinės yra pagrindiniai ir vis labiau dominuojantys veikėjai teritorinės organizacijos kaitos procese. Lietuvoje, o mažesniu laipsniu ir Estijoje, pastebima antraeilių miestų įtaka gyventojų persiskirstymo procesams taip pat akivaizdi. Labiausiai tikėtina, kad šios šalys, nors ir palapsniui mažėjančiu mastu, tačiau išlaikys multinodalinį miestų sistemos modelį. Jokių prielaidų formuotis tokiems centrams Latvijoje nėra.
5. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos kaitai, o kartu ir regioninių skirtumų bei rezidencinės diferenciacijos augimui, Baltijos valstybėse didelę įtaką turi geografinės padėties veiksniai, visų pirma, miestų ir gyvenviečių dydis ir atstumas iki didžiųjų miestų. Nemažiau reikšmingos yra demografinės ir socioekonominės regionų charakteristikos: gyventojų amžiaus, išsilavinimas bei darbo rinkos struktūra. Tad stiprinant regioninę politiką, nukreiptą į socioerdvinių skirtumų mažinimą, visų pirma reikia orientuotis į šias charakteristikas.
6. Vidaus migracija šiuo metu labiausiai prisideda prie teritorinio gyventojų persiskirstymo ir rezidencinės diferenciacijos augimo Lietuvoje. Kartu tai sąlygoja visos gyvenviečių sistemos kaitą. Vidaus migracijos procesai Lietuvoje pasižymi dideliu selektyvumu, t. y. skirtingos žmonių grupės turi skirtingą potencialą migruoti, taip pat skiriasi vyraujančios jų migracijos kryptys. Atrankinio pobūdžio migracijos procesai sąlygoja gyventojų „išsirūšiavimą“, kuomet mažiau „sėkmingi“ šalies gyventojai „kaupiasi“ augimo potencialo neturinčiuose, periferiniuose regionuose, o „sėkmingi“ koncentruojasi metropoliniuose regionuose. Tad didesnis dėmesys turėtų būti skiriamas ne migracijos srautų intensyvumui, o jų sudėčiai. Didžiųjų miestų formuojami regionai jau yra tapę pagrindiniais šalies ekonominio augimo arealais. Teritorijos, kurios jau dabar turi mažiau palankias vystymosi sąlygas, tampa vis mažiau patraukliomis naujiems gyventojams.
7. Baltijos šalių socioerdvinės kaitos procesai ekspertų yra vertinami neigiamai. Tikėtina, kad iš dalies tai yra susiję su išankstinėmis vertintojų nuostatomis, nes aiškių argumentų, kodėl kitokie procesai būtų naudingesni, nebuvo išsakyta. Ekspertų apklausos rezultatai, statistinių duomenų analizė bei kitų šalių patirtis

leidžia teigti, kad artimiausioje ateityje esminė socioerdvinio vystymosi tendencijų reversija neįvyks.

8. Šioje disertacijoje atliktų tyrimų rezultatai parodė, kad yra būtina kuo racionaliau ir efektyviau išnaudoti esamus ribotus demografinius, socialinius ir ekonominius Baltijos šalių resursus, o ne siekti (ir turėti vilčių) apgręžti esamus procesus. Baltijos šalyse pastaruosius dešimtmečius vykstančią teritorinės organizacijos kaitą galima laikyti tam tikru adaptacijos procesu, kurio metu socialistinės sistemos suformuotos socioerdvinės struktūros transformuojasi į kapitalistinei sistemai ir rinkos ekonomikai palankią teritorinę organizaciją. Tikėtina, kad esami procesai tęsis toliau kol bus pasiekta optimali teritorinė organizacija.
9. Šiuo metu svarbiausia yra rasti būdus kaip prisitaikyti prie besikeičiančios teritorinės organizacijos, o ne bandyti pakeisti esamas socioerdvinės kaitos trajektorijas (metropolizacijos, periferizacijos, rezidencinės diferenciacijos ir kt. procesus). Kita vertus, didžiausias iššūkis yra užtikrinti, kad visiems gyventojams būtų suteiktas pakankamas gyvenimo lygis ir galimybės. Būtent tai turėtų būti svarbiausias regioninės politikos uždavinys.
10. Moksliniai tyrimai ir paieškos kaip spręsti egzistuojančias problemas bei adaptuotis prie stipriai sumažėjusio gyventojų skaičiaus bei augančių erdviųjų bei socialinių skirtumų šiuo metu turėtų būti vienas iš svarbiausių Lietuvos ir kitų Baltijos šalių nacionalinių prioritetų. Politikos formavimui bei efektyvių priemonių pasirinkimui yra būtina įgyti daugiau moksliniais metodais grįstų žinių apie esamą sociodemografinę erdvinę organizaciją, jos kaitą ir tai lemiančius veiksnius. Tuo tikslu, visų pirma, yra būtina tobulinti duomenų bazes ir jų prieinamumą moksliniams tikslams.

NAUDOTOS LITERATŪROS SĀRAŠAS

1. Åberg, M. (2005). Baltic orientations: Globalization, regionalization, or 'EU - izolation'?, in: F. W. I. Hamilton, K. D. Andrews, & N. Pichler-Milanovic (Eds.), *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe – Towards Globalization*, pp. 399–427. Tokyo: United Nations University Press.
2. Åberg, M. (2005). Baltic orientations: Globalization, regionalization, or 'EU - ization'?, in: F. E. I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews, & N. Pichler-Milanovic (Eds.), *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization*, pp. 399–427. Tokyo: United Nations University Press.
3. Abreu, A. (2010). The new economics of labor migration: Beware of neoclassicals bearing gifts. *Forum for Social Economics*, 41(1), pp. 46–67.
4. Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums (2008): Gauta iš <http://likumi.lv/doc.php?id=185993>
5. Ahas, R., Aasa, A., Silm, S., & Tiru, M. (2010). Daily rhythms of suburban commuters' movements in the Tallinn metropolitan area: Case study with mobile positioning data. *Transportation Research Part C*, 18(1), pp. 45–54.
6. Aidukaite, J. (2014). Housing policy regime in Lithuania: Towards liberalization and marketization. *GeoJournal*, 79(4), pp. 421–432.
7. Ambinakudige, S., & Parisi, D. (2015). A Spatiotemporal analysis of inter-county migration patterns in the United States. *Applied Spatial Analysis and Policy*, pp. 1–17.
8. Andersson, F., García-Pérez, M., Haltiwanger, J., McCue, K., & Sanders, S. (2014). Workplace concentration of immigrants. *Demography*, 51(6), pp. 2281–2306.
9. Anniste, K., Tammaru, T., Pungas, E., & Paas, T. (2012). Emigration after EU Enlargement: Was There a Brain Drain Effect in the Case of Estonia? *University of Tartu - Faculty of Economics & Business Administration Working Paper Series*, (86), pp. 3–20.
10. Arango, J. (2000). Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*, 52(165), pp. 283–296.
11. Armen, G. (1972). A classification of cities and city regions in England and Wales, 1966. *Regional studies*, 6(2), pp. 149–182.
12. Audirac, I. (2007). Urban shrinkage amid fast metropolitan growth (Two faces of contemporary urbanism), in: *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*, *International*

- House. University of California, Berkeley, CA, 8-9., pp. 69–80.
13. Bardauskienė, D. (2007). Miesto bendrasis planas ir eksperimentiniai vertinimai. *Town Planning and Architecture*, 31(3), pp. 119–130.
 14. Bator, J. H. (1980). *The Soviet City*. London: Edward Arnold.
 15. van den Berg, L., Drewett, R., Klaassen, L., Rossi, A., & Vijverberg, C. (1982). *A Study of Growth and Decline*. Oxford: Pergamon Press.
 16. Berry, B. J. L., & Okulicz-Kozaryn, A. (2012). The city size distribution debate: Resolution for US urban regions and megalopolitan areas. *Cities*, 29(suppl. 1), pp. S17–S23.
 17. Bertaud, A., & Renaud, B. (1997). Socialist cities without land markets. *Journal of Urban Economics*, 41(1), pp. 137–151.
 18. Berzins, A., & Zvidrins, P. (2011). Depopulation in the Baltic States. *Lithuanian Journal of Statistics*, 50(1), pp. 39–48.
 19. Bērziņš, M. (2011). The role of the geographic mobility in the process of suburbanization in Latvia.
 20. Bērziņš, M., & Krišjāne, Z. (2008). Amenity Migration in Postsocialist Metropolis: The Case of Rīga Agglomeration. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences. Section B. Natural, Exact, and Applied Sciences.*, 62(1–2), pp. 71–77.
 21. Biagi, B., Faggian, A., & McCann, P. (2011). Long and short distance migration in Italy: The role of economic, social and environmental characteristics. *Spatial Economic Analysis*, 6(1), pp. 111–131.
 22. Blau, P. M., & Duncan, O. D. (1967). *The American occupational structure*. New York, London, Sydney: John Wiley & Sons, Inc.
 23. Bloze, G. (2008). Interregional migration and housing structure in an East European transition country : A view of Lithuania 2001-2008. , pp. 47–66.
 24. Bonvalet, C., Carpenter, J., & White, P. (1995). The Residential Mobility of Ethnic Minorities: A Longitudinal Analysis. *Urban Studies*, 32(1), pp. 87–103.
 25. Borén, T., & Gentile, M. (2007). Metropolitan processes in post-communist states: An introduction. *Geografiska Annaler, Series B Human Geography*, 89(2), pp. 95–110.
 26. Boschman, S. (2015). *Selective mobility, segregation and neighbourhood effects*. Delft University of Technology.
 27. Boyle, P., Halfacree, K., & Robinson, V. (1998). *Exploring contemporary migration*. New York: Addison Wesley Longman.
 28. Brada, J. C. (1994). The transformation from communism to capitalism: How

- far? How fast? *Post-Soviet Affairs*, 9(2), pp. 87–110.
29. Brade, I., Herfert, G., & Wiest, K. (2009). Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: A lull before the storm? *Cities*, 26(5), pp. 233–244.
 30. Brown, D. L., & Kulcsar, L. (2009). Household economic behavior in post-socialist rural Hungary. *Rural Sociology*, 66(2), pp. 157–180.
 31. Brown, D. L., Kulcsar, L. J., Kulcsar, L., & Obadovic, C. (2005). Post-socialist restructuring and population redistribution in Hungary. *Rural Sociology*, 70(3), pp. 336–359.
 32. Brown, D. L., & Schafft, K. A. (2002). Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transformation. *Journal of Rural Studies*, 18(3), pp. 233–244.
 33. Buch, T., Hamann, S., Niebuhr, A., & Rossen, A. (2013). What makes cities attractive? The determinants of urban labour migration in Germany. *Urban Studies*, 51(9), pp. 1960–1978.
 34. Buckley, C. (1995). The myth of managed migration: Migration control and market in the Soviet period. *Slavic Review*, 54(4), pp. 896–916.
 35. Budnikowski, A. (1992). Transition from a centrally planned economy to a market economy: The case of Poland. *Technological Forecasting and Social Change*, 41(3), pp. 257–270.
 36. Burneika, D., Daugirdas, V., Kriauciūnas, E., Ribokas, G., & Ubarevičienė, R. (2013). Socio-economic aspects of depopulation in Eastern EU border region - case of Eastern Lithuania. *Region and Regionalism*, 11, pp. 195–215.
 37. Burneika, D., & Ubarevičienė, R. (2011). The sprawl of Vilnius city – consequences of rural-urban transformations. *Annales Geographicae*, 43–44, pp. 108–115.
 38. Burneika, D., & Ubarevičienė, R. (2016). Socio-ethnic segregation in the metropolitan areas of Lithuania. *Czech Sociological Review*, 52(6), pp. 795–819.
 39. Burneika, D., Ubarevičienė, R., & Pociūtė, G. (2013). The impact of Vilnius city on the transformation trends of the sparsely populated EU east border region. *Ethnicity studies*, 2, pp. 49–68.
 40. Burneika, D., Ubarevičienė, R., & Valatka, V. (2016). Socio-economic segregation in growing urban regions of Lithuania. *Filosofija. Sociologija*, 26(4), pp. 277–292.
 41. Burneika, D., Ubarevičienė, R., Valatka, V., Baranuskaitė, A., Pociūtė-Sereikienė, G., Daugirdas, V., et al. (2016). *Lietuvos metropoliniai regionai*.

Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

42. Capello, R. (2009). Regional growth and local development theories: Conceptual evolution over fifty years of regional science. *Géographie, économie, société*, 11(1), pp. 9–21.
43. Cassiers, T., & Kesteloot, C. (2012). Socio-spatial inequalities and social cohesion in European cities. *Urban Studies*, 49(9), pp. 1909–1924.
44. Cawley, M. E. (1994). Desertification: measuring population decline in rural Ireland. *Journal of rural studies*, 10(4), pp. 395–407.
45. Christaller, W. (1933). *Central Places in Southern Germany*. Translation into English by Carlisle W. Baskin in 1966. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
46. Cinis, A., Drémaitė, M., & Kalm, M. (2008). Perfect presentations of Soviet planned space. Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s-1980s. *Scandinavian Journal of History, iFirst Art*, pp. 1–21.
47. Činkienė, J. (2012). Kaimo sodybų tuštėjimo metas. Gauta iš <https://www.delfi.lt/verslas/kaimas/kaimo-sodybu-tustejimo-metas.d?id=55058371>
48. Cirtautas, M. (2013). Urban sprawl of major cities in the Baltic States. *Architecture and Urban Planning*, 7, pp. 72–79.
49. Cirtautas, M. (2017). Lietuvos miestų išorinės plėtros po 1990 metų ypatumai.
50. Civinskas, R., Genys, D., Kuzmickaitė, D., & Tretjakova, V. (2011). The Dynamics of demographic decline and its consequences for Lithuania. Viewpoints from a liberal perspective, in: P. Bruil, P. van Schie, & M. van de Velde (Eds.), *The dynamics of demographic decline*, pp. 105–115. The Hague: Oranje/Van Loon.
51. Clark, W. A. V., van Ham, M., & Coulter, R. (2014). Spatial mobility and social outcomes. *Journal of Housing and the Built Environment*, 29(4), pp. 699–727.
52. Clayton, E., & Richardson, T. (1989). Soviet control of city size. *Economic Development and Cultural Change*, 38(1), p. 155.
53. Cole, N. L. (2017). Social structure defined. Gauta iš <https://www.thoughtco.com/social-structure-defined-3026594>
54. Coleman, D., & Rowthorn, R. (2011). Who's afraid of population decline? A critical examination of its consequences. *Population and Development Review*, 37(1), pp. 217–248.
55. Constantinescu, I. P. (2012). Shrinking Cities in Romania: Former Mining Cities in Valea Jiului. *Built Environment*, 38(2), pp. 214–228.

56. Coulter, R., & Scott, J. (2015). What motivates residential mobility? Re-examining self-reported reasons for desiring and making residential moves. *Population, Space and Place*, 21(4), pp. 354–371.
57. Czerny, M. (2002). Introduction: Uneven urban and regional development in Poland. *European Urban and Regional Studies*, 9(1), pp. 37–38.
58. Czerny, M., & Czerny, A. (2002). The Challenge of Spatial Reorganization in a Peripheral Polish Region. *European Urban and Regional Studies*, 9(1), pp. 60–72.
59. Damulienė, A. (2013). Migracijos problema Lietuvoje ir jos įtaka šalies ekonomikai. *Business systems and economics*, 3(1), pp. 106–118.
60. Daunora, J. Z. (2013). Metropolinė Vilniaus ateitis: struktūra ir formavimosi uždaviniai. *Acta Academiae Artium Vilensis*, 71, pp. 59–76.
61. Daunora, Z. J. (2007). Policentriška urbanistinė struktūra – Strateginis Lietuvos ir ES prioritetas. *Town Planning and Architecture*, 31(4), pp. 178–191.
62. Dawkins, C. J. (2003). Regional development theory: Conceptual foundations, classic works, and recent developments. *Journal of Planning Literature*, 18(2), pp. 131–172.
63. Deas, I., & Giordano, B. (2003). Regions, city-regions, identity and institution building: Contemporary experiences of the scalar turn in Italy and England. *Journal of Urban Affairs*, 25(2), pp. 225–246.
64. DeFilippis, J. (2017). Place matters, but maybe not in the ways they think it does... *Urban Affairs Review*, 53(1), pp. 189–196.
65. Demko, G. J., & Regulyska, J. (1987). Socialism and its impact on urban processes and the city. *Urban Geography*, 8(4), pp. 289–292.
66. Diffen. (2017). Gauta iš http://www.diffen.com/difference/Communism_vs_Socialism
67. Dijkstra, L., & Poelman, H. (2014). A harmonised definition of cities and rural areas: the new degree of urbanisation. *Regional and Urban Policy*, p. 28.
68. Domanski, B. (2003). Industrial change and foreign direct investment in the postsocialist economy - The case of Poland. *European Urban and Regional Studies*, 10(2), pp. 99–118.
69. Dubois, A., Gløersen, E., Lähteenmäki - Smith, K., Damsgaard, O., Grasland, C., Ysebaert, R., et al. (2007). *Regional disparities and cohesion: What strategies for the future? Report to the Directorate General Internal Policies of the Union*. Brussels.
70. Eberstadt, N. (1994). Demographic shocks after communism: Eastern

- Germany, 1989-93. *Population and Development Review*, 20(1), pp. 137–152.
71. Ehrlich, K., Kriszan, A., & Lang, T. (2012). Urban development in Central and Eastern Europe – Between peripheralization and centralization? *disP - The Planning Review*, 48(2), pp. 77–92.
 72. Elshof, H., van Wissen, L., & Mulder, C. H. (2014). The self-reinforcing effects of population decline: An analysis of differences in moving behaviour between rural neighbourhoods with declining and stable populations. *Journal of Rural Studies*, 36, pp. 285–299.
 73. Enyedi, G. (1998). Transformation in Central European postsocialist cities (G. Enyedi, Ed.). *Discussion Papers*, 21, pp. 5–47.
 74. Etzo, I. (2008). Internal migration: a review of the literature. *MPRA paper 8783*, pp. 1–28.
 75. Europos Sąjunga: Regioninė politika. (2011). *Pažangus, tvarus ir integracinis augimas. Penktoji ekonominės, socialinės ir teritorinės sanglaudos ataskaita*. Brussel.
 76. Eurostat. (2017). Database. Gauta iš <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
 77. European Social Survey. (2016). Database. Gauta iš <http://www.europeansocialsurvey.org/data/>
 78. Favell, A. (2008). The new face of East–West migration in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(5), pp. 701–716.
 79. Fazio, G., & Modica, M. (2012). Pareto or log-normal? A recursive-truncation approach to the distribution of (all) cities. , pp. 1–21.
 80. Feldman, M. (2000). Urban waterfront regeneration and local governance in Tallinn. *Europe Asia Studies*, 52(5), pp. 829–850.
 81. Finney, N., & Simpson, L. (2008). Internal migration and ethnic groups: Evidence for Britain from the 2001 census. *Population, Space and Place*, 14(2), pp. 63–83.
 82. Fischer, S., & Gelb, A. (1991). The process of socialist economic transformation. *The Journal of Economic Perspectives*, 5(4), pp. 91–105.
 83. Florida, R. (2008). *Who's Your City?* New York: Basic Books.
 84. Fratesi, U., & Percoco, M. (2014). Selective migration, regional growth and convergence: evidence from Italy. *Regional Studies*, 48(10), pp. 1650–1668.
 85. Frenkel, W. G. (1994). Basic guidelines for foreign purchasers of state enterprises in the course of privatization in Eastern Europe and CIS, in: H. Smit (Ed.), *Privatization in Eastern Europe: Legal, Economic and Social Aspects*, p.

262. Springer Netherlands.
86. Friedmann, J. (1966). *Regional development policy: a case study of Venezuela*. Cambridge: MIT press.
 87. Gabaix, X., & Ibragimov, R. (2011). Rank - 1/2: a simple way to improve the OLS estimation of tail exponents. *Journal of Business & Economic Statistics*, 29(1), pp. 24–39.
 88. Gabaix, X., & Ioannides, Y. M. (2004). The Evolution of City Size Distributions. *Handbook of Regional and Urban Economics*, 4(4), pp. 2341–2378.
 89. Gans, H. J. (2002). The sociology of space: A use-centered view. *City & Community*, 1(4), pp. 329–339.
 90. Garkauskas, P. (2016). Emigracijos tragedija turi ir nematomą pusę: specialistai Lietuvai žada labai liūdną ateitį. Gauta iš <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/emigracijos-tragedija-turi-ir-nematoma-puse-specialistai-lituvai-zada-labai-liudna-ateiti.d?id=72420576>
 91. Genelyte, I. (2017). Policy response to emigration from the baltics: Confronting ‘the European elephant in the room’, in: *Labour Mobility in the Enlarged Single European Market*, pp. 45–72. Emerald Group Publishing Limited.
 92. Gentile, M. (2004). Divided Post-Soviet Small Cities? Residential Segregation and Urban Form in Leninogorsk and Zyryanovsk, Kazakhstan. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86(2), pp. 117–136.
 93. Gentile, M. (2007). Fertility , Age Structure and Demographic. *Transition*, 454(August), pp. 433–454.
 94. Gentile, M., Tammaru, T., & van Kempen, R. (2012). Heteropolitanization: Social and spatial change in Central and East European cities. *Cities*, 29(5), pp. 291–299.
 95. Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
 96. Gieryn, T. F. (2000). A space for place in sociology. *Annual Review of Sociology*, 26(1), pp. 463–496.
 97. Giesen, K., & Suedekum, J. (2009). Zipf ‘ s law for cities in the regions and the country. *IZA Discussion Paper No. 3928*.
 98. Goodchild, M. F., Anselin, L., Appelbaum, R. P., & Harthorn, B. H. (2000). Toward spatially integrated social science. *International Regional Science Review*, 23(2), pp. 139–159.
 99. Gottdiener, M., & Hutchison, R. (2006). *The New Urban Sociology*. New York:

Westview Press.

- 100.Grava, S. (1993). The Urban Heritage of the Soviet Regime - the Case of Riga, Latvia. *Journal of the American Planning Association*, 59(1), pp. 9–30.
- 101.Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., & Whatmore, S. (2009). *The Dictionary of Human Geography*. Singapore: Wiley-Blackwell.
- 102.Grigorescu, I., Mitrică, B., Kucsicsa, G., Popovici, E.-A., Dumitrașcu, M., & Cuculici, R. (2012). Post-communist land use changes related to urban sprawl in the Romanian metropolitan areas. *HUMAN GEOGRAPHIES – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 6(1), pp. 35–46.
- 103.Haas, O. (2012). Socio-spatial theory: Space, social relations, difference. , p. 55. Gauta iš https://www.academia.edu/6133569/Socio-spatial_theory_Space_Social_Relations_Difference
- 104.Haase, A., Athanasopoulou, A., & Rink, D. (2013). Urban shrinkage as an emerging concern for European policymaking. *European Urban and Regional Studies*, 23(1), pp. 103–107.
- 105.Haase, A., Athanasopoulou, A., & Rink, D. (2016). Urban shrinkage as an emerging concern for European policymaking. *European Urban and Regional Studies*, 23(1), pp. 103–107.
- 106.Haase, A., Grossmann, K., & Rink, D. (2013). Shrinking cities in postsocialist Europe—what can we learn from their analysis for urban theory-making? *Rc21.Org*.
- 107.van Ham, M., & Clark, W. A. V. (2009). Neighbourhood mobility in context: Household moves and changing neighbourhoods in the Netherlands. *Environment and Planning A*, 41(6), pp. 1442–1459.
- 108.van Ham, M., Manley, D., Bailey, N., Simpson, L., & Maclennan, D. (2012). *Neighbourhood effects research: new perspectives*. Dordrecht: Springer.
- 109.van Ham, M., & Tammaru, T. (2016). New perspectives on ethnic segregation over time and space: a domains approach. *Urban Geography*, 37(7), pp. 953–962.
- 110.van Ham, M. Van, Tammaru, T., de Vuijst, E., & Zwiers, M. (2016). Spatial segregation and socio-economic mobility in European cities. *IZA discussion paper No. 10277*.
- 111.Hamilton, F. E. I. (1999). Transformation and space in Central and Eastern Europe. *The Geographical Journal*, 165(2), pp. 135–144.
- 112.Hamilton, F. E. I., Andrews, K. D., & Pichler-Milanovic, N. (2005). *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization* (F. E.

- I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews, & N. Pichler-Milanovic, Eds.). Tokyo: United Nations University Press.
113. Harding, A. (2007). Taking city regions seriously? Response to debate on 'city-regions: New geographies of governance, democracy and social reproduction'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(June), pp. 443–458.
 114. Harrison, J. (2010). Networks of connectivity, territorial fragmentation, uneven development: The new politics of city-regionalism. *Political Geography*, 29(1), pp. 17–27.
 115. Harth, A., Scheller, G., & Herlyn, U. (1998). Segregation in eastern German cities: Gentrification, downgrading of large estates, and suburbanization. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment*, 13(4), pp. 421–437.
 116. Harvey, D. (1999). *The Limits to Capital*. London, New York: Verso.
 117. Harvey, D. (2009). *Social justice and the city*. Athens: University of Georgia Press.
 118. Haug, S. (2008). Migration networks and migration decision-making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(4), pp. 585–605.
 119. van Hear, N. (2010). Theories of migration and social change. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), pp. 1531–1536.
 120. Hedman, L., van Ham, M., & Manley, D. (2011). Neighbourhood choice and neighbourhood reproduction. *Environment and Planning A*, 43(6), pp. 1381–1399.
 121. Hess, D. B., Tammaru, T., & Leetmaa, K. (2012). Ethnic differences in housing in post-Soviet Tartu, Estonia. *Cities*, 29(5), pp. 327–333.
 122. Hiebert, D. (2009). Segregation, in: D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts, & S. Whatmore (Eds.), *The Dictionary of Human Geography*, p. 673. Singapore: Wiley-Blackwell.
 123. Hirt, S. (2006). Post-Socialist Urban Forms: Notes From Sofia. *Urban Geography*, 27, pp. 464–488.
 124. Hirt, S. (2007). Suburbanizing Sofia: Characteristics of post-socialist peri-urban change. *Urban Geography*, 28(8), pp. 755–780.
 125. Hirt, S. (2008). Stuck in the suburbs? Gendered perspectives on living at the edge of the post-communist city. *Cities*, 25(6), pp. 340–354.
 126. Hirt, S. (2013). Whatever happened to the (post)socialist city? *Cities*, 32, pp. S29–S38.
 127. Hirt, S., & Kovachev, A. (2006). The changing spatial structure of post-

- socialist Sofia, in: S. Tsenkova & Z. Nedovic-Budic (Eds.), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, pp. 113–130. New York: Physica-Verlag. A Springer Company.
- 128.Hirt, S., & Stanilov, K. (2007). The perils of post-socialist transformation: Residential development in Sofia. *Architecture*, pp. 215–244.
- 129.Hirt, S., & Stanilov, K. (2009). *Twenty Years of Transition: The Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1989-2009*.
- 130.Hospers, G.-J. (2012). Coping with shrinkage in Europe's cities and towns. *Urban design international*, 18(1), pp. 78–89.
- 131.Hudson, R. (2005). Re-thinking change in old industrial regions: Reflecting on the experiences of North East England. *Environment and Planning A*, 37(4), pp. 581–596.
- 132.Hudson, R. (2011). Geographies of economic decline, in: A. Leyshon, R. Lee, L. McDowell, & P. Sunley (Eds.), *The Sage handbook of economic geography*, pp. 261–272. London: SAGE Publications.
- 133.Hudson, R. (2015). Uneven development, socio-spatial polarization and political responses, in: T. Lang, S. Henn, K. Ehrlich, & W. Sgibnev (Eds.), *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*, p. 352. UK: Palgrave Macmillan.
- 134.Huzinec, G. A. (1978). The Impact of Industrial Decision-making upon the Soviet Urban Hierarchy. *Urban Studies*, 15, pp. 139–148.
- 135.Ioannides, Y. M., & Overman, H. G. (2000). Zipf's law for cities: an empirical examination. *Journal of Economic Literature*, 33, pp. 1–12.
- 136.Jackevičius, M. (2016). Dar viena emigracijos banga: mastas šiurpina. Gauta iš <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/dar-viena-emigracijos-banga-mastas-siurpina.d?id=71857518>
- 137.Jacobs, A. J. (2013). The Bratislava metropolitan region. *Cities*, 31, pp. 507–514.
- 138.Jančys, A. (2012). Vilnius 2030 metais: jaunimas pabėgęs, centre - tik pensininkai. Gauta iš <http://lietuvosdiena.lrytas.lt/-13376840491336880264-vilnius-2030-metais-jaunimas-pabeges-centre-tik-pensininkai.htm>
- 139.Jauhainen, J. S. (2009). Post-communist urban geographies: an essay, in: *3rd International Workshop on Post-communist Urban Geographies. 17-19 September 2009, Tartu, Estonia*.
- 140.Jonas, A. E. G., & Ward, K. (2007). Introduction to a debate on city-regions: New geographies of governance, democracy and social reproduction. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1), pp. 169–178.

141. Juškevičius, P. (2015). Lietuvos miestų sistemos raida ir jos ateities perspektyvos [The evolution and future prospects of the Lithuanian urban system]. *Acta Academiae Artium Vilensis*, 76, pp. 11–34.
142. Kabisch, N., Haase, D., & Haase, A. (2012). Urban population development in Europe, 1991-2008: The examples of Poland and the UK. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(6), pp. 1326–1348.
143. Kahanec, M., Zaiceva, A., & Zimmermann, K. F. (2010). Lessons from migration after EU enlargement, in: M. Kahanec & F. Zimmermann (Eds.), *EU labour markets after post-enlargement migration*, pp. 3–45. Bonn: Springer.
144. Kährlik, A. (2002). Changing social divisions in the housing market of Tallinn, Estonia. *Housing, Theory and Society*, 19(1), pp. 48–56.
145. Kährlik, A. (2006). Socio-spatial residential segregation in post-socialist cities: the case of Tallinn, Estonia.
146. Kährlik, A., Leetmaa, K., & Tammaru, T. (2012). Residential decision-making and satisfaction among new suburbanites in the Tallinn urban region, Estonia. *Cities*, 29(1), pp. 49–58.
147. Kährlik, A., & Tammaru, T. (2008). Population composition in new suburban settlements of the Tallinn metropolitan area. *Urban Studies*, 45(5–6), pp. 1055–1078.
148. Kährlik, A., & Tammaru, T. (2010). Soviet prefabricated panel housing estates: Areas of continued social mix or decline? The case of Tallinn. *Housing Studies*, 25(2), pp. 201–219.
149. Kanbur, R., & Rapoport, H. (2005). Migration selectivity and the evolution of spatial inequality. *Journal of Economic Geography*, 5(1), pp. 43–57.
150. Kanopienė, V. (2008). *Socialinė demografija*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidybos centras.
151. Karachurina, L., & Mkrtychyan, N. (2015). Population change in the regional centres and internal periphery of the regions in Russia, Ukraine and Belarus over the period of 1990-2000s. *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, 28, pp. 91–111.
152. Karlsson, C., & Olsson, M. (2006). The identification of functional regions: theory, methods, and applications. *The Annals of Regional Science*, 40(1), pp. 1–18.
153. Katus, K., Kupiszewski, M., Rees, P., Sakkeus, L., Herm, A., & Powell, D. (1998). *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Estonia case study*.

154. Kavaliauskas, P., & Šabanovas, S. (2011). New approach to functional zoning in Kaunas city. *Geografija*, 47(2), pp. 125–132.
155. Kazlauskienė, A., & Rinkevičius, L. (2006). Lithuanian 'Brain Drain' causes: Push and pull factors. *Engineering economics*, 1(46), pp. 27–37.
156. Kelo, M., & Wächter, B. (2004). *Brain drain and brain gain / Migration in the European Union after enlargement*. The Hague: A study by the academic cooperation association.
157. Kim, S. (2008). Spatial inequality and economic development: Theories, facts, and policies. , pp. 1–39.
158. Kiss, E. (2004). Spatial impacts of post-socialist industrial transformation in the major Hungarian cities. *European Urban and Regional Studies*, 11(1), pp. 81–87.
159. Klüsener, S., Stankūnienė, V., Grigoriev, P., & Jasilionis, D. (2015). The mass emigration context of Lithuania: patterns and policy options. *International migration*, 53(5), pp. 179–193.
160. Kok, H. (1999). Migrations from the city to the countryside in Hungary and Poland. *GeoJournal*, 49(1), pp. 53–62.
161. Kok, H., & Kovács, Z. (1999). The process of suburbanization in the agglomeration of Budapest. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment*, 14(2), pp. 119–141.
162. Korcelli, P. (1990). Recent urban and population change in Poland. *Geoforum*, 21(2), pp. 173–184.
163. Korcelli, P. (1995). Urban restructuring in East-Central Europe: selected questions. *Geographia Polonica*, 66, pp. 7–12.
164. Kornai, J. (2000). What the change of system from socialism to capitalism does and does not mean. *Journal of Economic Perspectives*, 14(1), pp. 27–42.
165. Kornai, J. (2006). The great transformation of Central Eastern Europe: Success and disappointment. *Economics of Transition*, 14(2), pp. 207–244.
166. Kostelecký, T. (2000). Housing and its influence on the development of social inequalities in the post-communist Czech Republic. *Czech Sociological Review*, 8(2), pp. 177–193.
167. Kotus, J. (2006). Changes in the spatial structure of a large Polish city: the case of Poznań. *Cities*, 23(5), pp. 364–381.
168. Kovács, Z. (1994). A city at the crossroads: Social and economic transformation in Budapest. *Urban Studies*, 31(7), pp. 1081–1096.
169. Kovács, Z. (1999). Cities from state-socialism to global capitalism: An

- introduction. *GeoJournal*, 49(1), pp. 1–6.
170. Kriaučiūnas, E., Krupickaitė, D., Pociūtė-sereikienė, G., & Ubarevičienė, R. (2014). Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninės ypatybės Įvadas. , pp. 70–87.
171. Krišjāne, Z., & Bērziņš, M. (2009). Commuting and the deconcentration of the post-socialist urban population: The case of the Rīga Agglomeration. *Folia Geographica*, 14, pp. 56–74.
172. Krišjāne, Z., & Bērziņš, M. (2012). Post-socialist urban trends: New patterns and motivations for migration in the suburban areas of Riga, Latvia. *Urban Studies*, 49(2), pp. 289–306.
173. Krišjāne, Z., & Bērziņš, M. (2014). Intra-urban residential differentiation in the post-Soviet city: the case of Riga, Latvia. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), pp. 235–253.
174. Krišjāne, Z., Bērziņš, M., & Kratoviš, K. (2016). Occupation and ethnicity: Patterns of residential segregation in Riga two decades after socialism, in: T. Tammaru, S. Marcinczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-economic segregation in European Capital cities: East meets West*, pp. 287–312. London and New York: Routledge.
175. Krišjāne, Z., Krišjāne, Z., & Bauls, A. (2009). New Labor Migration Trends : evidence from Latvia. , 81(1), pp. 34–46.
176. Krišjāne, Z., Krišjāne, Z., Ivlevs, A., & Bauls, A. (2012). Who are the typical commuters in the post-socialist metropolis? The case of Riga, Latvia. *Cities*, 29(5), pp. 334–340.
177. Kroll, F., & Kabisch, N. (2012). The Relation of Diverging Urban Growth Processes and Demographic Change along. *Population, space and place*, 18(3), pp. 260–276.
178. Krupickaitė, D. (2003). Naujos Lietuvos ir kitų Baltijos šalių miestų sistemų raidos tendencijos [New tendencies of town system development in Lithuania and other Baltic States]. *Geografija*, 39(2), pp. 38–44.
179. Krupickaitė, D. (2014). Vilnius - between persistence and socio-spatial change. *Europa Regional*, 19(3–4), pp. 21–31.
180. Krupickaitė, D., Pociūtė, G., & Peciukonytė, L. (2014). In the middle of nowhere: Gated neighbourhoods in Vilnius region as a new lifestyle? *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), pp. 271–286.
181. Krupickaitė, D., & Standl, H. (2004). Gentrification in Vilnius (Lithuania): the example of Uzupis. *Europa Regional*, 1, pp. 42–51.

- 182.Kühn, M. (2015). Peripheralization: Theoretical concepts explaining socio-spatial inequalities. *European Planning Studies*, 23(2), pp. 367–378.
- 183.Kuliešis, G., & Pareigienė, L. (2011). Lietuvos regionų depopuliacijos prielaidų tyrimas [Study of the depopulation assumptions of the Lithuanian regions]. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 5(29), pp. 116–125.
- 184.Kulu, H., & Billari, F. C. (2004). Multilevel analysis of internal migration in a transitional country: The case of Estonia. *Regional Studies*, 38(6), pp. 679–696.
- 185.Kulu, H., & Billari, F. C. (2006). Migration to urban and rural destinations in post-Soviet Estonia: a multilevel event-history analysis. *Environment and Planning A*, 38(4), pp. 749–764.
- 186.Kulu, H., & Tammaru, T. (2003). Housing and ethnicity in Soviet Tartu. *Yearbook of Population Research in Finland*, 39, pp. 119–140.
- 187.Kupiszewski, M., Durham, H., & Rees, P. (1998). Internal Migration and Urban Change in Poland. *European Journal of Population*, 14(3), pp. 265–290.
- 188.Labutytė-Atkočaitienė, I. (2015). Mindaugas Pakalnis: mūsų priemiesčių planavimas – kaip Afrikoje. Gauta iš <http://www.statybunaujienos.lt/naujiena/Mindaugas-Pakalnis-musu-priemiesciu-planavimas-kaip-Afrikoje/6024>
- 189.Ladányi, J. (2015). Changing patterns of social and ethnic residential segregation in Budapest. *Euroregional Journal of Socio-economic Analysis*, 5, pp. 1–9.
- 190.Lang, T. (2011). Regional development issues in Central and Eastern Europe: shifting research agendas from a focus on peripheries to peripheralisation?, in: A. Eröss & D. Karacsonyi (Eds.), *Geography in Visegrad and Neighbour Countries*, pp. 57–64. Budapest: HAS Geographical Research Institute.
- 191.Lang, T. (2012). Shrinkage, metropolization and peripheralization in East Germany. *European Planning Studies*, 20(10), pp. 1747–1754.
- 192.Lang, T. (2015). Socio-economic and political responses to regional polarisation and socio-spatial peripheralisation in Central and Eastern Europe: a research agenda. *Hungarian Geographical Bulletin*, 64(3), pp. 171–185.
- 193.Lang, T., Henn, S., Sgibnev, W., & Ehrlich, K. (2015). *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan UK.
- 194.Leetmaa, K., Kriszan, A., Nuga, M., & Burdack, J. (2015). Strategies to Cope with Shrinkage in the Lower End of the Urban Hierarchy in Estonia and

- Central Germany. *European Planning Studies*, 23(1), pp. 147–165.
195. Leetmaa, K., & Tammaru, T. (2007). Suburbanization in countries in transition: Destinations of suburbanizers in the Tallinn metropolitan area. *Geografiska Annaler, Series B Human Geography*, 89(2), pp. 127–146.
196. Leetmaa, K., Tammaru, T., & Anniste, K. (2009). From priority-led to market-led suburbanisation in a post-communist metropolis. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100(4), pp. 436–453.
197. Leetmaa, K., Tammaru, T., & Hess, D. B. (2015). Preferences Toward Neighbor Ethnicity and Affluence: Evidence from an Inherited Dual Ethnic Context in Post-Soviet Tartu, Estonia. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(1), pp. 162–182.
198. Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Cornwall: Blackwell.
199. Leonavičius, V., Norkus, Z., & Tereškinas, A. (2005). *Sociologijos teorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas.
200. Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School*, 22(2), pp. 139–191.
201. Ley, D. (1983). *A Social Geography of the City*. New York and London: Harper and Row.
202. Leyk, A. (2016). Between rejected socialism and desired capitalism: social sciences' discourse on the transformation in Poland. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 23(4), pp. 643–663.
203. Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas (1994): Gauta iš http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=369419&p_query=&p_tr2=
204. Logan, J. R. (2012). Making a pace for space: Spatial thinking in social science. *Annual Review of Sociology*, 38, pp. 507–524.
205. Lösch, A. (1940). *The economics of location. Translated into English by W.H. Woglom in 1954*. New Haven: Yale University Press.
206. Maes, M., Loopmans, M., & Kesteloot, C. (2012). Urban shrinkage and everyday life in post-socialist cities: Living with diversity in Hrušov, Ostrava, Czech Republic. *Built Environment*, 38(3), pp. 229–243.
207. Mägi, K., Leetmaa, K., Tammaru, T., & van Ham, M. (2016). Types of spatial mobility and the ethnic context of destination neighbourhoods in Estonia. *Demographic Research*, 34(June), pp. 1161–1192.
208. Marcińczak, S. (2007). The socio-spatial structure of post-socialist Łódź,

- Poland. Results of national census 2002. *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, 8, pp. 65–82.
209. Marcińczak, S., Gentile, M., Rufat, S., & Chelcea, L. (2014). Urban geographies of hesitant transition: Tracing socioeconomic segregation in post-Ceaușescu Bucharest. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), pp. 1399–1417.
210. Marcińczak, S., Gentile, M., & Stepniak, M. (2013). Paradoxes of (Post)Socialist Segregation: Metropolitan Sociospatial Divisions Under Socialism and After In Poland. *Urban Geography*, 34(3), pp. 327–352.
211. Marcińczak, S., Musterd, S., & Stepniak, M. (2012). Where the grass is greener: social segregation in three major Polish cities at the beginning of the 21st century. *European Urban and Regional Studies*, 19(4), pp. 383–403.
212. Marcińczak, S., & Sagan, I. (2011). The socio-spatial restructuring of Lodz, Poland. *Urban Studies*, 48(9), pp. 1789–1809.
213. Marcińczak, S., Tammaru, T., Novák, J., Gentile, M., Kovács, Z., Temelová, J., et al. (2015). Patterns of socioeconomic segregation in the capital cities of fast-track reforming postsocialist countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(1), pp. 183–202.
214. Marcińczak, S., Tammaru, T., Strömberg, M., & Lindgren, U. (2015). Changing patterns of residential and workplace segregation in the Stockholm metropolitan area. *Urban Geography*, 36(7), pp. 969–992.
215. Martí-Henneberg, J. (2005). Empirical evidence of regional population concentration in Europe, 1870-2000. *Population, Space and Place*, 11(4), pp. 269–281.
216. Martínez-Fernández, C., Audirac, I., Fol, S., & Cunningham-Sabot, E. (2012). Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), pp. 213–225.
217. Marvin, S., Harding, A., & Robson, B. (2006). *A framework for City-Regions*.
218. Marx, K. (2010). *Capital: A Critique of Political Economy*. New York: International Publishers.
219. Massey, D. (2005). *For Space*. New Delhi: SAGE Publications.
220. Mayhew, S. (2015). *A dictionary of geography*. USA: Oxford University Press.
221. McCann, P. (2001). *Urban and regional economics*. New York: Oxford University Press.
222. Melnikas, B. (2008). Integration processes in the Baltic region: the new form of regional transformations in the European Union. *Inžinerinė Ekonomika*,

- 5(60), pp. 54–64.
223. Milstead, T. M. (2008). Housing and urban development in a post-soviet city: A case study of Vilnius, Lithuania.
224. Müller, B., & Siedentop, S. (2004). Growth and shrinkage in Germany - Trends, perspectives and challenges for spatial planning and development. *German Journal of Urban Studies*, 44(1), pp. 14–32.
225. Murgante, B., & Rotondo, F. (2013). Statistical Methods for Spatial Planning and Monitoring. , pp. 119–142.
226. Musil, J. (1993). Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe: Analysis and prediction. *Urban Studies*, 30(6), pp. 899–905.
227. Musil, J. (2005). City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies, in: F. W. I. Hamilton, K. D. Andrews, & N. Pichler-Milanovic (Eds.), *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe – Towards Globalization*, pp. 22–43. Tokyo: United Nations University Press.
228. Musterd, S., Marcińczak, S., van Ham, M., & Tammaru, T. (2016). Socioeconomic segregation in European capital cities. Increasing separation between poor and rich. *Urban Geography*, pp. 1–22.
229. Myrdal, G. (1957). *Economic theory and underdeveloped regions*. London: Duckworth.
230. Ní Laoire, C. (2000). Conceptualising Irish rural youth migration: A biographical approach. *International Journal of Population Geography*, 6(3), pp. 229–243.
231. Niedomysl, T. (2011). How migration motives change over migration distance: Evidence on variation across socio-economic and demographic groups. *Regional Studies*, 45(6), pp. 843–855.
232. Nitsch, V. (2004). Zipf zipped. *School of Business & Economics Discussion Paper: Economics*, No. 2004/16.
233. Nivalainen, S. (2004). Determinants of family migration: short moves vs. long moves. *Journal of Population Economics*, 17(1), pp. 157–175.
234. Norkus, Z. (2003). *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*. Vilnius: Margi raštai.
235. Novák, J., & Sýkora, L. (2007). A city in motion: Time-space activity and mobility patterns of suburban inhabitants and the structuration of the spatial organization of the Prague metropolitan area. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 89 B(2), pp. 147–167.
236. Nugin, R. (2014). ‘I think that they should go. Let them see something’. The

- context of rural youth's out-migration in post-socialist Estonia. *Journal of Rural Studies*, 34, pp. 51–64.
237. Nuissl, H., & Rink, D. (2005). The 'production' of urban sprawl in eastern Germany as a phenomenon of post-socialist transformation. *Cities*, 22(2), pp. 123–134.
238. Olligschlaeger, A. M. (1986). Neoclassical economics and labour migration theory: A Canadian perspective.
239. Ott, T. (2001). From concentration to de-concentration - Migration patterns in the post-socialist city. *Cities*, 18(6), pp. 403–412.
240. Ouředníček, M. (2007). Differential suburban development in the Prague urban region. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 89(2), pp. 111–126.
241. Owens, A., Reardon, S. F., & Jencks, C. (2016). Income segregation between schools and school districts. *American Educational Research Journal*, 53(4), pp. 1159–1197.
242. Paddison, R. (2001). *Handbook of Urban Studies*. London: SAGE Publications.
243. Panagopoulos, T., & Barreira, A. P. (2012). Shrinkage perceptions and smart growth strategies for the municipalities of Portugal. *Built Environment*, 38(2), pp. 276–292.
244. Park, R. E., Burgess, E. W., & McKenzie, R. D. (1925). *The city*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
245. Parr, J. (2005). Perspectives on the city - region. *Regional Studies*, 39(5), pp. 555–566.
246. Parr, J. (2007). Spatial definitions of the city: Four perspectives. *Urban Studies*, 44(2), pp. 381–392.
247. Parysek, J. J., & Wdowicka, M. (2002). Polish socio-economic transformation: Winners and losers at the local level. *European Urban and Regional Studies*, 9(1), pp. 73–80.
248. Pečiulytė, G. (2013). Suskaičiuoti Europos gyventojai – Lietuvoje žmonių mažėja sparčiausiai. Gauta iš <http://pasaulis.lrytas.lt/europa/suskaiciuoti-europos-gyventojai-lietuvoje-zmoniu-mazeja-sparciausiai.htm>
249. Peeters, D. (2011). *ESPON 2013 database project: The Functional Urban Areas Database*. Brussels.
250. Perroux, F. (1955). Note on the Concept of 'Growth Poles'. Translated into English by L. Gates, A. McDermott in 1970, in: D. L. McKee, R. L. Dean, & W. H. Leahy (Eds.), *Regional Economics: Theory and Practice*. New York: The Free

Press.

251. Pickles, J., & Smith, A. (2007). Post-socialism and the politics of knowledge production, in: A. Tickell, E. Sheppard, J. Peck, & T. Barnes (Eds.), *Politics and practice in economic geography*, pp. 151–162. London: SAGE Publications.
252. Pociūtė. (2014). Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje.
253. Pociūtė-Sereikienė, G., Kriaučiūnas, E., & Ubarevičienė, R. (2014). Peripheralisation trends in rural territories : the case of Lithuania. *Studies in Agricultural Economics*, 116, pp. 122–130.
254. Podolák, P. (1995). Interregional migration pattern in Slovakia: Efficiency analysis and demographic consequences. *Geoforum*, 26(1), pp. 65–74.
255. Puga, D. (2010). The magnitude and causes of agglomeration economies. *Journal of Regional Science*, 50(1), pp. 203–219.
256. Pūkenė, R. (2017). Dar vienas iškalbingas rodiklis: jei ne Vilnius, situacija būtų tragiška. Gauta iš <https://www.delfi.lt/news/daily/education/dar-vienas-iskalbingas-rodiklis-jei-ne-vilnius-situacija-butu-tragiska.d?id=75939771>
257. Pumain, D., Swerts, E., Cottineau, C., Vacchiani-Marcuzzo, C., Ignazzi, A., Bretagnolle, A., et al. (2015). Multilevel comparison of large urban systems. *CyberGeo*, 2015.
258. Purcell, M. (2007). City-regions, neoliberal globalization and democracy: A research agenda. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1), pp. 197–206.
259. Pužulis, A., & Kūle, L. (2016). Shrinking of rural territories in Latvia. *European Integration Studies*, 10, pp. 90–105.
260. Quigley, J. M. (2013). Agglomeration, regional growth, and economic development, in: J. Klaesson, B. Johansson, & C. Karlsson (Eds.), *Metropolitan Regions*, pp. 29–46. Springer Berlin Heidelberg.
261. Raagmaa, G. (1996). Shifts in regional development of Estonia during the transition. *European Planning Studies*, 4(6), pp. 683–703.
262. Raagmaa, G. (2003). Centre-periphery model explaining the regional development of the informational and transitional society, in: *43rd congress of the European regional science association*.
263. Rakauskienė, O. G., & Ranceva, O. (2012). Strengths of emigration from Lithuania: Demographic, social and economic consequences. *Intelektinė Ekonomika*, 6(2), pp. 89–101.
264. Rappaport, & Jordan. (2003). U.S. urban decline and growth, 1950 to 2000. *Economic Review*, (Q III), pp. 15–44.

265. Rees, P., van Imhoff, E., Durham, H., Kupiszewski, M., & Smith, D. (1998). *Internal Migration and Regional Population Dynamics in Europe: Netherlands Case Study*.
266. Renski, H. (2008). New Firm Entry, Survival, and Growth in the United States: A Comparison of Urban, Suburban, and Rural Areas. *Journal of the American Planning Association*, 75(1), pp. 60–77.
267. Rink, D., Couch, C., Haase, A., Krzysztofik, R., & Nadolu, B. (2014). The governance of urban shrinkage in cities of post-socialist Europe: policies, strategies and actors. *Urban Research & Practice*, 7(3), pp. 258–277.
268. Rosen, K. T., & Resnick, M. (1980). The size distribution of cities: An examination of the Pareto law and primacy. *Journal of Urban Economics*, 8(2), pp. 165–186.
269. Rumpel, P., Slach, O., Tichá, I., & Bednář, P. (2010). *Urban shrinkage in Ostrava, Czech Republic*. Ostrava.
270. Ruoppila, S. (2006a). *Centre for Urban and Regional Studies Publications RESIDENTIAL DIFFERENTIATION, HOUSING POLICY AND URBAN PLANNING IN THE TRANSFORMATION FROM STATE SOCIALISM TO A MARKET ECONOMY: THE CASE OF TALLINN*.
271. Ruoppila, S. (2006b). *Residential differentiation, housing policy and urban planning in the transformation from state socialism to a market economy: the case of Tallinn*. Helsinki University of Technology.
272. Ruoppila, S., & Kährik, A. (2003). Socio-economic residential differentiation in post-socialist Tallinn. *Journal of Housing and the Built Environment*, 18(1), pp. 49–73.
273. Rychtaříková, J. (1999). Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition? *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 34(1), pp. 19–44.
274. Sailer-Fliege, U. (1999). Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, 49(1), pp. 7–16.
275. Samonis, V. (1995). *Transforming the Lithuanian economy: from Moscow to Vilnius and from Plan to Market*. Warsaw: CASE - Center for Social & Economic Research.
276. Sampson, R. J., Morenoff, J. D., & Gannon-Rowley, T. (2002). Assessing 'neighborhood effects': Social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology*, 28, pp. 443–478.
277. Scott, A. J., Agnew, J., Soja, E. W., & Storper, M. (2001). Global city-regions:

- An overview, in: A. J. Scott (Ed.), *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*, pp. 11–32. Oxford: Oxford University.
- 278.Scott, A. J., & Storper, M. (2007). Regions, Globalization, Development. *Regional Studies*, 41(6&7), pp. 579–593.
- 279.Scott, J. W., & Kühn, M. (2012). Urban change and urban development strategies in Central East Europe: A selective assessment of events since 1989. *European Planning Studies*, 20(7), pp. 1093–1109.
- 280.Šešelgis, K. (1996). Teritorijų planavimo raida Lietuvoje [Development of regional planning in Lithuania]. *Urbanistika ir architektūra*, 21(1), pp. 4–19.
- 281.Shleifer, A., & Treisman, D. (2014). Normal countries: The East 25 years after communism. *Foreign Affairs*, 93(6), pp. 92–103.
- 282.Silm, S., & Ahas, R. (2014). Ethnic differences in activity spaces: A study of out-of-home nonemployment activities with mobile phone data. *Annals of the Association of American Geographers*, 104(3), pp. 542–559.
- a. Šimon, M. (2012). Exploring Counterurbanisation in a Post-Socialist Context: Case of the Czech Republic. *Sociologia Ruralis*, 54(2), pp. 117–142.
- 283.Sipavičienė, A., & Stankūnienė, V. (2011). Lietuvos gyventojų (e) migracijos dvidešimtmetis: tarp laisvės rinktis ir išgyvenimo strategijos [Two decades of emigration from Lithuania: between free choice and survival strategy]. *Filosofija. Sociologija*, 22(4), pp. 323–333.
- 284.Sipavičienė, A., & Stankūnienė, V. (2013). The social and economic impact of emigration on Lithuania. *Coping with Emigration in Baltic and East European Countries*, pp. 45 - 64
- 285.Sjaastad, L. A. (1962). The costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy*, 70(5), pp. 80–93.
- 286.Sjöberg, Ö. (1999). Shortage, priority and urban growth: towards a theory of urbanisation under central planning. *Urban Studies*, 36(13), pp. 2217–2236.
- 287.Sjöberg, Ö. (2014). Cases onto themselves? Theory and research on ex-socialist urban environments. *Geografie*, 4(119), pp. 299–319.
- 288.Sjöberg, Ö., & Tammaru, T. (1999). Transitional statistics: internal migration and urban growth in post-Soviet Estonia. *Europe-Asia studies*, 51(5), pp. 821–42.
- 289.Slee, B., & Miller, D. (2015). School closures as a driver of rural decline in Scotland: A problem in pursuit of some evidence? *Scottish Geographical Journal*, 131(2), pp. 78–97.

290. Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations* (E. Cannan, Ed.). New York: Modern Library.
291. Smith, A., & Timár, J. (2010). Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*, 17(2), pp. 115–125.
292. Smith, D. M. (1996). The socialist city, in: *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, pp. 70–99. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
293. Soaita, A. M. (2013). Romanian suburban housing: Home improvement through owner-building. *Urban Studies*, 50(10), pp. 2084–2101.
294. Sobotka, T., Zeman, K., & Kantorová, V. (2003). Demographic shifts in the Czech Republic after 1989: A second demographic transition view. *European Journal of Population*, 19(3), pp. 249–277.
295. Soja, E. (1989). *Postmodern Geographies*. London: Verso.
296. Solon, J. (2009). Spatial context of urbanization: Landscape pattern and changes between 1950 and 1990 in the Warsaw metropolitan area, Poland. *Landscape and Urban Planning*, 93(3–4), pp. 250–261.
297. Soo, K. T. (2005). Zipf's Law for cities: A cross-country investigation. *Regional Science and Urban Economics*, 35(3), pp. 239–263.
298. Špačková, P., Dvořáková, N., & Tobrmanová, M. (2016). Residential satisfaction and intention to move: The case of Prague's new suburbanites. *Geografiska Annaler, Series B Human Geography*, 98(4), pp. 331–348.
299. Špačková, P., Pospíšilová, L., & Ouředníček, M. (2016). The long-term development of socio-spatial differentiation in socialist and post-socialist Prague. *Czech Sociological Review*, 52(6), pp. 821–860.
300. Stanford Encyclopedia of Philosophy (2013). Gauthier. <https://plato.stanford.edu/>
301. Stanilov, K. (2007a). *The Post-Socialist City* (K. Stanilov, Ed.). Dordrecht: Springer.
302. Stanilov, K. (2007b). Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation, in: K. Stanilov (Ed.), *The post-socialist city: urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*, pp. 3–17. Dordrecht: Springer.
303. Stanilov, K. (2007c). *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer.

304. Stankūnienė, V. (2003). Lietuvos demografinis nuosmukis XX a. pabaigoje: demografinės pusiausvyros praradimas, krizė ar šokas? [Demographic decline of Lithuania in the end of 20th century: Loss of demographic equilibrium, crisis or shock? *Filosofija. Sociologija*, (2), pp. 44–50.
305. Stark, O., & Bloom, D. E. (1985). The new economics of labor migration. *The American economic review*, 75(2), pp. 173–178.
306. Stasiak, A. (1992). Problems of depopulation of rural areas in Poland after 1950. *Landscape and urban planning*, 22(2–4), pp. 161–75.
307. Statistical Office of Estonia, Central Statistical Bureau of Latvia, & Statistics Lithuania. (2003). 2000 round of population and housing censuses in Estonia, Latvia and Lithuania. Gauta iš http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/item_file_2064_baltcen3.pdf
308. Steinfuhrer, A., Bierzynski, A., Grossmann, K., Haase, A., Kabisch, S., & Klusacek, P. (2010). Population Decline in Polish and Czech Cities during Post-socialism? Looking Behind the Official Statistics. *Urban Studies*, 47(11), pp. 2325–2346.
309. Steinführer, A., & Haase, A. (2007). Demographic change as a future challenge for cities in East Central Europe. *Geografiska Annaler, Series B Human Geography*, 89(2), pp. 183–195.
310. Stenning, A. (2005). Out there and in here: Studying Eastern Europe in the West. *Area*, 37(4), pp. 378–383.
311. Stenning, A., & Hörschelmann, K. (2008). History, geography and difference in the post-socialist world: Or, do we still need post-socialism? *Antipode*, 40, pp. 312–335.
312. Stockdale, A. (2002). Out-migration from rural Scotland: The importance of family and social networks. *Sociologia Ruralis*, 42(1), pp. 41–64.
313. Stockdale, A. (2004). Rural out-migration: Community consequences and individual migrant experiences. *Sociologia Ruralis*, 44(2), pp. 167–194.
314. Stryjakiewicz, T., Ciesiółka, P., & Jaroszevska, E. (2012). Urban shrinkage and the post-socialist transformation: The case of Poland. *Built Environment*, 38(2), pp. 196–213.
315. Sýkora, L. (1999a). Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. *GeoJournal*, 49(1), pp. 79–89.
316. Sýkora, L. (1999b). Processes of socio-spatial differentiation in post-communist Prague. *Housing Studies*, 14(5), pp. 679–701.
317. Sýkora, L. (2009). New socio-spatial formations: Places of residential

- segregation and separation in Czechia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100(4), pp. 417–435.
- 318.Sýkora, L., & Bouzarovski, S. (2012). Multiple transformations: Conceptualising the post-communist urban transition. *Urban Studies*, 49(1), pp. 43–60.
- 319.Sýkora, L., & Čermák, Z. (1998). City growth and migration patterns in the context of ‘communist’ and ‘transitory’ periods in Prague’s urban development. *Espace, populations, sociétés*, 16(3), pp. 405–416.
- 320.Sýkora, L., & Ouředníček, M. (2007). Sprawling post-communist metropolis: Commercial and residential suburbanization in Prague and Brno, the Czech Republic, in: E. Razin, M. Dijst, & C. Vázquez (Eds.), *Employment Deconcentration in European Metropolitan Areas*, pp. 209–233. Dordrecht: Springer.
- 321.Szabó, T., Szabó, B., & Kovács, Z. (2014). Polycentric urban development in post-socialist context: the case of the Budapest Metropolitan Region. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), pp. 287–301.
- 322.Szelenyi, I. (1996). Cities under socialism - and after, in: G. Andrusz, I. Harloe, & I. Szelenyi (Eds.), *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflicts in Post-Socialist Societies*, pp. 286–317. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- 323.Szelényi, I. (2001). Poverty, ethnicity, and gender in transitional societies - Introduction. *Review of Sociology*, 7(2), pp. 5–10.
- 324.Szymanska, D., & Matczak, A. (2002). Urbanization in Poland: Tendencies and transformation. *European Urban and Regional Studies*, 9(1), pp. 39–46.
- 325.Tammaru, T. (2000). Differential urbanisation and primate city growth in soviet and post-soviet Estonia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 91(1), pp. 20–30.
- 326.Tammaru, T. (2001). Suburban growth and suburbanisation under central planning: The case of Soviet Estonia. *Urban Studies*, 38(8), pp. 1341–1357.
- 327.Tammaru, T. (2002). Universal and Specific Features of Urbanization in Estonia under Socialism: The Empirical Evidence of the Sources of Urban and Rural Population Growth. *The Professional Geographer*, 54(June), pp. 544–556.
- 328.Tammaru, T. (2003). Urban and rural population change in Estonia: patterns of differentiated and undifferentiated urbanisation. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 94(1), pp. 112–123.
- 329.Tammaru, T. (2005). Suburbanisation, employment change, and commuting

- in the Tallinn metropolitan area. *Environment and Planning A*, 37(9), pp. 1669–1687.
330. Tammaru, T., van Ham, M., Leetmaa, K., Kährrik, A., & Kamenik, K. (2013). The ethnic dimensions of suburbanisation in Estonia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(5), pp. 845–862.
331. Tammaru, T., Kährrik, A., Mägi, K., Novák, J., & Leetmaa, K. (2016). The ‘market experiment’: increasing socio-economic segregation in the inherited bi-ethnic context of Tallinn, in: T. Tammaru, S. Marcinczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-economic segregation in European Capital cities: East meets West*, pp. 333–358. London and New York: Routledge.
332. Tammaru, T., Kulu, H., & Kask, I. (2004). Urbanization, Suburbanization, and Counterurbanization in Estonia. *Eurasian Geography and Economics*, 45(3), pp. 212–229.
333. Tammaru, T., & Leetmaa, K. (2007). Suburbanisation in relation to education in the Tallinn metropolitan area. *Population, Space and Place*, 13(4), pp. 279–292.
334. Tammaru, T., Leetmaa, K., Silm, S., & Ahas, R. (2009). Temporal and spatial dynamics of the new residential areas around Tallinn. *European Planning Studies*, 17(3), pp. 423–439.
335. Tammaru, T., Marcinczak, S., van Ham, M., & Musterd, S. (2016). Overview: Aim and scope of the book, in: *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East meets West*, pp. 1–31. London and New York: Routledge.
336. Tammaru, T., Musterd, S., van Ham, M., & Marcinczak, S. (2016). A multi-factor approach to understanding socio-economic segregation in European capital cities, in: T. Tammaru, S. Marcinczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities – East Meets West*, pp. 1–29. London and New York: Routledge.
337. Tammaru, T., & Sjöberg, Ö. (1999). On the move: explaining migration patterns in Estonia during the transition period. *International Journal of Population Geography*, 5(4), pp. 241–260.
338. Temelová, J. (2007). Flagship developments and the physical upgrading of post-socialist inner city: the Golden Angel project in Prague. *Geografiska Annaler, Series B Human Geography*, 89B(2), pp. 169–181.
339. Temelova, J., Novak, J., Ourednicek, M., & Puldova, P. (2011). Housing estates in the Czech Republic after socialism: Various trajectories and inner differentiation. *Urban Studies*, 48(9), pp. 1811–1834.

340. Tereškinas, A., Žilys, A., & Indiliūnaitė, R. (2013). Pilietiškumas ir tapatumas šiuolaikinėje visuomenėje: Socialinė atskirtis ir socialinė segregacija Lietuvos didmiesčiuose [Citizenship and identities in contemporary society: Social exclusion and social segregation in Lithuanian cities]. *Vytauto Didžiojo universiteto mokslo klasteriai*, 2, pp. 171–185.
341. Terminbaas ESTERM. Gauta iš <http://termin.eki.ee/mt/esterm/concept.asp?conceptID=7550&term=linn>
342. Terra, S. (2009). Zipf's Law for cities: On a new testing procedure. , pp. 1–28.
343. Tervo, H. (2000). Migration and labour market adjustment: Empirical evidence from Finland 1985-90. *International Review of Applied Economics*, 14(3), pp. 343–360.
344. Thaut, L. (2009). EU integration & emigration consequences: The case of Lithuania. *International Migration*, 47(1), pp. 192–233.
345. Von Thünen, J. H. (1926). *Isolated state. Translated into English by C. M. Wartenberg in 1966*. Oxford, New York: Pergamon Press.
346. Tickamyer, A. R. (2000). Space matters! Spatial inequality in future sociology. *Contemporary Sociology*, 29(6), pp. 805–813.
347. Timár, J., & Váradi, M. M. (2001). The uneven development of suburbanization during transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 8(4), pp. 349–360.
348. Toomet, O., Silm, S., Saluveer, E., Tammaru, T., & Ahas, R. (2012). Ethnic segregation in residence, work, and free-time. Evidence from mobile Cmmunication. , pp. 1–26.
349. Tsenkova, S. (2006). Beyond transitions: Understanding urban change in post-socialist cities. *Contributions to Economics*, pp. 21–50.
350. Tsenkova, S., & Nedovic-Budic, Z. (2006). *The urban mosaic of post-socialist Europe*. Leipzig: Physica-Verlag. A Springer Company.
351. Turok, I., & Mykhnenko, V. (2007). The trajectories of European cities, 1960–2005. *Cities*, 24(3), pp. 165–182.
352. Tuvikene, T. (2016). Strategies for comparative urbanism: Post-socialism as a de-territorialized concept. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(1), pp. 132–146.
353. Ubarevičienė, R. (2014). Lietuvos teritorijos apgyvendinimo kaita XXI a.: miestų-regionų formavimasis [The change of the settlement structure in the XXI century Lithuania: city-regions formation]. *Lietuvos socialinė raida [Social Development of Lithuania]*, 3, pp. 92–112.

354. Ubarevičienė, R. (2016). Lietuvos gyventojų vidaus migracijų teritoriniai ypatumai 21 a. [Territorial features of internal migration of Lithuanian population in the 21st century]. *Lietuvos socialinė raida: teritorinis aspektas*, 5, pp. 9–24.
355. Ubarevičienė, R., & Burneika, D. (2015). Spatial transformation of the economy in the post-communist period: The case of the Vilnius urban region. *Geographia Polonica*, 88(1), pp. 143–157.
356. Ubarevičienė, R., Burneika, D., & van Ham, M. (2015). Ethno-political effects of suburbanization in the Vilnius urban region: An analysis of voting behavior. *Journal of Baltic Studies*, 46(2), pp. 217–242.
357. Ubarevičienė, R., Burneika, D., & Kriauciūnas, E. (2011). The sprawl of Vilnius city – establishment and analysis of growing urban region. *Annales Geographicae*, 43–44, pp. 96–107.
358. Ubarevičienė, R., van Ham, M., & Burneika, D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001–2011. *Urban Studies Research*, pp. 1–18.
359. United Nations. (2017). World Population Prospects: The 2015 Revision.
360. Urry, J. (2005). The Complexities of the Global. *Theory, Culture & Society*, 22(5), pp. 235–254.
361. Valatka, V. (2015). Rezidencinė diferenciacija Lietuvoje posovietmečiu (gyventojų surašymų duomenų mažose teritorijose pagrindu).
362. Valatka, V., Burneika, D., & Ubarevičienė, R. (2016). Large social inequalities and low levels of socio-economic segregation in Vilnius, in: T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-economic segregation in European Capital cities: East meets West*, pp. 313–332. London and New York: Routledge.
363. Valenzuela, J. P., Bellei, C., & de los Ríos, D. (2014). Socioeconomic school segregation in a market-oriented educational system. The case of Chile. *Journal of Education Policy*, 29(2), pp. 217–241.
364. Vanagas, J. (2003). *Miesto teorija [Urban theory]*. Vilnius: Technika.
365. Vanagas, J. (2016). Vilniui – Mozambiko lemtis? Gauta iš <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/j-vanagas-vilniui-mozambiko-lemtis.d?id=72536758>
366. Vanagas, J., Krišjane, Z., Noorkoiv, R., & Staniūnas, E. (2002). Planning urban systems in Soviet times and in the era of transition: The case of Estonia, Latvia and Lithuania. *Geographia Polonica*, 75(2), pp. 75–100.

367. Walford, N. S., & Kurek, S. (2008). A comparative analysis of population ageing in urban and rural areas of England and Wales, and Poland over the last three census intervals. *Population, Space and Place*, 14(5), pp. 365–386.
368. Weber, H. (2015). Could Immigration Prevent Population Decline? The Demographic Prospects of Germany Revisited. *Comparative political studies*, 40(2), pp. 165–190.
369. Weltrowska, J. (2002). Economic change and social polarization in Poland. *European Urban and Regional Studies*, 9(1), pp. 47–52.
370. Where the population in Europe is growing or shrinking. (2015). German Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development. Gauta iš <http://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/SpatialDevelopment/SpatialDevelopmentEurope/AnalysesSpatialDevelopment/Projects/PopulationDevelopment/population-development.html>
371. Wiest, K. (2012). Comparative debates in post-socialist urban studies. *Urban Geography*, 33(6), pp. 829–849.
372. Wolff, M., & Wiechmann, T. (2017). Urban growth and decline: Europe's shrinking cities in a comparative perspective 1990–2010. *European Urban and Regional Studies*, pp. 1–18.
373. Yang Hansen, K., & Gustafsson, J.-E. (2016). Causes of educational segregation in Sweden - school choice or residential segregation. *Educational Research and Evaluation*, 22(1–2), pp. 23–44.
374. Žilys, A. (2013). Rezidencinė diferenciacija ir skirtumai Lietuvos moderniajame mieste: (po)sovietinis ar Vakarų miestas? [Residential differentiation in Lithuanian modern cities: Is it a (post-)Soviet or Western city? *KULTŪRA IR VISUOMENĖ. Socialinių tyrimų žurnalas*, 4(2), pp. 67–101.
375. Zipf, G. K. (1949). *Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.

PRIEDAI

1 priedas. Regresijos formulės

Tiesinė regresija

Bendroji tiesinės regresijos, su vienu kintamuoju, matematinė išraiška:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \varepsilon$$

Kur Y – priklausomas kintamasis; X – nepriklausomas kintamasis; β_0 – koeficientas lygus ilgiui atkarpos, kurią tiesė kerta Y ašyje (angl. *intercept*); β_1 – tiesės krypties koeficientas (angl. *slope*), ε – atsitiktinė paklaida.

Tiesinė daugialypė regresija

Bendrosios tiesinės daugialypės regresijos, su keliais kintamaisiais, matematinė išraiška:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_j X_j + \varepsilon$$

Dvinarė logistinė regresija

Paaškinimas pritaikytas 3.3.1 lent. 1 modelio atveju, kur analizuojama tikimybė, kad tam tikromis savybėmis pasižymintis asmuo keis gyvenamąją vietą.

$$\log \frac{p(Y_i=1)}{1-p(Y_i=1)} = \alpha + \sum_{k=1}^k \beta_k X_{ik}$$

Kur $p(Y_i=1)$ yra asmens $i=1, \dots, I$ tikimybė keisti gyvenamąją vietą, o $1-p(Y_i=1)$ yra asmens $i=1, \dots, I$ tikimybė nekeisti gyvenamosios vietos; α – konstanta; X_{ik} – asmens nepriklausomo kintamojo vertė; β_k – parametras apibūdinantis šio kintamojo įtaką.

2 priedas. Apklausti ekspertai:

ESTIJA:

Prof. Dr. Rein Ahas. Tartu Universiteto Geografijos departamento Visuomenės geografijos ir regioninio planavimo skyriaus vadovas ir Estijos mokslų akademijos profesorius. Visuomenės geografija. Tyrimų sritys: erdvinis mobilumas, miestų geografija, segregacija, turizmas.

Mart Hiob. Talino Universiteto, Kraštovaizdžio architektūros departamento lektorius. Vienas iš Estijos planuotojų asociacijos įkūrėjų. Projektavimo įmonės „Artes Terrae OÜ“ įkūrėjas ir darbuotojas.

Dr. Kadri Leetmaa. Tartu Universiteto Geografijos departamento Migracijos ir miesto studijų centro mokslo darbuotoja. Visuomenės geografija. Tyrimų sritys: vidaus migracija, rezidencinis mobilumas, suburbanizacija, etninė segregacija, miestų planavimas, posocialistiniai miestai.

Pille Metspalu. Regioninio planavimo departamento vadovė, Hendrikson & Ko. Taru Universiteto doktorantė. Domėjimosi sritys: planavimo teorija, priemiesčių planavimas, socialistinis ir posocialistinis planavimas.

Dr. Garri Raagmaa. Tartu Universiteto Geografijos departamento docentas. Tyrimų sritys: regioninis vystymasis ir planavimas.

Prof. Dr. Tiit Tammaru. Tartu Universiteto Geografijos departamento Migracijos ir miesto studijų centro vadovas. Miesto studijos bei visuomenės geografija. Tyrimų sritys: migracija, suburbanizacija, reidencinis mobilumas, socialinė segregacija.

LATVIJA:

Dr. Māris Bērziņš. Latvijos Universiteto, Geografijos departamento mokslo darbuotojas, lektorius. Tyrimų sritys: migracija, rezidencinė diferenciacija, depopuliacija.

Prof. Dr. Zaiga Krišjāne. Latvijos Universiteto, Geografijos departamento profesore. Tyrimų sritys: miesto geografija, socioerdvinė kaita, gyventojų mobilumas, suburbanizacija.

Dr. Normunds Strautmanis. Latvijos Respublikos finansų ministerijos, ES fondų panaudojimo strategijos departamento direktoriaus pavaduotojas.

Toms Kokins. Architektas ir miestų planuotojas.

LIETUVA:

Dr. Elena Archipovaitė. Architektė, urbanistė. Kauno Technologijos Universiteto ir Norvegijos Mokslo ir Technologijų Universiteto docentė. Tyrimų sritys: miestų planavimas, architektūra, bendruomenių įtraukimas į planavimo procesą.

Prof. Dr. Donatas Burneika. Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos instituto vadovas, Vilniaus Universiteto Geografijos ir kraštotvarkos katedros profesorius. Tyrimų sritys: miestų geografija, ekonominė geografija, regioninė geografija, socialinė segregacija.

Prof. Dr. Dovilė Krupickaitė. Vilniaus Universiteto Geografijos ir kraštotvarkos katedros profesorė. Tyrimų sritys: miestų geografija ir planavimas, gyventojų geografija, demografija, regioninė geografija, politika bei planavimas.

Mindaugas Pakalnis. Vyr. architektas-urbanistas, buvęs „Vilniaus planas“ vyr. architektas.

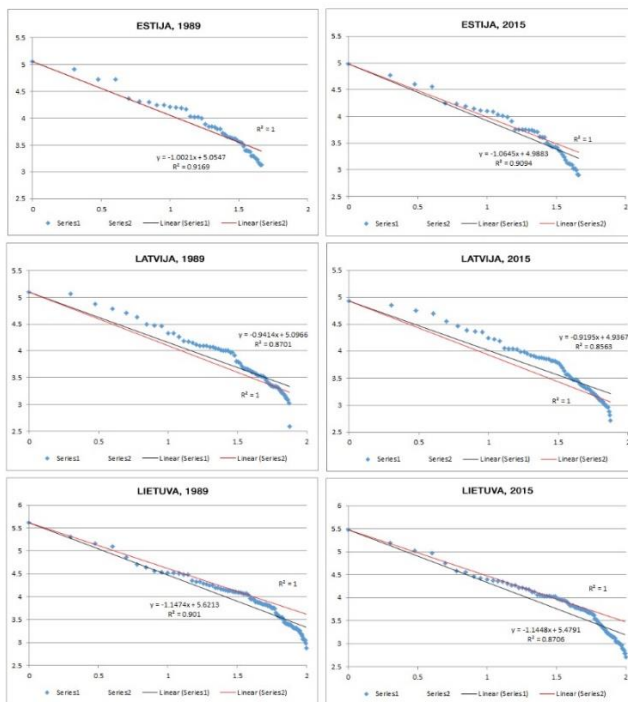
3 priedas. Apklausos klausimynas (čia pateikiamas standartinis klausimynas; klausimai šiek tiek skyrėsi kiekvienam ekspertui)

Noriu palyginti Baltijos šalyse pastaraisiais dešimtmečiais vykstančius socioerdvinių transformacijų procesus. Norėčiau išgirsti Jūsų nuomonę apie Lietuvoje/Latvijoje/Estijoje vykstančius procesus ir kaip vertinate esamas tendencijas.

1. Posocialistinės transformacijos – kaip manote ar posocialistinės transformacijos įvykusios socialine ir erdvine prasme. Ar dabartiniai procesai yra posovietinių transformacijų tęsa (pasekmė) ar pasaulinių procesų kontekstas? Pokyčiai laike – ar erdvinė kaita buvo intensyvesnė pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį ar antrąjį, ar nebuvo ryškių skirtumų? Kokias sritis transformacijos paveikė labiausiai? Kas vis dar sparčiai kinta?
2. Kokias vietas ar procesus galėtumėte įvardinti kaip labiausiai problemines? Kas sulaukia daugiausiai dėmesio spaudoje, politikoje?
3. Ar galėtumėte ką nors įvardinti kaip sėkmingo posocialistinio vystymosi pavyzdžius (regioninės politikos, planavimo)? Kur didžiausi privalumai, kur teigiamas vystymasis?
4. Ar galima sakyti, kad vienas iš svarbiausių bruožų yra metropolinių regionų formavimasis, augimas? Kokie miestai galėtų pretenduoti į MR? Turima galvoje miestų plėtra.
5. Ar ryškėja centro-periferijos kontrastas? Ar vyksta miestų tinklo centralizacija? – kokiais lygiais? Ar jaučiama, kad kuo mažesnė gyvenvietė tuo sparčiau nyksta, ar visur panašiai? Ar jūsų nuomone tai teigiamas reiškinys?
6. Ar centralizacija ir toliau vyks? Ar metropoliniai regionai augs toliau?
7. Ar dabartinių transformacijų procese dominuoja ekonominiai ar demografiniai veiksniai? Ar natūrali kaita ar migracija? Ar jums žinomi regioniniai skirtumai?
8. Koks yra tarptautinės emigracijos vaidmuo gyvenviečių sistemos transformacijoje? Kokie yra teritoriniai ypatumai (iš periferijos, miestų)?
9. Ar ryškėja kokie nors regioniniai bendro šalies vystymosi ypatumai: šiaurė-pietūs ir pan.?
10. Ar reikėtų stabdyti, reguliuoti vykstančius apgyvendinimo sistemos procesus? Kokius? Kaip, kokiomis priemonėmis?
11. Ar dabar egzistuoja gyventojų teritorinio pasiskirstymo procesų planavimas? Ar yra priemonės, kuriomis būtų siekiama reguliuoti? Ar jos efektyvios?

12. Ar egzistuoja regioninio lygio valdymas, planavimas? Ar jis daro įtaką regionų plėtrai, vystymuisi, demografiniams procesams?
13. Ką jūs manote apie socialinės-infrastruktūros nykimo tendencijas (jei tai yra problema)? Ar vertėtų ją išsaugoti visur? Ar vis dėlto centralizuoti aukštesnio rago miestuose? Kokia dabar vykdoma politika?
14. Jei manome, kad verta stabdyti procesus, kaip tai geriausia daryti jūsų nuomone? Ar dabar yra imamasi kokių nors priemonių sustabdyti, apgręžti procesus? Ar reikėtų apgręžti, pristabdyti, sustabdyti? Kokia yra vieša nuomonė?
Koks yra programų, projektų, priemonių, siekiančių pritraukti investicijas į regionus, skatinančių sugrįžti jaunimą ir pan. vaidmuo? Ar jos egzistuoja, yra populiarios, sulaukia palaikymo?
15. Kaip manote ar visose Baltijos šalyse vyksta panašūs procesai? Ar išvelgiate esminių skirtumų?

4 priedas. Miestų dydžių pasiskirstymas Baltijos šalyse (be sostinių), 1989 ir 2015 m.

Šaltinis: Sudaryta autorės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis

5 priedas. Gyventojų skaičiaus kaita (proc.) Vidurio ir Rytų Europos šalyse

	1990 – 2000 m.	2000 – 2010 m.	1990 – 2010 m.
Makedonija	2.11	2.44	4.60
Slovėnija	-0.71	3.25	2.52
Juodkalnija	-0.55	1.45	0.89
Lenkija	0.53	-0.40	0.13
Serbija	5.52	-6.09	-0.91
Rusija	-0.94	-2.14	-3.06
Vengrija	-1.55	-2.05	-3.57
Rumunija	-4.21	-2.35	-6.46
Baltarusija	-2.71	-4.91	-7.49
Albanija	-4.12	-4.68	-8.61
Kroatija	-6.64	-3.07	-9.50
Ukraina	-5.04	-6.13	-10.86
Bosnija ir Hercegovina	-15.29	0.30	-15.04
Bulgarija	-9.30	-7.64	-16.23
Lietuva	-5.38	-12.29	-17.01
Estija	-12.73	-4.95	-17.04
Moldova	-5.89	-13.01	-18.13
Latvija	-10.98	-11.85	-21.53
Pasaulis	15.16	12.87	29.98
Europa	0.81	1.54	2.36
Vakarų Europa	4.27	3.29	7.70
Rytų Europa	-2.01	-2.73	-4.69

Šaltinis: United Nations, 2017

PUBLIKACIJŲ IR PRANEŠIMŲ SĄRAŠAS:

Publikacijos:

1. Ubarevičienė R., van Ham, M. (2017). Population decline in Lithuania: who lives in declining regions and who leaves? *Regional Studies, Regional Science* 4 (1), p. 57-79.
2. Ubarevičienė, R., van Ham, M., Burneika, D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001-2011. *Urban Studies Research*.
3. Ubarevičienė, R. (2016). Lietuvos gyventojų vidaus migracijų teritoriniai ypatumai XXI a. *Lietuvos regionų raida*, p. 9-24. LSTC. Vilnius.
4. Valatka V., Burneika D., Ubarevičienė R. (2016). Large social inequalities and low levels of socio-economic segregation in Vilnius. In *Socio-Economic segregation in European Capital cities: East meets West*. Ed. Tammaru T et al. P.:313-332. ISBN:978-1-138-79493-1. Routledge: London and New York.
5. Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V. (2015). Socio-economic segregation in growing urban regions of Lithuania. *Filosofija. Sociologija* 26 (4), 277-292.
6. Burneika, D., Daugirdas, V., Ubarevičienė, R. (2014). Migration as a factor of development of the depopulating areas in East EU countries – The case of Lithuania. *EUROPA XXI*, 27, p. 79-95.
7. Ubarevičienė, R. (2014). Lietuvos teritorijos apgyvendinimo kaita XXI a.: miestų-regionų formavimasis. *Lietuvos socialinė raida*, p. 92-112. LSTC. Vinius.

Disertacijos tema skaityti pranešimai:

1. *Population decline in Lithuania. Who lives in declining areas and who leaves?* Pranešimas pristatytas Graco Universitete, Regioninių Studijų Asociacijos metinėje konferencijoje: „Building Bridges: Cities and Regions in a Transnational World“. Gracas 2016 04 03-06
2. *Residential Differentiation in Sprawling Urban Regions of Lithuania*. Pranešimas pristatytas (su bendraautoriumi) Graco Universitete, Regioninių Studijų Asociacijos metinėje konferencijoje: „Building Bridges: Cities and Regions in a Transnational World“. Gracas 2016 04 03-06
3. *Lietuvos teritorijos apgyvendinimo kaita XXI a.: miestų-regionų formavimasis*. Pranešimas pristatytas Lietuvos socialinių tyrimų centre, mokslinėje

konferencijoje „Lietuvos gyventojai XXI a. pradžioje: sociodemografiniai aspektai“. Vilnius 2015 12 04.

4. *Migration and urbanization in Lithuania*. Pranešimas pristatytas Čarlio Universitete Prahoje, šeštojoje tarptautinėje pokomunistinių šalių miestų geografijos konferencijoje (CAT-ference): „25 Years of Urban Change“. Praha 2015 09 23-26.
5. *Changing urban systems in the Baltic States: Spatial and social transformations*. Pranešimas pristatytas Mykolo Romerio Universitete, Tarptautinėje jaunųjų mokslininkų konferencijoje „Social transformations in contemporary society 2014“. Vilnius 2014 05 05-06.
6. *Post-socialist demographic decline and population redistribution in Lithuania*. Pranešimas pristatytas Tbilisio Universitete, penktojoje tarptautinėje pokomunistinių šalių miestų geografijos konferencijoje (CAT-ference): „Urban research, urban theory and planning practice in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union“. Tbilisis 2013 09 11-13/15.